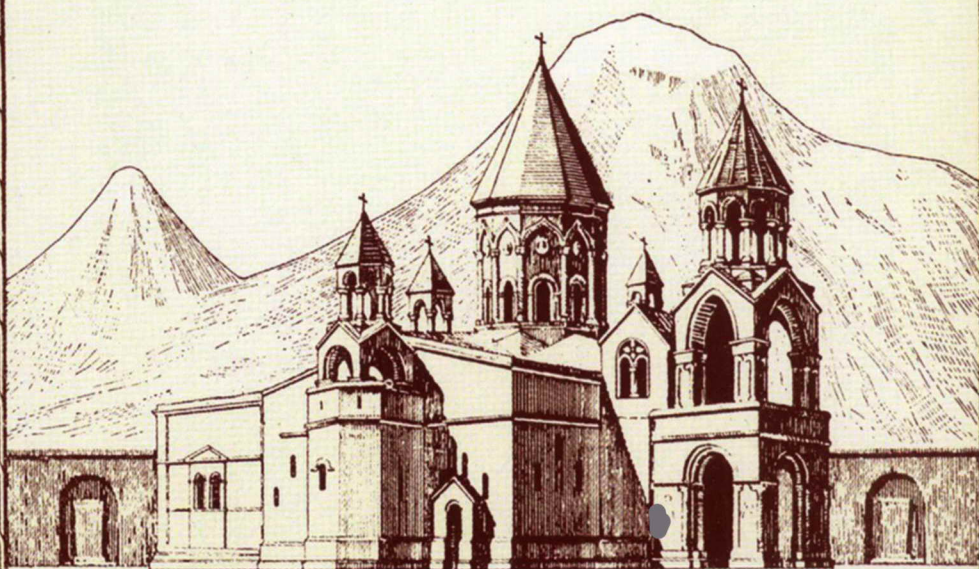

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

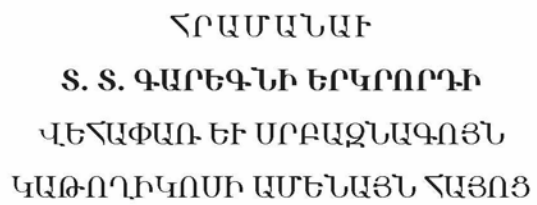
Ա
2015

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՆՑ ՍՐԲՈՅ ԷՋՄԻՇՆԻ

Յո-նո-ար

2015
Ս. Էջմիածին

Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ

«Էջմիածին»

կրօնագիտական-հայագիտական հանդես

Խմբագրակազմ

Գլխավոր խմբագիր՝ Արշակ Մադոյեան

Խմբագիրներ՝

Ռսկան քահանայ Յովհաննիսեան, Արմինէ Պօղոսեան, Արփինէ Չանթիկեան

Տեխնիկական խմբագիր՝

Անգելինա Ալեքսանեան

Լեզուադասական խմբագիր՝ Վազգէն Սաֆարեան

Խմբագրական խորհուրդ

Վահան Եպիսկոպոս Յովհաննիսեան (Ֆրանսիա), Անուշաւան Եպիսկոպոս Ժամկոչեան (Երեւանի պէպրական համալսարան, Աստրուածաբանութեան ֆակուլտէտ), Գէորգ Եպիսկոպոս Սարոյեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Դանիէլ վարդապետ Ֆնորքեան (ԱՄՆ Նայոն Արեւելեան թեմ), Շահէ վարդապետ Անանեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Զաքարիա վարդապետ Բաղդումեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գարեգին արեղայ Նամբարձումեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Նրաչ սարկաւազ Սարգիսեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գէորգ Տէր-Վարդանեան (Մաշտոցի անուան Մարեկնադարան, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գոհար Յարութիւնեան-Թումա (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Պեպրոս Յովհաննիսեան (Երեւանի պէպրական համալսարան, Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Անահիտ Աւագեան (Գէորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստրուածաբանական համալսարան), Գոհար Մուրադեան (Մաշտոցի անուան Մարեկնադարան), Ազատ Բոզոյեան («Վաչէ Էմ Թամար Մանուկեան Մարեկնադարան», ՆՂ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ), Ալեքսան Յակոբեան (ՆՂ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ), Միհր Նաոյեան (Երեւանի պէպրական կոնսերւատորիա), Աննա Արեւշապեան (Երեւանի պէպրական կոնսերւատորիա), Արամ Մարտիրոսեան (Ֆրանսիա, Փարիզ-Նանսերի համալսարան), Իգարէլ Էօժէ (Ֆրանսիա, Մոնպելիէի համալսարան), Աննա Շիրինեան (Իտալիա, Բոլոնիայի համալսարան)

“Etchmiadzin”

Religious-Armenological Review

Editorial staff

Editor in chief - **Arshak Madoyan**

Editors

Fr. Voskan Hovhannisyan, Armine Poghosyan, Arpine Chantikyan

Technical editor - **Angelina Aleksanyan**

Linguistic-stylistic editor - **Vasken Safaryan**

Editorial Council

Bishop Vahan Hovannisian (*France*), **Bishop Anushavan Zhamkochyan** (*Yerevan State University, Faculty of Theology*), **Bishop Kevork Saroyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Daniel Findikyan** (*USA, Eastern Armenian Diocese*), **Archimandrite Shahe Ananyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Archimandrite Zacharia Baghoumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Rev. Fr. Karekin Hambardzumyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Deacon Hratch Sarkissian** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gevorg Ter-Vardanyan** (*Matenadaran, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Harutiunyan-Thomas** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Petros Hovhannisyan** (*Yerevan State University, Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Anahit Avagyan** (*Kevorkian Theological Seminary (Theological University)*), **Gohar Muradyan** (*Matenadaran, Yerevan*), **Azat Bozoyan** (*“Vatche and Tamar Manoukian Library”, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Alexan Hakobyan** (*Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia*), **Mher Navoyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Anna Arevshatyan** (*Yerevan State Conservatory*), **Aram Martirosian** (*France, University of Paris-Nanterre (Université Paris-Nanterre)*), **Isabel Augé** (*France, University of Montpellier (Université Paul Valéry-Montpellier)*), **Anna Sirinian** (*Italy, University of Bologna (Università di Bologna)*)

**ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ.
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՊԱՏԳԱՄԸ
ՄԵՐ ՏԻՐՈՋ՝ ՅԻՍՈՒՄ ԶՐԻՍՏՈՍԻ ՍՈՒՐԲ ԾՆՆԴԵԱՆ
ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ՏՕՆԻ ԱՌԻԹՈՎ**

(Սուրբ Էջմիածին, 6 յունուարի, 2015 թ.)

Յանուն Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Որ ի հրեղէն աթոռ ընդ Հօր ես բնակեալ
եւ ի հրեշտակաց սպասաւորեալ, այսօր կամաւ Հօր
ի յերկրի երեւեցար մարմնով կուսական ծննդեամբ,
զ-Քեզ ընդ զօրս անմարմնոցն անդադար օրհնաբանեմք»
(Շարական Ա. Ծննդեան):

Միրելի՛ բարեպաշտ ժողովուրդ,

Շարականագրի աղօթամատոյց այս օրհներգով բերում ենք ձեզ մեր Տիրոջ
և Փրկչի Սուրբ Ծննդեան և Աստուածյայրութեան սքանչելի աւերիսը:

Երկնային բարձունքներում Ամենակալ Հօրն աթոռակից եւ հրեշտակներից
սպասաւորեալ Աստուծոյ Որդին մարմնացաւ եւ աշխարհ եկաւ, որպէսզի ընդու-
նենք փրկութեան յոյսն ու շնորհը եւ միշտ նորոգուող կեանքը, որ Փրկիչ մեր Տէրն
է պարզեւում: Բերդեւեւում ծնուած Մանուկը նոր սիրտ ու հոգի է բերում աշխար-
հին՝ ճանաչելու Աստուծոյ սէրը մարդկանց հանդէպ եւ այն դարձնելու արդարու-
թիւն, խաղաղութիւն ու սէր միմեանց հանդէպ: Բերում է զօրութիւնը՝ փարապելու
անյուստութեան խաւարները եւ երկրի վրայ հասարակելու սիրով լի այն կեանքը,
որն ունի յաւիտենական կեանքի աւերիսը:

Սուրբ Ծննդեան ամերաբանական պատումը մարդկության կեանքում Աս-տուծոյ ներկայութեան մեծ խորհուրդն է պարկերում: Բեղթեհէմի քարայրը նախապիպն է Սուրբ Եկեղեցու, հասարակ հովիւները եւ իմաստուն մոզերը աստուածաշարութեան համար մէկտեղուած հաւաքացեալներն են, իսկ մատուցուած ընծաները՝ առ Աստուած հաւաքով ապրուած բարի ու երկնահաճոյ կեանքն ու գործերը: Բեթղեհէմեան երկնականարում Տիրոջ փառքի ծագումը, եւ լուսափայլ հրեշտակների հնչեցրած պարգամը երկնային հրաւերն է աշխարհին՝ խաղաղութեան ու մարդկանց մէջ սիրոյ եւ հաճութեան, որոնց այսօր էլ փափագում է նեղութիւններով ու մարտահրաւերներով բեռնաւորուած աստուածաստեղծ օրրանը մարդկութեան:

Նիթապեխնիկական մեծ ձեռքբերումներ արձանագրած, գիտական բարձունքներ նուաճած ներկայ աշխարհում չեն դադարում կեանքի խաղաղութիւնն ու բարօրութիւնը խաթարող տագնապներն ու ցնցումները: Բաղաքական հակամարտութիւնները, ռազմական բախումները, ֆինանսական, տնտեսական խորացող ճգնաժամները բերում են աներ, վիշտ ու տառապանք, կարիքի եւ անապահովութեան նոր խնդիրներ: Մարդկային ըմբռնումներում խեղաթիւրում են աստուածադիր հիմնարար սկզբունքները՝ մարդը չի ընկալում որպէս Աստուծոյ պարկերով եւ նմանութեամբ ստեղծուած, կեանքը՝ որպէս երկնաշնորհ գերագոյն պարգէն եւ մերձաւորի հանդէպ սէրը՝ որպէս աստուածնմանութիւն: Այս իրավիճակները եւ մտածողութեան այսպիսի աղաւաղումները հեռացնում են մարդուն հոգեւորից՝ առաջնորդելով աստուածամերժ ընթացքների՝ մարդու եւ ազգերի իրաւունքների ոտնահարման, ընտանիքի գաղափարի, բարոյական արժէքների աղճատման:

Նախառակ աստուածային կամքին մարդու հակադրեալ ընթացքների՝ մարդեղութեան մեծ խորհրդով Տէրը ցույց տուց, որ Իր անսահման սիրոյ ու խնամքի մէջ է աստուածաստեղծ մարդը, եւ երկրային գոյութիւնը բաժանուած չէ յաւիտեանութիւնից, իսկ մարդկութեան պատմութիւնը՝ Աստուծոյ ներկայութիւնից: «Ահա Ես ձեզ հետ եմ բոլոր օրերում՝ մինչեւ աշխարհի վախճանը» (Մատթ. ԻԸ. 20), - ասում է Փրկիչ մեր Տէրը: Մարդկային կեանքում Փրկչի մշտական ներկայութիւնը նոր իմաստ է պարգևում, բարձր ու վեհ բովանդակութիւն հաղորդում մարդու եւ աշխարհի ընկալմանը՝ բերելով մարդկանց՝ Աստուծոյ ժողովուրդ լինելու գիտակցութիւնն ու պապասխանաւորութիւնը եւ հրաւերը՝ մնալու եւ յարատեւելու «սիրեցէ՛ք միմեանց» Տիրոջ նոր պատուիրանի մէջ (Յովհ. ԺԳ. 34): Մերձաւորի հանդէպ սէրը վեհացնում եւ արժեւորում է մարդուն ու նրա գործերը, պահում աստուածնմանութեան շնորհի մէջ եւ հանրութեան կեանքը հաստատում բարու մէջ: Միմեանց հանդէպ սիրով առաջնորդուող հասարակութիւնը կարող է բխեցնել կեանքը ռոտզող հոգեւոր ներուժի անսպառ աղբիւրներ, լինել ճշմարտապէս արդարամիտ եւ իրաւադար, կարեկից ու ողորմած: Տէրունապատուէր այս ուղիով մարդկութիւնը կարող է ձերբազատուել աղէտաբեր իրավիճակներից ու

հոգսերից, դիմակայել նեղություններին, արդարությամբ հարթել հակառակությունները և համերաշխ գոյակցությամբ կերպել նոր օրը մարդկության կեանքի:

Միրելի՛ բարեպաշտ ժողովուրդ, Սուրբ Ծննդեան օրհներգին ու փառաբանությանը այսօր միախառնուում են մեր սրտաբուխ աղօթքները յանուն Հայոց Յեղասպանության մեր անմեղ նահապակների, ովքեր չուրացան Փրկչին, իրենց ինքնությունն ու սուրբ հաւաքը: Եղեռնի դառնադէպ փարիկների ամենադաժան փորձությանց մէջ անգամ չթեց Փրկչին ուղղուած՝ մեր ժողովրդի հոգու օրհներգը: Մեր Տիրոջ հետ գրանք ոգին և ուժը վերածննդի, պերականութիւն կերպեցինք, ազգային մեր կեանքը բարձրացրինք, մեր իրաւունքների համար պայքարեցինք հաւաքով, որ արդարութեան և ճշմարտութեան ուղիները պիտի կերպեն բռնութիւնից գերծ, մարդասէր ու խաղաղ աշխարհ:

Հայոց Յեղասպանութեան ոճիրից 100 փարի անց նոյն հաւաքով ու վարահութեամբ շարունակում ենք մեր պայքարը՝ յանուն մեր արդար դատի, մեր խաղաղ կեանքի՝ չղաղարող շրջափակման և պարերազմի վերսկսման պայմաններում: Այսօր մեր կեանքում առկայ բազմաթիւ հրամայականների ու խնդիրների առջև, սիրելիներ, առաւել ջանք ու նուիրում ներդնենք, յանձն առնենք հայրենաշէն և ազգաշէն ծրագրեր ու գործեր՝ ի սէր մեր ժողովրդի բարօրութեան, մեր երկրի հզօրութեան, մեր իղձերի իրականացման: Մեր կեանքը ապրենք հայրենեաց աւանդներով, հաւաքաբիւմ քրիստոնէական մեր արժէքներին, նիւթապաշտութեանը դիմակայելով ասարուածպաշտութեամբ, շահամոլութեան դէմ դնելով Տիրոջ կողմից գովաբանուած ողորմութիւնը (Մարթ. Ե. 7), ուժի և սրիպողականութեան փոխարէն՝ քրիստոսապաւտելի սէրը (Յովհ. ԺԳ. 34-35), եասսիրութեան ու շահագործման փոխարէն՝ բարի սամարացու նման կարիքատրին օգնելը (Ղուկ. Ժ. 30-37), եղբայրաբնացութեան փոխարէն՝ առաքելի յորդորած եղբայրսիրութիւնը (Նոն. ԺԲ. 10), և մեր մեծերի օրինակով՝ «ես»-ի փոխարէն՝ «ազգ»-ը: Բարգաւաճենք ու զօրանանք ընդանիքներում նոր գաւակների ծնունդով, ազգանուիրումի, հայրենասիրութեան նոր վկայութիւններով՝ մեր ազապ երկրից, Սփիւռքի եզերքներից, վերականգնուած և նորակառոյց մեր եկեղեցիներից՝ հանուր հայ կեանքից երկինք բարձրացնելով մեր հայրերի օրհներգը. «զ-Զեզ ընդ զօրս անմարմնոցն անդադար օրհնաբանեմք»:

Սուրբ Ծննդեան խնդագին աւերիսով ողջոյն ենք յղում Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցու նուիրապետական աթոռների գահակալներին՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին, Երուսաղէմի Հայոց Պապրիարք Ամենապապի Տ. Նուրհան արք. Մանուկեանին, Կոստանդնուպօլսի Հայոց Պապրիարք Ամենապապի Տ. Մեսրոպ արք. Մութաֆեանին ու մեր Եկեղեցու ուխտապահ ողջ հոգեւոր դասին՝ մաղթելով Տիրոջ զօրակցութիւնն իրենց առաքելութեանը՝ ի զօրացում մեր ժողովրդի հոգեւոր կեանքի և ի պայծառութիւն մեր Սուրբ Եկեղեցու:

Ողջունում ենք Քոյր եկեղեցիների հոգևոր Պետերին՝ Փրկչի ամենառար շնորհները հայցելով իրենց և իրենց հաւաքաւոր հօրին:

Հայրապետական օրհնութեամբ Մեր բարեմաղթանքներն ու ողջոյնն ենք բերում Սուրբ Պապարագի արարողութեանը ներկայ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ Կիար Մերժ Սարգսեանին և Առաջին փիկնոջը, ողջոյն ենք յղում Լեւոնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան Նախագահ Տիար Բակօ Սահակեանին, հայոց պետական աւագանուն՝ աղօթքով, որ Տիրոջ օրհնութեամբ արգասաւորուն մեր երկրի և ժողովրդի խաղաղութեանն ու բարօրութեանը, մեր ժողովրդի իրաւունքների պաշտպանութեանն ուղղուած նրանց ջանքերը:

Մեր ողջոյնն ու բարեմաղթանքներն ենք բերում Հայաստանում հաւաքարմագրուած դիւանագիտական առաքելութիւնների ներկայացուցիչներին՝ մաղթելով արգասաբեր գործունէութիւն՝ ի նպաստ մեր ժողովուրդների բարեկամութեանն ու համագործակցութեան, Կարածաշրջանում կայունութեան և խաղաղութեան ամրապնդման:

Սուրբ Ծննդեան ողջունաբեր աւերիսով Հայրապետական Մեր օրհութիւնն ենք բերում համայն մեր ժողովրդին՝ մաղթանքով, որ ջերմ սիրով սրբում պահպանի Տիրոջն ուղղուած օրհներգը և մնայ Բարձրեալի ամենախնամ Աջի հովանու ներքոյ, հաւաքարիմ՝ վերագարթօնքի իր Կրօնիքներին և լաւաբեա, որ երկնային արդարութեան յոյսով պիտի բացուի իր հանդէպ արդարութիւնը վերականգնելու օրհնեալ օրը:

Աղօթք ենք բարձրացնում, որ Փրկիչ մեր Տիրոջ շնորհները սփռուն մարդկանց սրբերում խաղաղութիւն, համերաշխութիւն, ապահով առաջընթաց բերելով աշխարհին: Թող մարդացեալ մեր Տէրը՝ Յիսուս Քրիստոս, ամեն ժամ օրհնի և առաջնորդի մեր կեանքը, խաղաղ, հաւաքքով ամուր, սիրով ու միասնական պահպանի մեր ժողովրդին՝ այսօր և միշտ փառաբանելու Իր Սուրբ Անունը՝ Հոր և Սուրբ Հոգու հետ. ամէն:

Քրիստոս ծնաւ և յայտնեցաւ,
ձեզ և մեզ մեծ աւերիս:

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՈՒՂԵՐՁԸ ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ՕՐՎԱ ԱՌԻԹՈՎ**

(28 հունվարի, 2015 թ.)

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից Բանակի օրվա առիթով Հայրապետական Մեր օրհնությունն ու շնորհավորանքներն ենք բերում ի սփյուռս աշխարհի համայն մեր ժողովրդին, հայոց բանակի քաջարի զորավարներին եւ զինվորներին:

Մեր ժողովրդի պարծանքն է պատերազմական հերոսամարտերում ձեռավորված ու ամրապնդված հայոց բանակը, որ մեր նոր պատմության վճռական պահին հայրենասեր սրտով եւ քաջակորով ոգով մեծ հաղթանակներ նվաճեց՝ հանուն Հայաստանում եւ Արցախում մեր ժողովրդի ազատ ու խաղաղ կյանքի:

Այսօր էլ հայոց բանակի մշտաբերուն ծառայությամբ ապահով են մեր երկրի սահմանները: Շնորհիվ մեր զինվորների եւ զորավարների նվիրումի ու հավատավոր հոգու արիության՝ կանխվում են մեր ժողովրդի խաղաղ եւ բնականոն կյանքը խափանող ռանձգություններն ու վտանգները:

Մեր մարտիկների փառապանծ ծառայության բարձր գնահատանքով Մեր աղոթքն ենք վերառաքում առ Ամենակալն Աստված, որ Իր խաղաղ օթեւաններում ընդունի հանուն հայրենյաց զոհված մեր հերոս զավակների հոգիները, ապավեն լինի եւ զորացնի Հայոց Բանակի արիասիրտ սպաներին ու զինվորներին՝ ի սեր հայրենյաց իրենց նվիրական կոչման մեջ:

Թող Փրկիչ մեր Տերը՝ Հիսուս Քրիստոս, Իր հանապազ օրհնության ներքո խաղաղ ու անվրդով պահի Հայրենի մեր երկիրը, ապահով եւ բարօր կյանք պարգևի բարեպաշտ մեր ժողովրդին:

**Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՂ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԻՆ**

(29 հունվարի, 2015 թ.)

Մեծարգո Նախագահ Հայաստանի Հանրապետության,
Մեծարգո Նախագահ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության,
Միրեցյալ եղբայր ի Քրիստոս,
Ամենապատիվ Հոգեւոր Տեր,
Մեծահարգ Վերապատվելի,

Հանձնաժողովի հարգարժան անդամներ եւ սիրելի ներկաներ,

Հայոց հոգեւոր կենտրոն Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնից ողջույն եւ օրհնություն ենք բերում ձեզ: Այսօր մենք վերստին մեկտեղվել ենք քննարկելու Ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի ծրագրերի եւ նախանշված միջոցառումների կազմակերպչական հարցերն ու համակարգման աշխատանքները:

2015 թվականը Հայոց Ցեղասպանության գոհերի սրբադասման լուսավոր խորհրդով բացվեց մեր կյանքում: Ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի առիթով, ինչպես արդեն հայտնի է, Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին ապրիլի 23-ին հանդիսավոր արարողությամբ սրբոց կարգն է դասելու հանուն հավատքի եւ Հայրենիքի իրենց կյանքը գոհաբերած մեր նահատակներին: Սրբացյալ մեր նահատակների բարեխոսությունը նորոգելու է կյանքը մեր ժողովրդի, նրանց հոգեւոր սխրանքի ոգեկոչումը քաջալերելու է մեր ժողովրդի զավակներին՝ ապրելու աստվածասեր ու հայրենանվեր ոգով եւ գորացնելու՝ մեր իրավունքների պաշտպանության, հայրենի մեր երկրի հզորացման, ազգիս լուսավոր ապագայի կերտման կամքն ու վճռականությունը: Ցեղասպանության 100-ամյակը, մեր արդար դատի պաշտպանության գործում ունեցած ձեռքբերումներով հանդերձ, նոր հանգրվան է պահանջատիրության եւ հատուցման արդար մեր պայքարի ճանապարհին: Մեր ժողովուրդը, որն այսօր դիմակայում է բազում խնդիրների ու դժվարությունների, Հայրենիքի շրջափակման, պատերազմի սպառնալիքի, նաեւ միջազգային հարթակներում թուրքիո կողմից Հայոց Ցեղասպանության ճանաչումը ձախողելու փորձերի, վճռականորեն շարունակելու է արդարության իր պայքարը: Հայոց Ցեղասպանությունից 100 տարի անց մեր նահատակների արյան, մեր կորուսյալ Հայրենիքի, մեր սրբավայրերի, մեր ոչնչացված մշակութային

բազում արժեքների հանդեպ արդարությունը դեռևս չի վերականգնված՝ չնայած Հայոց Յեղասպանությունը ճանաչվել ու դատապարտվել է շատ պետությունների եւ հեղինակավոր կազմակերպությունների կողմից, որոնց երախտապարտ է մեր ժողովուրդը: Համայն ազգիս արդար սպասումն է, որ Թուրքիան եւս միանա Յեղասպանությունը ճանաչած երկրներին՝ առերեսվելով սեփական պատմության հետ: Թուրքիո պետությանը պատասխանատվության կանչելու եւ հայոց դատի պահանջատիրության մեջ մեր ժողովրդի մղիչ ուժը ոչ թե ասելությունն է ու թշնամանքը, այլ արդարությունը վերականգնված տեսնելու պահանջն ու ձգտումը: Թուրքիան առ այսօր տարբեր խարդավանքներով ու դավերով շարունակում է Հայոց Յեղասպանության՝ իր ժխտողական քաղաքականությունը: Նույն գործելաոճի հերթական դրսևորումն է Յեղասպանության 100-ամյակի տարում Թուրքիայի իշխանությունների կողմից ապրիլի 24-ը Գալիպոլիի ճակամարտի 100-ամյակի օր հռչակելը, ինչն ակնհայտ է, նպատակ ունի շեղելու աշխարհի ուշադրությունը եւ նվազեցնելու Մեծ Եղեռնի մեկդարյա տարելիցի նշանակությունը: Հայրապետական Մեր հորդորն է աշխարհասփյուռ Մեր գավակներին՝ գործադրելու բոլոր ջանքերն ու միջոցները՝ հանրային, պետական ու միջազգային բոլոր հարթակներում ներկայացնելու Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությունից բխող նման քայլերի իրական բնույթը, ոգին եւ նպատակը, հրատապ պահելու Հայոց Յեղասպանության համընդհանուր ճանաչման ու դատապարտման, արդարության իրագործման պահանջը: Հայոց Յեղասպանության 100-ամյա տարելիցը կոչ է արդարության վերականգնման, հորդոր է դատապատելու ներկա աշխարհում գործված բոլոր ցեղասպանությունները, մոլեգնող ահաբեկությունները, ի վերջո, խղճի եւ մարդկայության դեմ կատարվող ոճիրներն ու հանցագործությունները: Յեղասպանության 100-ամյա տարելիցը նաեւ կոչ է աշխարհին՝ վերջ դնելու սեփական շահերի համար մարդկանց եւ ժողովուրդների կյանքի գոհաբերմանը, նրանց իրավունքների ոտնահարմանը: Աշխարհի եւ մարդկության ապահով ու բնականոն կյանքը խաթարող ոճրագործությունները որոշապես հետեւանք են նաեւ Հայոց Յեղասպանության համընդհանուր դատապարտման հապաղման:

Ողջունում ենք որդեգրումը հռչակագրի եւ Մեր գնահատանքը բերում խմբագրական կազմի անդամներին:

Առաքելական մեր Սուրբ Եկեղեցին, համայն աշխարհասփյուռ հայության ներուժն ու միասնականությունը գորացնելով, շարունակելու է հայրենի պետության, ազգային կազմակերպությունների ու հաստատությունների հետ ջանքեր գործադրել հանուն մեր արդար դատի հաղթանակի, շարունակելու է ջանքերը միջազգային ու միջեկեղեցական ասպարեզներում՝ ի խնդիր Հայոց Յեղասպանության ճանաչման եւ Յեղասպանության հետեւանքների վերացման:

Հայրապետիս աղոթքն է, որ Աստված խաղաղություն շնորհի ողջ աշխարհին, մարդկության կյանքում գորացնի համերաշխությունն ու սերը, որպեսզի բարի արգասիքներով արդյունավորվի ժողովուրդների համակեցությունը:

Թող Տերը հավատքով գորացյալ եւ միասնական պահի մեր ժողովրդին, խաղաղ երկնքի ներքո պահպանի մեր Հայրենիքը, գորակից լինի համայն հայությանը՝ հզոր դարձնելու մեր պետությունը եւ բարօրության ու առաջընթացի մեջ հաստատելու մեր ժողովրդի ընթացքը:

Շնորհք, սէր եւ ողորմութիւն Տեսնն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ եւ ընդ ամենեւեւսն. ամէն:

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱՐՍԱՄՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ՝ ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(04 հունվարի, 2015 թ.)

Միրելի՛ հավատացյալ քույրեր եւ եղբայրներ,

Աստվածաշունչը ուշադիր ընթերցելիս անդրադառնում ենք, որ Սուրբ Գրքում կարեւորագույն թեմաներից մեկը ճամփորդության թեման է: Նկատել էք, թե աստվածաշնչյան մարդիկ որքան հաճախ են փոխում իրենց բնակության վայրը: Դժվար է Սուրբ Գրքում գտնել մի կերպար, որն իրապես երկխոսության մեջ է Աստծո հետ եւ շարունակում է մնալ իր բնակության վայրում: Երբեմն եւ շատ հաճախ Աստված Ինքն է հորդորում՝ ասելով. «Թող քո բնակության վայրը, քո տունը եւ գնա՛ այն երկիրը, որը ցույց կտամ»:

Աստվածաշունչ մատյանը մարդու կյանքի ճամփորդության մասին է: Եթե բացեք Նոր Կտակարանի Գործք Առաքելոց գիրքը, որը քրիստոնեական Եկեղեցու սկզբնավորման, նրա ծագման պատմությունն է, կտեսնեք, որ վաղ Եկեղեցու նախնական անուններից մեկը «ճանապարհ» էր: Պողոս առաքյալն իրեն համարում է ճանապարհի հետեւորդ՝ Հիսուսի խոսքի համաձայն. «Ես եմ ճանապարհը, ճշմարտությունը եւ Կյանքը» (Հովհ. ԺԴ. 6): Ավետարանը ճանապարհի պատմություն է: Հիսուսի աշակերտներն իրենց ողջ կյանքն անցկացրին ճանապարհներին՝ հետեւելով Նրա խոսքին. «Վերցրե՛ք ձեր խաչը եւ եկե՛ք իմ հետեւից» (հմմտ. Դուկ. ԺԴ. 27), այնուհետեւ Հիսուսի համբարձումից հետո ամբողջ աշխարհով տարածելով փրկության Ավետարանը:

Հիսուս ինքը ծնվեց ճանապարհին: Այս պահին, երբ պատարագում եւ քարոզ ենք խոսում, Ս. Կույս Մարիամն ու Հովսեփը ճանապարհ են ելել՝ Բեթղեհեմ գնալու համար: Նազարեթից Բեթղեհեմ 130 կիլոմետր է. չորս օր, ավանակին նստած՝ պիտի քայլեն Հովսեփն ու Աստվածամայրը եւ վաղը երեկոյան պիտի հասնեն Բեթղեհեմ, որտեղ պիտի ծնվի մանուկ Հիսուսը:

Ս. Ծննդյան պատմությունը եւս ճանապարհորդության մասին է: Աստվածորդու ծննդյան պատումի մեջ բոլոր կերպարները շարժման մեջ են:

Մարիամը եւ Հովսեփը ճամփորդում են: Մոգերը՝ Արեւելքից եկած իմաստուն մարդիկ, արդեն երկու տարի է ճանապարհին են եւ վաղը պիտի հասնեն Բեթղեհեմ: Հովիվները լեռների վրա արածեցնում են իրենց գառնուկներին, եւ վաղը լսելով հրեշտակների ավետիսը՝ պիտի ասեն. «Եկէ՛ք գնանք մինչեւ Բեթղեհեմ եւ տեսնենք, թէ ի՞նչ բան է այս եղածը, որ Տէրը մեզ ցոյց տուեց»:

Մեր կյանքը, սիրելիներ, ճամփորդություն է, առավել եւս՝ հավատքի կյանքը: Ոմանց համար այն սկսվում է կասկածների խաչմերուկից եւ գնում դեպի անհավատության փակուղի, իսկ ոմանց համար կասկածանքի այդ նույն խաչմերուկից ուղղում է դեպի հավատքի օրրան՝ Բեթղեհեմի մատուրը:

Մենք, լինելով ավանդաբար քրիստոնյա ազգ, հավատքի մարդիկ, շատ հաճախ կասկածում ենք, հարցադրումներ ենք անում, եւ սա շատ բնական է: Վստահեցնեմ ձեզ՝ Ս. Գիրքն ընդհանրապես եւ Ս. Ծննդյան պատմությունն ի մասնավորի լի են հարցադրումներով: Երբ Հովսեփն իմացավ, որ Ս. Կույսը հղի է, նրան մտատանջող մեծագույն հարցն էր՝ ի՞նչ անել, ինչպե՞ս վարվել: Երբ Աստվածամայրն ստացավ հրեշտակի ավետիսը, հարցրեց. «Ինչպե՞ս այդ կպատահի ինձ» (Ղուկ. Ա. 34): Մոգերը, Արեւելքից գալով, հարցնում էին, թե որտեղ է ծնվել արքան: Հովիվները զարմացած հարցնում են մեկը մյուսին՝ այս ինչ պատմություն է, ի՞նչ հրաշք է, որ Տէրը մեզ ցոյց տվեց:

Սակայն Ս. Ծննդյան նախօրեին կցանկանայի, որ մեզ բոլորիս մտատանջեր եւ հուզեր կարեւոր ու էական մեկ հարց՝ ո՞րն է Բեթղեհեմի ճամփան, ինչպե՞ս պիտի քայլենք, ո՞ր ճանապարհով՝ վաղը երեկոյան Բեթղեհեմում լինելու համար:

Բարեբախտաբար, Բեթղեհեմ հասնելու համար Աստվածաշունչը մի քանի ճանապարհ է մեզ ցոյց տալիս: Առաջինը Մատթեոս ավետարանիչն է նկարագրում՝ Արեւելքից եկած իմաստուն մոգերի օրինակով. նրանք Արեւելքի, հավանաբար նաեւ մեր պատմական Հայաստանի այն իմաստուններն էին, որոնք ուսումնասիրում էին աստղերը, մոլորակների պտույտը եւ գուշակություններ անում: Մոգերը համարվում էին ժամանակի մտավոր խավը: Սա հուշում է, որ ոմանք կարող են Բեթղեհեմի մատուր հասնել գիտության, ուսումնասիրության, իմացության ճանապարհով: Վստահաբար, շատ եք լսել, թե հսկայական անջրպետ գոյություն ունի կրոնի եւ գիտության միջեւ: Հատկապես աստվածամերժության տարիներին էին գիտնականները պնդում, թե գիտուն մեկը չի կարող հավատացյալ լինել: Սակայն մեր փորձառությունից գիտենք, որ շատ շատերը գտել են Բեթղեհեմի ճանապարհը իմացականության շնորհիվ: Այո՛, գիտնական մեկը կարող է հավատացյալ լինել, եւ այսօր էլ շատ առաջատար գիտնականներ մեծ հավատքի տեր են: Այն մարդիկ, այն գիտնականները, ովքեր աչք ունեն տեսնելու եւ հետեւելու Տիրոջ լույսին, նրանք հասնում են Բեթղեհեմ, ու գիտությունը ոչ թե խանգարում է նրանց, այլ՝ օգնում: Նրանք հանգում են ֆրանսիացի հայտնի բնագետ, գիտնական, փիլիսոփա, աստվա-

ծաբան Պիեռ Տեյար դե Շարդենի եզրահանգմանը. «Մենք ոչ թե մարդկային էակներ ենք, որ հոգեւոր փորձառություն ունենք, այլ հոգեւոր էակներ՝ մարդկային փորձառությամբ»:

Գոյություն ունի նաեւ այլ ճանապարհ. Հովսեփը եւ Մարիամը, ինչպես հաղորդում է Ղուկաս Ավետարանիչը, ճամփա ելան դեպի Բեթղեհեմ՝ իրենց քաղաքացիական պարտքը կատարելու՝ արձանագրվելու Օգոստոս կայսեր կողմից հռչակված մարդահամարին եւ վճարելու հարկերը: Այսու, դեպի հավատք ճանապարհը անցնում է նաեւ կյանքի առօրյա ապրումով՝ իբրեւ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներ՝ մեր քաղաքացիական պարտքը կատարելով, իբրեւ ծնողներ՝ մեր երեխաների հանդեպ խնամք տանելով, իբրեւ մեր ընտանիքի գավակներ՝ մեր ծնողներին պատվելով, հարեւանին շնորհակալություն հայտնելով, միմյանց սիրելով, պարգապես տանից դուրս գալով եւ մարդկանց ջերմությամբ ողջունելով:

Այս բոլոր ճանապարհներին Աստված կարող է հայտնվել մեզ, հրաշքներ գործել մեր կյանքում եւ առաջնորդել դեպի Բեթղեհեմյան մատր՝ մեր հավատքի օրրան: Մարիամն ու Հովսեփը բնավ չէին էլ մտածում, որ յոթ հարյուր տարի առաջ Միքիա մարգարեն վկայել էր՝ Փրկիչը պիտի ծնվի Բեթղեհեմում: Ոչ, իրենց քաղաքացիական պարտքն էին կատարում. գնում էին Բեթղեհեմ, եւ այդ ճանապարհին Աստված հրաշք գործեց եւ աշխարհին պարգեւեց Փրկչին Բեթղեհեմ քաղաքում՝ հացի քաղաքում՝ մարդկությանը հավիտենական հաց պարգեւելով:

Եւ վերջապես, կա նաեւ մեկ այլ ճանապարհ, որը հովիվների ճանապարհն է: Հովիվները գնացին Բեթղեհեմ Աստվածային հայտնության արդյունքում: Նրանք ուղղակի տեսիլք ստացան Աստծուց, երբ հրեշտակներն ավետում էին. «Ձեզ համար այսօր ծնվել է Փրկիչ Դավթի քաղաքում» (Ղուկ. Ա. 11): Նման հայտնություններ հաճախ չեն պատահում. դրանք միայն սրտով մաքուրներին է տրվում, ինչպես ասվում է երանիների մեջ. «Երանի սրտով մաքուրներին, քանզի նրանք Աստծուն պիտի տեսնեն» (Խմմտ. Մատթ. Ե. 8): Հովիվները մեծ հավատ ստացան գերբնական հոգեւոր փորձառության միջոցով: Սա իրական ճանապարհն է դեպի Բեթղեհեմ:

Մոգերը կարող էին կասկածի տակ դնել հովիվների փորձառությունը, հովիվներն էլ իրենց հերթին թերագնահատել մոգերի իմացական ճամփորդությունը, սակայն ո՛չ մոգերը, ո՛չ հովիվները որեւէ պատճառ չունեին՝ արհամարհանքով նայելու Ս. Մարիամի ու Հովսեփի ընտանեկան ճամփորդությանը, ովքեր գնում էին արձանագրվելու եւ վճարելու իրենց հարկերը: Հավատքի կյանքի ճամփորդության ընթացքում յուրաքանչյուրն ընթանում է իր ճանապարհով. սակայն, կարեւորն այն է, որ ճամփորդության ավարտին բոլորս միասին հայտնվենք Բեթղեհեմում, այլ ոչ թե անհավատության փակուղու մեջ, եւ լինենք տարբեր, քան ճանապարհի սկզբին էինք:

2015 թ. մեր ճամփորդությունը նոր է սկսվել: Վաղը կլինենք Բեթղեհեմում, կերկրպագենք մանուկ Հիսուսին, սակայն այնտեղ երկար չպիտի մնանք: Նորից պիտի ճամփա ընկնենք, Նրա հետ դեռ Հորդանան պիտի գնանք, այնուհետ՝ Երանիների եւ Թաբոր լեռը, Գալիլիայի ծովակը, ապա Սամարիայով անցնելով՝ Երուսաղեմ, պիտի բարձրանանք Գեթսեմանի պարտեզ, Գողգոթա ու կանգնենք թափուր գերեզմանի առջեւ, վերջապես բարձրանանք Համբարձման լեռը...

Այս տարի առանձնահատուկ է մեզ՝ հայերիս համար, քանզի պիտի ոգեկոչենք Հայոց Ցեղասպանության հարյուրերորդ տարելիցը: Մի՞ մոռացեք, որ մեր նահատակների մի մասը մահացավ հենց ճանապարհին: Նրանց հավատքի ճանապարհը անցնում էր Դեր Զորի միջով եւ նրանց ոսկորները, որոնք այսօր թաղված են այդ անապատի ավազների մեջ, հուշում են, որ քրիստոնյա մեր ժողովուրդը ուրույն մի ճանապարհ է բացել դեպի Բեթղեհեմ, որը նրա հավատքի վկայությունն է՝ արյան վկայությունը: Սա «դեպի երկինք բարձրացող» բացարձակ ճանապարհն է, որով մեզանից յուրաքանչյուրը պետք է պատրաստ լինի մեր հավատքի, հայրենիքի ու հայության համար արյամբ վկայել:

Միրելիներ, մաղթում եմ, որ այս տարի հոգեւոր ճամփորդության սքանչելի տարի լինի բոլորիս համար: Թող որ բացահայտենք շատ ու շատ հորիզոններ եւ երբեք չվախենանք ճանապարհի դժվարություններից: Հիրավի, երբ Մանուկ Հիսուսի պայծառ ու լուսավոր դեմքը տեսնենք, ճանապարհի մեր հոգնությունը անմիջապես կանցնի, եւ հոգեւոր ուրախության մեջ օրհնություն պիտի վերառաքենք առ Աստված՝ այն ամենի համար, որ լսեցինք ու տեսանք, ամեն:

**Տ. ՎՐԹԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐՈՒՄ
ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ
23-ՐԴ ՏԱՐԵՂԱՐԶԻ ԱՌԻԹՈՎ**

(25 հունվարի, 2015 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, ամէն:

«Ո՛ր արար զհրեշտակս իւր հոգիս,
եւ զպաշտօնեայս իւր՝ բոց հրոյ»
(Եբր. Ա. 7):

Աստծո ստեղծագործության ընթացքը ցույց է տալիս, եւ նրա հայտնությունն ասում, որ մարդն է Աստծո արարածների կենտրոնը, գլուխն ու նպատակը: Սա է պատճառը, որ նախ բոլոր արարածները ստեղծվեցին, ապա՝ նոր մարդը, որ պատկերն է Աստծո, իսկ նրա կյանքի մեջ տեսանելի է ամբողջ աշխարհը: Մարդու այս մեծ նշանակությունն առավել եւս բարձրանում է, երբ նկատում ենք, որ նրա համար են ստեղծված մինչեւ անգամ հրեշտակները, որոնք ստեղծվել են արարչության առաջին օրը՝ լույսի հետ, ի սպասավորություն փրկությունը ժառանգողների: Լինելով երկնաբնակ՝ նրանք իրենց մասնակցությունն են բերում երկրավոր կյանքի ընթացքին եւ գործում են ժամանակի ու տարածության մեջ կենցաղավարող մարդու հետ եւ մարդու համար:

Միրելիներ, լինելով անդրանցական ոլորտի բնակիչներ՝ հրեշտակները հանդես են գալիս որպես Աստծո երկնային հրեղեն բանակներ եւ ունեն իրենց գորագլուխ ղեկավարները՝ ի դեմս Գաբրիելի, Միքայելի, Ռաֆայելի եւ Սուրբ Գրքում հիշվող այլ առաջնորդ հրեշտակապետերի:

Մարդկային մեր կյանքում ամեն հաջողված կառույց առաջ է եկել երկնային համանման իրականությանը հետեւելու արդյունքում: Դրա վառ օրինակներից են Եկեղեցին, պետությունը, իսկ դրա մեջ՝ բանակը: Այդ կառուցվածքն առավել ակնառու է բանակի պարագային, քանի որ կրկնում է երկնային նվիրապետությունը եւ դրանց մեջ՝ «անմարմին գոյացությունների» երկնաքաղաքացի զվարթունների գործառույթների զգալի մասը, ինչի արդյունքում մեծագույն հաջողություններ է արձանագրել, քանի որ հիմքում ունեցել է կա-

տարելատիպը: Քրիստոնեությունն ընդունելուց ի վեր, երբ հայոց արքան, գորքն ու ամբողջ ազգը մկրտվեցին Արածանիի ջրերում, հայ զինվորը մարտի էր գնում մկրտված, մեղքերի թողություն եւ Ս. Հաղորդություն ստացած՝ պատրաստ կռվելու մինչեւ վերջ եւ կյանքը գոհաբերելու հավատի, հայրենիքի եւ ազգի ապագայի համար:

Սիրելիներ, Աստված ազգերին կամք է շնորհի անում՝ ունենալու բանակ, պետականություն եւ եկեղեցի, եթե ազգերն իրենց գիտակցության մեջ ունենում են սրբության գաղափար: Նման ազգերին առիթ է ընձեռվում կերտելու նվիրական արժեքներ՝ համաձայն Աստվածային կամքի, ինչպես որ եղավ հայոց ժամանակակից բանակի կայացման պարագայում: Նվիրյալ հայորդիների ջանքերով, որ մարտնչում էին իբրեւ շարքային զինվոր ու աշխարհագոր, եւ Եկեղեցու օրհնությամբ՝ բազում կորուստներով ու անպատմելի հաղթանակներով կայացավ մեր բանակը, որն ամբողջ հայ ազգի համար դարձավ մի տեսակ տապան, որ փրկեց ու պաշտպանեց հայրենիքը պատերազմի արհավիրքներից ու նենգ թշնամուց:

Նորաստեղծ բանակն Աստված վերօրհնեց հաղթանակներով: Բազում նվիրյալների արյամբ շաղախվեց վերածնունդի շաղախը, որը միավորեց հայությանը՝ Մայր Հայաստանում ու Արցախում: Նորաստեղծ մեր բանակը կանգնեց այդ հողի եւ նրա արդար մշակի պաշտպանության դիրքերում, բազում մարտեր մղեց եւ ամեն անգամ մարտի դաշտից դուրս եկավ հաղթանակած՝ եռագույնն ու Տիրոջ խաչը վեր պարգած: Սա վկայություն էր համայն աշխարհին, որ հայ հողի համար պայքարողը հրեշտականման հայ զինվորն է, ով մարտի է բռնվում՝ լի առ Աստված հավատով եւ հայրենիքի հանդեպ տաժաժժ որդիական պարտքի խորը զգացումով: Հայրերից ժառանգած հավատը, ուժն ու կորովը, հայրենիքի հանդեպ ունենցած սերը շարունակում են արգելք լինել նահանջի ճամփին, արգելք՝ պարտության առաջ՝ պարտադրելով ջսլամ հաղթանակներ, որոնք պետք է իրենց արժանի տեղն ունենան ռազմարվեստի պատմության դասագրքերում: Դրանք պետք է ավելացնեն այն հերոսապատումները, որոնցով հայ մանուկը սովորում է դեռեւս մայրական գրկում ու մեծանում:

Այո՛, Հայկի ամրոցի, Արամի տան, քաջարի արմենների ու նրանց ներկայիս հետնորդների մասին ազգերը հիացումով են խոսում: Երբեմն կանոնավոր բանակով, երբեմն աշխարհագորով, երբեմն փոքրիկ ջոկատներով կամ էլ ֆիդայական շարժումներով կարողացել ենք պաշտպանել մեր հայրենի հողը, Մայր եկեղեցին, մեր լեզուն ու պատիվը: Բոլոր այն զինվորները, ում երկրային կյանքն ավարտվել է հենց մարտի դաշտում, պահապան հրեշտակների ուղեկցությամբ միացել են երկնային գործերին, որպես հաղթանակած եկեղեցի, իրենց մարտը շարունակելու աներեւույթ մարտադաշտում ու չարի դեմ պայքարը հասցնելու տեսական ավարտին ու փառքին:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Աստվածաշնչում ուղղակի կերպով չի նշվում, որ ամեն մարդ Աստծո կողմից օժտված է պահապան հրեշտակ ունենալու շնորհով, սակայն սուրբգրային բազում տեղիներ մեզ ուղղակի եւ անուղղակի կերպով հուշում են, որ երկնային գործերը մարդու կողքին են՝ վառ պահելու այն լույսի հատիկը, որ Աստված դրեց մարդ արարածի մեջ: Երեք կարգավետությունների բաժանված հրեշտակների ինը դասերի հայտնութենական պաշտոններից մեկը յուրաքանչյուր ադամորդու եւ հատկապես արդարներին հովանավորելն ու պահպանելն է: Ըստ հրեական ավանդության՝ յուրաքանչյուր ազգ ունի իր պահապան հրեշտակը: Դանիել մարգարեն իր գրքում ակնարկում է հույների եւ պարսիկների հրեշտակների մասին: Այս տրամաբանությամբ է նաեւ, որ քրիստոնեական մեր պատմության ընթացքում թե՛ բանական իր ամբողջության մեջ եւ թե՛ առանձին գորատեսակներն ունեցել են իրենց հովանավոր ու պահապան սուրբերը, ում առաջնորդությամբ խիզախության ու անձնուրացության վեհ գաղափարներով դաստիարակված մեր հայրերը սրբազան մարտի են դուրս եկել եւ իրենց մահով ապրեցրել շատերին: Այսօր նպատակ ունենք վերականգնելու գորատեսակների բարեխոս սուրբերի եւ մասնավորապես հրեշտակաց դասերի պահպանությանն ու բարեխոսությանը հանձնվելու ավանդույթը:

Հրեշտակների կողմից մարդկանց պահպանության գաղափարը Նոր Կտակարանում առաջինը տվել է Փրկիչը՝ իհարկե, ակնարկելով մանուկներին, իսկ արդեն Գործք Առաքելոցում հրեշտակի հովանավորությանն արժանանում է Պետրոս առաքյալը: Հրեշտակների պահպանության հայցի բազմիցս հանդիպում ենք Հայ Եկեղեցու ժամակարգության մեջ: «Զհրեշտակ խաղաղութեան պահապան անձանց մերոց» ասելով՝ խնդրում ենք, որ Տերը մեզ գորուգիշեր աներկյուղ պահի սատանայի հրեղեն նետերից:

Այս երեւույթը տեսնում ենք մակաբայեցիների շրջանում, ովքեր, իմանալով իրենց բերդի պաշարման մասին, սկսեցին աղաղակել Աստծուն, որ բարի հրեշտակ առաքի խրայելացիներին փրկելու համար: Հրեշտակի պաշտպանության են արժանանում Նաբուգոդոնոսորի գերած երեք մանուկները հնոցում այրվելիս, Դանիել մարգարեն՝ առյուծների գբում, Տիրոջ առաքյալները՝ Երուսաղեմում: Նույն փորձառությունն է առկա նաեւ շատ ու շատ սրբերի կյանքում:

Թե՛ մարդիկ եւ թե՛ հրեշտակները արարված են եւ Աստուծո կողմից կոչված են սպասավորելու նրան: Դրա վկայությունն է նաեւ այն, որ ադամորդու փրկության համար Աստծո Որդին ոչ թե հրեշտակացալ, այլ մարդացալ: Հետեւաբար, ո՞վ կհանդգնի արհամարհել ու գայթակղել Աստծո զավակներին, եթե այսչափ բարձրագույն գորությունները, ովքեր մշտապես տեսնում են երկնավոր Հորը, կյանքի են կոչվել նրանց պահպանելու ու խնամելու առաքելությամբ: Ուստի սուրբերի բարեխոսությամբ եւ հրեշտակների պահ-

պանությանը զորացած հայ զինվորը արժանի է դաստիարակվելու քրիստոնեական առաքինությունների ոգով եւ լինելու Հայրենիքի ու Հայ Եկեղեցու նվիրյալը: Մեր հայրերը հավատում էին, որ արդար ռազմիկի հոգին մահից հետո բարձրանում է Աստծո մոտ եւ դառնում հրեշտակ:

Բոլորս քաջ գիտակցում ենք, որ աշխարհի վրա դեռ շարունակվում է չարի եւ բարու, լույսի եւ խավարի հրաբորբոք մարտը, որը դեռ երկար պիտի տևի: Արարչագործության հենց սկզբում Աստված իր արարածներին՝ իր նմաններին եւ լուսեղեններին, բաժանեց բանականի՝ երկրայինի ու երկնայինի, զինվորյալների ու հաղթանակածների, որոնք տարբեր հարթություններում չարի որդիների դեմ պայքար են մղում մինչ օրս: Ինչպես Պողոս առաքյալն է ասում. «Մեր պատերազմը մարդկանց դեմ չէ, այլ երկնքի տակ գտնվող չար ոգիների եւ այս խավար աշխարհի տիրակալների»: Ուստի հանգամանքները մեզ ստիպում են մեր արդար պայքարում ավելի ու ավելի մարտունակ բանակ ունենալ, ավելի կազմակերպված ու առաջադեմ, քան երեկ ունեցածը: Չարի դեմ բարու դրամատիկ ճակատամարտը ծավալվում է ողջ տիեզերքում, Աստծո արարած տեսանելի ու անտեսանելի, ֆիզիկական ու վերգալական բոլոր ոլորտներում: Ամեն անգամ բարիք գործելիս միանում ենք լուսակիր զորաց գնդին, եւ մեր կողքին է լինում մեզ ոգեշնչող ու օժանդակող պահպան հրեշտակը, իսկ երբ մեր կամքին հակառակ կամ անգիտությամբ ենթարկվում ենք օտար ներշնչման, անձնատուր ենք լինում մեզ կործանող սատանայական գայթակղությանը ու չարիք գործում, հարում ենք խավարի անկյալ ոգիների աշխարհին:

Միրելի՛ քույրեր եւ եղբայրներ ի Քրիստոս, Աստվածաշունչը մի շարք դրվագներ է ներկայացնում, որոնցում հրեշտակները ոչ միայն պահպանում են Աստծու սիրելիներին, այլեւ սպանում են ու ոչնչացնում Տիրոջ կամքին ու ծրագրին հակառակվողներին եւ կամ նրա ժողովրդին նեղողներին:

Եւ քանի որ մեր բանակն ու զորքը այսօր հրեշտակների օրինակով ու կարգապետությամբ եւ որոշակի գործառնությունով հանձն է առել ամենքիս պաշպանությունը, մեր աղոթքն է առ Աստված, որ հրեշտակային զորքերն ու Բարձրյալի ամենավերկիչ աջը միշտ սատար լինեն հայոց Բանակին ու հայ զինվորին՝ անառիկ պահելու Հայոց աշխարհի սահմանները:

Մեր աղոթքն է առ Աստված, որ մարտի դաշտում եւ անկայուն խաղաղության ընթացքում թշնամու դավադիր գնդակից ընկած հայ զինվորների շիրիմներին երկնային խաղաղությունն իջնի: Թող նրանց լուսավոր հոգիները Ուրիել հրեշտակապետն ուղեկցի աստվածատեսության: Վիրավոր զինվորին թող Ռաֆայել հրեշտակապետն Աստծո բժշկությունը հասցնի: Իսկ Միքայել հրեշտակապետը հաղթություն պարգևի նրա բազկին:

Մեր աղոթքն է, որ Գաբրիել հրեշտակապետն ավետի մեր ազգի նոր սերունդի ծնունդը, ում երակներում խտացած կլինեն նախնյաց ավանդը, մար-

տիկի ոգին, հավատի լույսը, ով կապրի ոչ թե հարաբերական, այլ ավագ եղբայրների կողմից կերտված կայուն խաղաղության պայմաններում, նորի ու լուսավորի հանդեպ լցված լավատես ակնկալիքով:

Բոլորիս միասնական աղոթքով թող երկնավոր գորքերի բարեխոսությունն ու պահպանությունը միշտ լինի մեր երկրավոր գորքի հետ: Թող Տիրոջ առատ օրհնությունը լինի մեր բանակը կազմող յուրաքանչյուր անձի՝ ամենախոնարհ աստիճանից մինչև ամենաբարձրը, այսօր եւ հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԴ. ՀԱՄԱՐԱԶՈՒՄՅԱՆ

ՍԻՐԱՔԻ ԳՐՔԻ ԱՍՏՎԱԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աստվածաշունչ մատյանի երկրորդականոն գրքերի շարքում Սիրաքի Իմաստությունն առանձնանում է իր աստվածաբանական ու բարոյախրատական տարողունակ եւ համապարփակ բնույթով: Ի թիվս այլ հարցերի՝ Սիրաքն անդրադառնում է արդարության ու կարգապահության կարեւորությանը (ԺԸ.-ԻԳ.), դրվատում իմաստությունը (ԻԴ.) եւ գովերգում Իսրայելի նշանավոր նախնյաց հիշատակը (ԽԴ.-Ծ.):¹

Սիրաքի գրքի հայերեն միակ մեկնությունը գրվել է ԺԸ. դարում եւ պատկանում է Հայ Եկեղեցու մեծանուն երախտավոր, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Հակոբ Նալյանի գրչին²:

Սույն հոդվածում մասնավոր կերպով ներկայացվելու են Հակոբ Նալյանի մոտեցումներն ու ընկալումները որոշ խնդիրների վերաբերյալ՝ միաժամանակ հատուկ շեշտադրում ունենալով օտար աղբյուրներում կատարված ուսումնասիրությունների վրա:

Չնայած այն վիստին, որ Հ. Նալյանի աշխատությունը Սիրաքի Իմաստության՝ հայերենով գրված առաջին ու միակ մեկնությունն է, այդուհանդերձ, այն ասքի է ընկնում նյութերի բազմակողմանի վերլուծությանը եւ յուրաքանչյուր թեմային հատկացված քննարկման խորությամբ: Օրինակ՝ խոսելով իմաստության ու դրա աղբյուրի մասին՝ Հ. Նալյանը նախ ներկայացնում է իմաստության ընկալումները հին հունական իմաստասիրության տարբեր ճյուղերում, որոնք եւ վերջում գուգաբանվում են քրիստոնեական նշանակությամբ:

1 Բացի երկու ձեռագրից (Երուսաղեմ, Ձեռ. 2558, 1615, էջ 369-381ա. Մ. Մ. Մատենադարան, Ձեռ. 5608, 1363, էջ 102ա-147բ), Սիրաքի գրքի՝ հայերենով պահպանված մյուս ձեռագրերում ԽԴ.-Ծ. գլուխները պակասում են: Նշյալ երկու ձեռագրում էլ այս գլուխները կիսատ են:

2 Այս մեկնությունը երբեք չի հրատարակվել, հետեւաբար, ըստ պատշաճի չի ուսումնասիրվել. պահպանված է տասնմեկ ձեռագրերում, որոնցից ամենահինը չորս այլ ձեռագրի հետ գտնվում է Երուսաղեմի Ս. Թորոս ձեռագրատանը: Մնացյալ հինգ ձեռագրերը պահվում են Երեւանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, իսկ մեկը՝ Վիեննայի Մխիթարյան ձեռագրատան պահուստում: Հայտնի է նաեւ Սիրաքի մեկնության՝ հայերենով պահպանված ու Կապուտիկ վարդապետի գրչին պատկանող մի թարգմանություն, որ կատարվել է ԺԸ. դարում՝ Կոնստնդնուպոլսի Լյապիդայի համանուն մեկնությունից:

յան հետ՝ որպես «σοφία-λόγος»: Հ. Նալյանն ընդգծում է, որ Սիրաքի նշած իմաստությունը հնարավոր է ձեռք բերել միայն այն դեպքում, երբ մարդը կատարյալ խաղաղության մեջ է Աստծո հետ եւ ճանաչում է Նրան. «...գիտելի է, գի գիտութիւն ըստ ճշմարտութեան եւ իսկականի ճանաչման է Աստուծոյ եւ խաղաղութեան ընդ նմա»³: Այս տեսակետի արմատները խարսխված են ինչպես հին եբրայական, այնպես եւ հունական իմաստասիրության ավանդույթների վրա: Պլատոնի համար Տիրոջ հետ խաղաղության մեջ լինելը Նրանից պարզեւ ստանալու նախապայմանն էր. «Մենք պետք է խաղաղության մեջ լինենք Աստծո եւ մեզ հետ, եւ [այն ժամանակ] պատեժազմում հաղթանակածի նման կհավաքենք մեր պարգեւները ինչպես այս կյանքում, այնպես եւ մեր հազարամյա ճանապարհորդության ժամանակ»⁴:

Հակոբ Նալյանը Սիրաքի գրքի ԻԴ. գլխի «անձնավորված իմաստությունը» համեմատում է վարդապետի հետ: Հավանաբար, նա նկատի ունի Հիսուս Քրիստոսին, որ բազմաձև գահին՝ մարդկանց հրավիրում է խնջույքի⁵: Այդուհանդերձ, Սիրաքի գրքի (ԻԴ. 29) եւ նորկտակարանյան իմաստությունները հստակ տարբերակված են Հովհաննու Ավետարանի Դ. 13-ում: Սիրաքի Իմաստության ԻԴ. 29-ում ասվում է. «Ոյք ուտեն գիս՝ տակաւին քաղցիցն, եւ ոյք ընկն գիս՝ տակաւին ծարաւեցին»: Ի հակադրություն՝ Հովհ. Դ. 13-ում Քրիստոս ասում է. «...բայց որ ընկել ի ջրոյն գոր եւ տաց նմա, մի՛ ծարաւեցէ յաւիտեան...»: Այն, ինչ խոստանում է Սիրաքի գիրքը, չի կարող հավիտենապես հագեցնել «ծարաւը», ուստի ով ընկն դրանից, «տակաւին ծարաւեցի»: Սակայն, Քրիստոսի «ջուրը» իր գործությամբ հավիտենական է, եւ դրանից ավելին փնտրելու անհրաժեշտություն չկա:

Այս խնդիրը մեկ այլ դիտանկյունից ուսումնասիրելով՝ կարող ենք ենթադրել, որ Սիրաքի Իմաստության ԻԴ.-ում խոստացված «ջուրը» նույնն է, ինչը որ Քրիստոս խոստացավ՝ ներկայացված տարբեր ժամանակաշրջանում եւ բոլորովին այլ շարակարգում: Այսինքն՝ մարդն իր երկրավոր կյանքի ընթացքում մշտապես ջրի կարիք ունի, սակայն չար ու անմիտ աշխարհը կարող է մոլորեցնել եւ խոտոր ճանապարհներով տանել նրան, ով խմել է այդ ջրից⁶:

3 Մատենադարան, Ձեռ. 1014, 1771, էջ 5բ:

4 Plato, *The Republic*, transl. with an introduction by H. D. P. Lee Middlesex, 1955, p. 401.

5 Տե՛ս Մատենադարան, Ձեռ. 1014, 1771, էջ 448բ:

6 Տե՛ս J. Gill, *An exposition of the New Testament, in three volumes: in which The Sense of the Sacred Text is given; Doctrinal and Practical Truths are set in a plain and easy Light, Difficult Places Explained, Seeming Contradictions Reconciled; Whatever is Material in the Various Readings, and the several Oriental Versions, is observed. The Whole illustrated with Notes taken from the most ancient Jewish Writings*, vol. 1, London, 1746-1748, էջ 711:

Արդյունքում՝ մարդը կրկին կարիք է ունենում «շրի» (իմաստության), որ «որպես ինքի կարկառի»⁷ եւ չդառնա «յանգզամութիւն»⁸:

Առակաց գրքի Թ. գլխում իմաստությունը համեմատվում է հարուստ կնոջ հետ. «Իմաստութիւն շինեաց իւր տուն, եւ կանգնեաց սիւնս եօթն: Զեն զգնելիս իւր, եւ խառնեաց ի խառնելիս զգինի իւր, պատրաստեաց զսեղան իւր: Եւ առաքեաց զծառայս իւր, կոչել թարձր քարոզութեամբ ի խառնելիս իւր՝ եւ ասէ. Որ ոք իցէ անգամ, եկեացէ առ իս: Եւ ցարկասամիտուն ասէ. Եկայք կերայք ի հացէ իմմէ, եւ արբէք զգինի իմ զոր խառնեցի ձեզ» (1-5):

Եւ Սիրաքի, եւ Առակաց գրքի հերոսները այլոց հրավիրում են մասնակցելու իրենց խնջույքին. «Մատերո՛ւք ամենեքեան, ոյք ցանկացեալ էք ինձ եւ յարմտեաց իմոց յագեցարութ» (Սիր. ԻԴ. 26). «Եկայք կերայք ի հացէ իմմէ, եւ արբէք զգինի իմ զոր խառնեցի ձեզ» (Առակ. Թ. 1): Երկու հրավիրողների միջեւ միակ տարբերությունն այն է, որ առաջինը հրավիրում է բոլորին, իսկ երկրորդը՝ միայն նրանց, որ «անգզամ» են եւ չեն կարողանում լցվել իմաստությամբ:

Հ. Նալյանը Սիրաքի Իմաստության ԻԴ-ի այս հատվածը ներկայացնում է որպես հրավեր, որ հնարավորություն կընձեռի «երկրակոխաց»՝ գիտեմալու իմաստության մասին եւ որպես արդյունք՝ տիրապետելու դրան. «Զանգի իմաստութիւն թէպէտ ըստ ինքեան պայծառ է եւ ընդ արեգակնան համեմատել առաւել գոտանի իմաստութիւն, սակայն յերկրակոխաց ոչ ճանաչի գեղեցկութիւն նորա»⁹: Դրվատելով իմաստության մեծությունը՝ Հ. Նալյանը ժխտում է էպիկուրյանների՝ երջանկության սխալ ըմբռնումը եւ այն գուտ հաճույքի աղբյուր ընկալելը: Ըստ նրանց՝ երջանկությունը մարդկային գոյության կարեւորագույն հանգուցակետն է. այն հիմնված է բացառապես զգայականության ու ազատության (ամենաթողության) վրա¹⁰: Հ. Նալյանը մատնանշում է, որ իմաստություն ձեռք բերելը դյուրին չէ, եւ նրանք, որ փորձում են առանց մեծ ջանքերի հասնել իմաստության, իրենց ճանփորդությունը կավարտեն՝ ունենալով դատարկ միտք ու հոգի: Նա մերժում է նաեւ ստոիկյան իմաստասիրությունը եւ նկատում՝ պարզապես անկարելի է, որ մեր կյանքը ճակատագրի կողմից տնօրինվի, քանի որ միայն Բարձրյալը իշխանություն ունի Իր ողջ արարչության վրա, եւ աշխարհում ամեն բան տեղի է ունենում Սուրբ Հոգու բազմողորմ կամքով¹¹. «Արդ, իմաստութիւն յայնապէս առաւել. նախ, նշանակէ զանհուն իմաստութիւն Աստուծոյ,

7 Սիր. ԻԲ. 7:

8 Բագրատունին թարգմանում է հունարեն «ἄφρων»-ից:

9 Մատենադարան, Չեռ. 1014, 1771, էջ 448ա:

10 Տե՛ս J. Warren, *The Cambridge Companion of Epicureanism*, Cambridge, 2009, էջ 1-2:

11 Տե՛ս Մատենադարան, Չեռ. 1014, 1771, էջ 448բ. T. Brennan, *The Stoic Life: Emotions, Duties, and Faith*, Oxford: Clarendon Press, 2005, էջ 236-37:

որով Աստուած զարարածս ստեղծ. զի Աստուած իմաստութեամբ հիմունս էարկ երկրի: Զի՞նչ մեծագոյն քան զիմաստութիւն, որ զամենայն ինչ առնէ իմաստութեամբ»¹²: Այդուհանդերձ, արեւմտյան որոշ հեղինակներ չեն բացառում Սիրաքի՝ ստոիկյան իմաստասիրությունից ազդված լինելը: Որպես այս տեսակետի ապացույց՝ հաճախ բերվում է Սիրաքի ԽԳ. 27-ի «τὸ πᾶν ἐστὶν αὐτό» («Նա է ամենայն») հատվածը, որը կարծես ակնարկում է Սիրաքի ապրած ժամանակաշրջանում հրեական միաջալայրում լայն տարածում գտած համաստվածյան (πανθεϊσμός) ընկալումների ազդեցությունը աստվածաշնչյան այս գրքի վրա:

Հ. Նալյանն իր մեկնության մեջ կիրառում է Ոսկան Երեւանցու՝ 1666 թ. հրատարակած Սիրաքի Իմաստության բնագիրը, որում ԽԳ. 27-ը համապատասխանում է ԽԳ. 29-ին: Վերոնշյալ հատվածն այս բնագրում թարգմանված է՝ «Ինքն է ներ ամենեցուն» (in omnibus), եւ հեղինակը համապատասխանաբար իր մեկնությունը կառուցում է Աստծո՝ մարդկանց մեջ հավիտենապես բնակություն հաստատելու ուղղահավաստ վարդապետության վրա: Այս հատվածի մեկնության մեջ հեղինակը հստակ շեշտադրում է Աստծո՝ Դավիթ մարգարեի, Սողոմոնի, ինչպես նաեւ Սիրաքի իմաստության աղբյուրը լինելու հանգամանքը՝ ցույց տալով, որ Աստված հոգեւոր էություն է, հետեւաբար, բնակություն է հաստատում մարդկանց, այլ ոչ թե իրերի մեջ: «Զանգի եթէ Դաւիթ քան զՍիրաք վճիտ եւ պարգագոյն մարգարէութիւն ունէր, տակաւին անբաւական զանձն իւր համարելով ասէր «սքանչելի եղեւ գիտութիւն քո յիմէն, զօրացաւ եւ ոչ հանդարտեմ սմա»: Եւ Սողոմոն որ զինչ եւ ծածուկ, եւ յայտնի գիտել խոստանայր, տակաւին զգիտութիւն արարածոց ասէր իբրեւ ոսկերք յորովայնի հղոյ, նոյնպէս ոչ գիտացեա զարարածս Աստուծոյ, զոր ինչ առնիցէ զամենայն: Իսկ կատարած խօսից՝ Ինքն է ներ ամենեցուն, քանզի պատճառելեաց տարածայն տեսակքն եւ անթիւ նորին անհատիցն կուտակութիւնք ոչ չափին, եւ ընդ իմացմամբ, եւ զգայութեամբք անկանին, ուրեմն առ այն միակն ամենայն, ի սկիզբն ի վախճանն ամենեցուն ի պարունակողն զամենայն գերբնապէս դառնալի է, եւ առ աղբիւրն յուսոյ դառնալի է»:

Զ. Հասպեքերի մոտեցմանը, թե Սիրաքի Իմաստության գլխավոր թեման Տիրոջ նկատմամբ երկյուղն է, հակադարձում է այս գրքի ուսումնասիրության կաթոլիկ ժամանակակից ամենահայտնի հեղինակներից Ալեքսադր Դի Լեւլան. վերջինս, քննելով Սիրաքի գրքում արծարծվող առաջնային թեմաները, եզրահանգում է, որ այստեղ հիմնարար գաղափարը իմաստությունն է՝ նույնացված օրենքի հետ, եւ այն կարող է ձեռք բերել նա, ով երկյուղ ունի

¹² Մատենադարան, Ձեռ. 1014, 1771, էջ 448բ:

Տիրոջ նկատմամբ ու պահում է Նրա պատվիրանները¹³: Ա. Դի Լելլան, ընդհանուր առմամբ, հետեւում է գերմանացի Ռուդոլֆ Սմենդի այն տեսակետին, որ «... *ենթակայորեն իմաստությունը Տիրոջ նկատմամբ երկյուղն է, իսկ առարկայորեն (օրյեկտիվորեն)՝ Մովսեսի օրենքը*»¹⁴: Մասնակիորեն համաձայնելով այս մոտեցմանը, այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ Սիրաքի գրքի հիմնարար գաղափարը ոչ թե *իմաստությունն է*, այլ՝ *երջանկությունը*: Այստեղ առաջադրվող երջանկությունը չպետք է շփոթել էպիկուրյան՝ զգայականությունից բխող «*երջանկության*» հետ¹⁵, այլ պետք է ընկալել որպես վերջնական միավորում Արարչի հետ: Սուրբ Գրքի ժամանակակից մի շարք ուսումնասիրողներ պնդում են, որ Սիրաքը չի հավատացել երկնային կամ հավիտենական կյանքին, հետեւաբար, նա չէր կարող որպես *իմաստության* ու *երջանկության* կատարյալ վիճակ ներկայացնել Արարչի հետ հետմահու միավորումը: Սակայն, Սիրաքի Իմաստության ԽՁ. 12 եւ ԽԹ. 10 համարներում հեղինակը խոսում է դատավորների ոսկորներից կյանք ստանալու մասին՝ «*ἐκ τοῦ τόπου αὐτῶν*» (բառացի՝ *նրանց տեղից*, կամ՝ *այնտեղից, ուր նրանք կան*): Այս հատվածը, որ պահպանված չէ անգամ Սիրաքի գրքի՝ Դուրյանի եւ Աբգարյանի գտած հայերեն հատվածներում, թույլ է տալիս ենթադրել, որ Սիրաքը, եթե ոչ լիակատար, ապա որոշ պատկերացումներ ունեցել է հանդերձյալ կյանքի մասին: Նաեւ, որպես հրեական օրենքի ու մարգարեների եռանդուն հետեւորդ, նա, անտարակույս, պետք է տեղյակ լիներ Ենոքի պատմությանը, որ երկինք էր տարվել ի կյանս¹⁶: Այս առումով, մասնավորապես հետաքրքիր է Հ. Նալյան պատրիարքի բացատրությունը «*երանկալ*»-ի վերաբերյալ, որը վերջինս իր մեկնության մի շարք գլուխներում գործածում է ի տեղի «*երջանկություն*» բառի: Պատրիարքն ընդգծում է, որ իմաստությունը գալիս է Տիրոջն օրհնաբանելով եւ որպես արդյունք՝ օրհնված լինելով Նրա կողմից: Ապա հավելում է, որ օրհնաբանելու եւ օրհնվելու այս ընթացքն ինքնին *երջանկություն է*¹⁷: Նմանօրինակ գործածության հանդիպում ենք Սիրաքի ԺԴ. 20-ում¹⁸. «*Երանկալ է այր, որ*

13 Տե՛ս P. W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, USA: Yale University, 2010, էջ 76. հմմտ. J. Haspecker, *Gottesfurcht bei Jesus Sirach: Ihre religiöse Struktur und ihre literarische und doktrinaire Bedeutung*, AnBib 30, 1976, էջ 87-105:

14 Տե՛ս R. Smend, *Die Weisheit des Jesus Sirach, hembräisch und deutsch*, Berlin: Reimer, 1906, էջ xxiii:

15 Էպիկուրը հայտնի «Թուղթ առ Մանիքեոս» աշխատության մեջ տալիս է երջանկության հետեւյալ բնորոշումը. «Հաճույքը մեր առաջին ու հարագատ բարիքն է: Այն ամեն ընտրության ու ժխտման սկիզբն է, եւ մենք միշտ դառնում ենք դրան այնքանով, որքանով զգայականությունը դարձնում ենք իշխող ու քննող ամեն բարիքի». հմմտ. J. Warren, *The Cambridge Companion of Epicureanism*, էջ 187-188:

16 Ծննդ. Ե. 24:

17 Տե՛ս Մատենադարան, Ձեռ. 1014, 1771, էջ 296ա:

18 Հակոբ Նալյանի մեկնության մեջ՝ Սիր. ԺԴ. 22:

ներ իմաստութեան յամիցի, եւ որ յարդարութեան իւրում մտածիցէ, եւ ի զգօնութեան խորհեացի զշրջադիտութեան Աստուծոյ»:

Սիրաքի գրքի Ա. 1-ի «Ամենայն իմաստութիւն ի Տեսողն է» սկսվածքը մատնանշում է՝ Աստծո մեջ է ողջ իմաստությունը, որից եւ Նա շնորհում է նրանց, որոնք կատարում են Իր կամքը՝ ներկայացված Օրենքում եւ անթելված Իր նկատմամբ ունեցած երկյուղի մեջ: Սիրաքն իր գրքում փառաբանում է իմաստությունը՝ երբեմն անձնավորելով այն. «Եւ ի բերանոյ Բարձրեւոյն էլի, եւ ի բերելու զմէզ ծածկեցի զերկիր»¹⁹: Ակնհայտ է, որ իմաստությունն այստեղ առաջադրված չէ որպէս երջանկության նպատակ, այլ պարզապէս գործիք է, որի միջոցով կարելի է հասնել երջանկության. «Այր իմաստուն լցցի օրհնութեամբ, եւ երանեացեն նմա բազումք՝ որ հային ընդ նա»²⁰:

Սիրաքի Իմաստության մասին խոսելիս Զեկ Սանդերսն իր մեծարժեք աշխատության մեջ նշում է, որ աստվածաշնչյան այս գրքի ուսումնասիրությանը զբաղվողները նկատել են հաջողության, երջանիկ ու բարեբախտ ապրելու նկատմամբ հեղինակի ցուցաբերած առանձնակի ուշադրությունը: Զ. Սանդերսն անգամ Սիրաքի այս միտումը փիլիսոփայական եզրույթով բնութագրում է որպէս «բարեկենդանություն» (*eudemonism*)²¹: Այդուհանդերձ, նա չի քննարկում Սիրաքի գրքում արծարծված ու մեր կողմից առաջադրված՝ *երջանկության (felixial)* գաղափարի գերակա լինելու հանգամանքը:

Առակաց գիրքը, որ Սիրաքի Իմաստության հիմնական աղբյուրներից է եղել, հստակ ներկայացնում է *երջանկության* բնույթը եւ ցույց տալիս, թե ինչ հարաբերության մեջ են իմաստությունն ու երջանկությունը. «Երանեալ է այր, որ եզիտ իմաստութիւն»²²: Մարդը չի կարող հասնել երջանկության, եթե չգնա իմաստության ետեւից. ընդամին, միայն իմաստությունը բավարար չէ, այլ այն մեկն է բազում նախապայմաններից, որ կերտում են *երջանիկ* մարդուն: «Իբրեւ զի մեծ է՝ որ եզիտ իմաստութիւն. այլ ոչ է առաւել, քան զերկիրիս զածն է Տեսողն»²³. այս համարում Սիրաքն ընդգծում է, որ իմաստությունն ու Տիրոջ նկատմամբ երկյուղն իրենց կարեւորությամբ գրեթե նույն հարթության վրա են: Տիրոջ նկատմամբ երկյուղը որոշ պարագաներում նույնացված է իմաստության հետ²⁴, իսկ որոշ դեպքերում անգամ առավել բարձր հարթության վրա է: Ուստի, ինչպէս Ռիչարդ Քոզինսն է նկատում. «Տիրոջ նկատմամբ երկյուղի ու իմաստության միջեւ որեւէ սահմանազատում դնելը, ինչպէս նաեւ առաջինը լոկ որպէս վերջինի

19 Հունարեն բնագրում՝ Սիր. ԻԴ. 5, ԻԴ. 3:

20 Հունարեն բնագրում՝ Սիր. ԼԶ. 25, ԼԵ. 24:

21 Տե՛ս J. T. Sanders, *Ben Sira and Demotic Wisdom*, California: Scholars Press, 1983, էջ 9:

22 Առակ. Գ. 13:

23 Սիր. ԻԵ. 13:

24 Տե՛ս Սիր Ա. 16, 27. հմմտ. G. Von Rad, *Wisdom in Israel*, London: SCM Press, 1972, էջ 243:

դրսեւորում ընկալելը հիմնարար սխալ է (հմմտ. Միր. Ա. 14)²⁵: Այս եւ մի շարք այլ հիմնավորումներ նկատի ունենալով՝ առաջադրում ենք Միրաքի գրքի՝ *երջանկության* հիմնարար գաղափարի շուրջ կառուցված լինելու իրողությունը:

Ոչ իմաստությունը, ոչ Տիրոջ նկատմամբ երկյուղն ու սերը, ոչ էլ Օրենքը Միրաքի գրքի որեւէ գլխում ներկայացված չեն որպես անձի վերջնական նպատակակետ: Կատարյալ մարդը՝ օրինյալ անձը, նա է, ով *երջանիկ է*՝ իմաստության խորհուրդները զանելու, Տիրոջ նկատմամբ երկյուղ ունենալու եւ Նրա պատվիրանները պահելու միջոցով: Անգամ Միրաքի թոռը, որ առաջին անգամ այս գիրքը եբրայերենից թարգմանել է հունարեն ու գրել առաջաբանը²⁶, *իմաստությունը* չի առանձնացրել որպես գրքի շարադրման հիմնական դրդապատճառ: Նա վկայում է, որ Միրաքը «...կամեցաւ եւ ինքն գրել զայլիմն նոցա. որք... իմաստութեան պատկանի. զի ցանկացողքն ուսման՝ եւ նոցա հմուտ եղեալք առաւել՝ եւս առաւել զգուշացին հոգւով: Եւ յաւերժ հաստատեցին առ օրինասրահութեան կենաց»²⁷:

Հայտնի գիտնականներից գերմանացի Գերհարդ վոն Ռադն իր աշխատություններից մեկում գրում է. «Միրաքն իսկ գրքի վերջաբանում (Ծ. 27-29) ասում է, որ գրքի հիմնարար թեման իմաստությունն է, եւ ո՛չ թե Տիրոջ նկատմամբ երկյուղը»²⁸: Վերլուծենք վերջաբանն ու պարզենք, թե որքանով է այս հիմնավորումը համապատասխանում իրականությանը:

Իր գրքի գլխավոր հատվածն ավարտելով Միրաքը պատգամում է. «Զուսումն իմաստութեան եւ գիտութիւն գրեաց ներ այսմ մատենիս Յեսու որդի Եղիազարայ որդի Միրաքայ երուսաղեմացի, որ յեղեաց զիմաստութիւն ի սրտէ իւրմէ: Երանեալ է՝ որ ներ այսոցիկ յարամնայ. որ դնէ զսոսա ի սրտոջ իւրում, իմաստուն եղիցի միշտ: Զի եթէ զսոսա արացէ, առ ամենեւեան կեցցէ, զի երկիրդ Տեսոն ընթացահետ է նորա»²⁹:

Վերոնշյալ երեք համարները առանձին հատվածների բաժանելով եւ դրանք համապատասխանաբար անվանելով՝ Ծ. 27-ը՝ «Ներածություն», Ծ. 28-ը՝ «Բուն հատված», Ծ. 29-ը՝ «Վերջաբան», կկարողանանք բացահայտել Միրաքի իմաստության բուն նպատակը: Ծ. 27-ում ամբողջ գիրքը ներկայացված է երեք հիմնական եզրերով՝ «*παιδείαν συνέσεως*» եւ «*ἐπιστήμη*»: Շա-

25 R. J. Coggins, *Sirach*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1998, p. 95.

26 Հայերեն ձեռագիր բոլոր մատյաններում ու տպագիր հրատարակություններում այս նախաբանը չկա՝ բացառությամբ Ռսկան Երեւանցու՝ 1666 թ. հրատարակության. այստեղ եւ նախաբանը, եւ գիրքը թարգմանված է լատիներենից: Այդուհանդերձ, Ռսկան Երեւանցու թարգմանության մեջ կարելի է նկատել Միրաքի գրքի հունարեն եւ ասորերեն թարգմանությունների ազդեցությունը:

27 Միր. «Նախաբան»:

28 G. Von Rad, *Wisdom in Israel*, p. 242.

29 Ըստ հեղինակի թարգմանության՝ Միր. Ծ. 27-29:

րակարգից դուրս այս բառերը որեւէ կերպ չեն հուշում գրքի հիմնական բնույթի մասին, միայն նշվում է, որ գիրքը ներկայացնում է «*գուստունն իմաստութեանն եւ գիտութիւնն...*»։ Նույն համարի երկրորդ մասը ներկայացնում է կենսագրական որոշ տվյալներ հեղինակի մասին, մասնավորաբար՝ նրա անունն ու ծննդավայրը³⁰. «*...գրեաց ներ այսմ մատենիս Յեսու որդի Եղիազարայ որդի Սիրաքայ երուսաղեմացի...*», ինչպես նաեւ բնութագրում է հեղինակին, «*...որ յեղեաց գիմաստութիւն ի սրտէ իւրմէ*»:

Սիրաքի Իմաստության Ծ. 28-ում լուսաբանվում է գրքի բուն թեման. «*Երանեալ է՝ որ ներ այսոցիկ յարամնայ. որ դնէ գոտսս ի սրտոց իւրում. իմաստուն եղիցի միշտ*»։ Երանությունը կամ երջանկությունը եւս մեկ անգամ, ինչպես ներկայացված է հունարեն բնագրերում, ընդգծվում է որպես «*ամենայն իմաստութեանն եւ գիտութեանն*» դրդապատճառ ու նպատակ։ Իմաստուն մտքերի եւ գործերի արդյունքում մարդը վերանում է «հասարակ» հարթությունից, սկսում իրերին ու դեպքերին միջամտիս լինել։ Երբ իմաստությունը բյուրեղանում է մարդկային արարքների ու մտածումների մեջ, եւ անձը քաղում է ցանաձի պտուղները, այնժամ զգում է իր իմաստության ողջ վեհությունն ու որպես արդյունք՝ լինում երջանիկ։

Այս հատվածի վերջին՝ Ծ. 29 համարը պարզաբանում է, թե ինչ արդյունքի է հասնում մարդը. «*...իմաստուն եղիցի միշտ, զի եթէ գոտսս արասցէ. առ ամենեւեան կեցցէ. զի երկիւղ Տեսոն ընթացահետ է նորս*»:

Ծննդոց գրքի մի հատվածի վերլուծությունը կարող է ցույց տալ, որ միայն իմաստության ձեռքբերումը երբեմն կարող է կործանարար լինել մարդու համար. Ադամի ու Եւայի պատվիրանազանցության եւ արտաքսման պատմությունն այդ մասին է վկայում։ Արեւելյան որոշ պատումներից գիտենք՝ օձը երբեմն ներկայացված է որպես խորագիտության եւ իմաստության մարմնավորում, որը ստորգետնյա խավարից իմաստություն է բերում աշխարհ³¹։ Ծննդոց Ա.ԺԱ. հատվածը ներկայացնում է, որ օձի «առաքելությունը» առաջին արարածներին «*իմաստնացնելն*» էր, որպեսզի վերջիններս կարողանային ճանաչել բարին ու չարը։ Ինչպես գիտենք, «ճակատագրական» պտուղը իմաստուն դարձրեց նախածնողներին, սակայն դա իմաստություն էր, որ նրանց մահկանացու դառնալուն դատապարտեց։

30 Առհասարակ, Աստվածաշունչ մատյանի գրքերի հեղինակները, որպես օրինաչափություն, իրենց անունները չեն նշում գրքում, եւ նրանց մասին տեղեկություններ ստանում ենք կամ սրբազան ավանդությունից, կամ բնագրային համապատասխան վերլուծություն անելու արդյունքում։ Սիրաքի Իմաստությունն այն քիչ գրքերից է (նաեւ՝ Հեսու ԻԶ. 24, Առակ. Ա. 1, Դանիել ԺԲ. 4), որ ուղղակիորեն ներկայացնում է հեղինակի անունը (այս պարագայում հենց հեղինակի կողմից եւ առաջին դեմքով)։

31 Տե՛ս J. Blenkinsopp, *Wisdom and Law in the Old Testament: The Ordering of Life in Israel and Early Judaism*, Oxford: Oxford University Press, 1995, էջ 7-8:

Ըստ Սիրաքի Իմաստության գրքի՝ բաղձալի *երջանկության* հասնելու մեկ այլ նախապայման է Տիրոջ նկատմամբ սերը, որը հեղինակը գործածում է որպես Տիրոջ նկատմամբ երկյուղի հոմանիշ³²: «*Երկիրդածք Տեսոն հնազանդ լիցին բանից Նորա. եւ որ սիրեն զՆա՝ պահեն զպատուիրանս Նորա: Երկիրդածք Տեսոն խնդրեսցեն զհաճոյս Նորա, եւ որ սիրեն զՆա լցցին յօրինաց Նորա*»³³: «*Հնազանդ լիցին*» եւ «*պահեն զպատուիրանս*» արտահայտություններն այստեղ նույնիմաստ են, քանզի ով պահում է Տիրոջ խոսքը, չի շեղվում Նրա ճանապարհներից:

Տիրոջ նկատմամբ սիրո գաղափարի կարեւորությունը առավել պատկերավոր ընկալելու համար վերլուծենք մեկ այլ գիրք՝ Երգ Երգոցը: Սողոմոնը, որ համարվում է Երգ Երգոցի հեղինակն ու Հին Կտակարանի «թագաւորական իմաստութեան մարմնաւորողը»³⁴, հայտնի էր ոչ միայն իր թագավորությունում, այլ նաեւ օտար երկրներում. «*Եւ զային ամենայն ազգք լսել զիմաստութիւնն Սողոմոնի եւ յամենայն թագաւորաց երկրի, որ լսէին զիմաստութիւնն նորա*»³⁵: Նրան վերագրված գրքերի շարքում Երգ Երգոցը թերեւս ամենայնորահատուկն է. այս գրքի բացառիկ բնույթը առավել նկատելի է դառնում, երբ այն համեմատվում է աստվածաշնչյան որեւէ այլ գրքի հետ: Ոճը, որով այն գրված է, եւ գործող երկու անձի միջեւ սիրո նկարագրության համար բերված փոխաբերություններն այս գիրքը դարձնում են եզակի նաեւ գրականության տեսանկյունից: Այդուհանդերձ, իհնչ է իրականում այս գրքի հեղինակը փորձում փոխանցել իր ընթերցողին: Արդյո՞ք սա մի պարզ սիրո նկարագրություն է, թե՞ ավելին: «*Ես եղբորորդւոյ իմոյ՝ եւ առ իս դարձնորա: Ե՛կ, եղբորորդի իմ, ելցուք յազարակս, ազցուք ի շէնս եւ ի պարտեզս, կանխեսցուք յայգիս: Տեսցուք թէ ծաղկեա՛լ իցէ որթ, թէ ծաղկեա՛լ իցէ նոճ, թէ ծաղկեա՛լ իցէ նոնենի, ա՛նդ տաց զստինս իմ քեզ*»³⁶: Այս հատվածն իրական ու կատարյալ երջանկության արտահայտությունն է: Երգ Երգոցը Սողոմոնին վերագրված գրքերի շարքում վերջինն է: Առակացն ու Իմաստությունը, որ նախորդում են վերջինիս, արդեն իսկ ձեւավորել են կատարյալ մարդու գաղափարը, որի՝ կյանքի համանվազն իր հանգուցալուծմանն ու գազաթնակետին է հասնում սիրո այս արտահայտությամբ՝ ներկայացված Երգ Երգոցում: Միությունը նրա հետ, ում սիրում ես, գոյության նպատակն է. չկա կյանք առանց միության:

Բազմաթիվ կարծիքներ են եղել՝ կապված Երգ Երգոցի այս երկու կերպարի հետ: Զրիստոնեսական մեր մոտեցումն այն է, որ երկու «սիրեցյալները»

32 Տե՛ս W. Skehan, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira*, էջ 78:

33 Հունարեն բնագրում՝ Սիր. Բ. 18-19, Բ. 15-16:

34 J. Blenkinsopp, *Wisdom and Law in the Old Testament*, p. 2.

35 Գ. Թագ. Դ. 34:

36 Երգ. Է. 10-12:

Քրիստոսն ու Եկեղեցին են³⁷: Հակոբ Նալյանը պատգամում է պահել Տիրոջ նկատմամբ ունեցած սերն ու Նրա պատվիրանները՝ նկատելով, որ այդ սերն է, որ մեզ կարող է դարձնում հետեւելու Նրան ու պահելու պատվիրանները³⁸: Պատրիարք Հ. Նալյանը, կապակցելով Տիրոջ հանդեպ ունեցած սերը Նրա նկատմամբ անպայմանական վստահության հետ, գրում է, որ բոլոր պարգեւները, ինչպես նաեւ պատիժները պետք է ընդունվեն «խնդրեալ սրտիւ եւ շնորհակալ մտօք», քանզի եւ պարգեւը, եւ պատիժը Աստծո՛ իր արարածների նկատմամբ իսկական սիրո ու հոգատարության արտահայտությունն է: «Որք երկիւղածք եւս պարգեւի Հոգւոյն Սրբոյ ընդունակք ոչ լինին անհնազանդք բանից Աստուծոյ, եւ հրամանաց Նորա ո՛չ երկբային, ո՛չ յուսահատին ի փորձելն եւ ո՛չ փքանան ի պարգեւատրեն, այլ որոց ի նոցանէ եւ զի կացութեան եւ հանդիպին, յամենայնում շնորհակալք լինին զնմանէ, զի զամենայն գոր եւ ընդունին ի նմանէ (եթէ շնորհս, եւ եթէ փորձութիւնս) զբոլորն պարգեւ համարին... Եւ Պօղոս ասէր, ուրախ եմ ընդ չարչարանս եւ ընդ նեղութիւնս, զի նեղութիւնք զհամբերութիւն գործեն: Այլ զի երկիւղածքն հնազանդին Աստուծոյ, որոյ ի հնազանդիւն յայտնին գոյ երկիւղածք, այսպէս եւ նշան սիրողաց նորա է պահպանութիւն ճանապարհաց նորա, զի Աստուած ոչ սիրի բանիւ միայն, այլ արդեամբք եւ ճշմարտութեամբք...»³⁹:

Այս հատվածում Հ. Նալյանը փորձում է որոշակիացնել Տիրոջ նկատմամբ երկյուղի բնորոշիչ հատկությունները: Իր վերլուծությունը խարսխելով հայրաբանական ավանդության վրա՝ հեղինակը գրում է, որ Աստծո հանդեպ երկյուղը լոկ վախ չէ, այլ ակնածանք՝ շաղախված սիրով: Սիրաքն արդեն իսկ դրել է Տիրոջ նկատմամբ երկյուղի ու սիրո ամուր կապի գաղափարի հիմքը. «Երկիւղ Տեսոն սկիզբն սիրոյն Նորին»⁴⁰: Այս առնչությամբ Հ. Նալյանը մատնանշում է երկյուղի ու սիրո գործնական կիրառության մի շարք օրինակներ՝ Սիրաքի գրքի բազմաթիվ հատվածներ աղերսելով ավետարանական մեջբերումների հետ:

Պանկրատիոս Բինթչեսը, որ հրատարակել է Սիրաքի Իմաստության եբրայերեն ամբողջական բնագիրը⁴¹, այս գրքի առաջին հատվածի վերջին գլուխներից երեք համար է մեջբերում, որոնք համարում է «Տիրոջ նկատմամբ երկյուղի գաղափարի ընկալման ելակետ». Սիր ԺԹ. 20՝ «Ամենայն իմաստութիւն երկիւղ Տեսոն եւ յամենայն իմաստութեան՝ լրումն օրինաց»,

37 Տե՛ս **M. W. Elliott**, *The Songs of Songs and Christology in the Early Church*, 381-451, Wipf & Stock Publishers, 2011:

38 Տե՛ս Մատենադարան, Ձեռ. 1014, 1771, էջ 42բ:

39 Անդ:

40 Սիր. ԻԵ. 12. այս համարն առկա է միայն Ռսկան Երեւանցու թարգմանության մեջ:

41 Տե՛ս **P. C. Beentjes**, *The Book of Ben Sira in Hebrew: A Text Edition of All Extant Hebrew Manuscripts and a Synopsis of All Parallel Hebrew Ben Sira Texts*, Leiden: Brill, 1997:

ԻԱ. 12-13՝ «Որ սրահէ զօրէնս, իշխէ մտաց իւրոց եւ վախճան երկիւղի Տեառն իմաստութիւն», ԻԳ. 27՝ «...զի ոչ ինչ է լաւ քան զերկիւղ Տեառն, եւ ոչ ինչ քաղցրագոյն քան զգնել միտ պատուիրանացն Տեառն»:

Այս համարները չափազանց կարեւոր են, քանզի ամփոփում են Սիրաքի՝ իմաստութեան, Տիրոջ նկատմամբ երկյուղի եւ Օրենքի վերաբերյալ եռակազմ աստվածաբանությունը: Հ. Նալյանն այս երեքի միասնական լինելու վերաբերյալ տալիս է հիմնարար բացատրություն. «...գլխնդիմանելին ի միտ քեռելով զերկիւղն Աստուծոյ, որ է սկիզբն իմաստութեան, զի վասն ոյր կրթի մարդ յօրէնս Աստուծոյ, ո՛չ գեւեթ, ո՛չ վասն սիրոյն, գոնէ վասն երկիւղին Աստուծոյ զախոս մեղաց մեռուացէ»⁴²: Սա մի հետաքրքիր ակնարկ է Պատմոնի իմաստասիրությունից, ըստ որի, մարդ կարող է իմաստնանալ՝ մահվան մասին մտածելով իսկ: Ըստ Հ. Նալյանի՝ Սիրաքի կողմից Տիրոջ նկատմամբ երկյուղը, որպէս իմաստութեան լրում կարեւորելու պատճառն այն է, որ «...նովա խորշի ամենայն ոք ի չարէ ներկայիս»: Մեկնության հեղինակը բացատրում է երկյուղի կարեւորությունը. «Ուստի եւ մանկունք զաւագանաւ զանին վասն ներկայի յանցանաց, զի զգուշացին եւ յապառնի սխալմանէ, եւ անկասկածք լիցին ի պատժոյն: Քանզի խրատողն եւ յանդիմանողն, երկիւղին Աստուծոյ յանդիմանելոց է, եւ ոչ յախտէ բարկութեան: Ո՛չ զի ինքն մաքրեալ իցէ ի յանցանացն՝ զոր դատէ ի յայլսն, զի ի թիւր քանոնէ ոչ կրանէ զիծ ուղիղ»⁴³:

Ինչպէս նկատեցինք վերոնշյալ քննարկման մեջ, Սիրաքի գրքում իմաստությունը, Տիրոջ նկատմամբ երկյուղը եւ Օրենքը այնպիսի անքակտելի միասնությամբ են ներկայացված, որ հաճախ անկարելի է տարբերել, թե դրանք էրբ են սկսվում եւ որտե՞ղ են ավարտվում *եռջանիկ մարդ* կերտելու ամվերջանալի գործընթացում: Այս պարագայում Հակոբ Նալյանն իր եզակի մեկնությամբ պարզաբանում է, որ այս հատկանիշները միաժամանակ ու համընթաց ուրվագծում են մարդու «զարտկերն կենաց», ցույց տալիս երջանկության եւ բարօր կյանքի համար իրենց նախապայման լինելը:

42 Մատենադարան, Ձեռ. 1014, 1771, էջ 377ա:

43 Անդ:

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор обсуждает некоторые ключевые темы, представленные в книге Премудрого Иисуса, сына Сираха. Широкий объем тем затронутых в книге Сираха охватывает такие вопросы как: осмотрительность и самодисциплина (гл. 18-23), похвала мудрости (гл. 24), биографические рассказы о предках Израиля (гл. 44-50), и т.д.. Эта статья сосредотачивается на определении главной темы Сираха, являющейся частью литературы мудрости Библии, написанной на заре 2-го века до н.э. Основной целью автора является демонстрация того, что важнейшая тема книги Сираха "счастье" а не "мудрость". На протяжении всей своей книги, Бен Сира предлагает три основные предпосылки для, как он определяет, счастливого человека. Эти предпосылки: мудрость, благоговение и соблюдение Моисеева Закона. Ни один из этих трех не представлен в виде более высокой добродетели по сравнению с двумя остальными, следовательно, все они имеют решающее значение на пути к счастью.

Автор статьи в качестве богословской основы для всей дискуссии использует комментарии на книгу Сираха, написанную известным армянским патриархом Константинополя, Акопом Нальяном (18-й век).

SUMMARY

In the current article the author elaborates on some key themes presented in the Wisdom of Sirach. The scope of Sirach is very broad, covering a large variety of topics, including exhortations on prudence and self discipline (chs. 18-23), praise of wisdom (ch. 24), biographical narratives about the ancestors of Israel (chs. 44-50). The Armenian text of Sirach does not contain these last chapters. So far, only two Armenian MSS have been discovered to contain fragments of this last section of Sirach), etc.. This study is concentrated on defining the primary subject of this piece of wisdom literature written at the dawn of the 2nd century B.C. Its main argument is that happiness and not wisdom is the suggested ultimate goal by Ben Sira. Throughout his lengthy book, Ben Sira proposes three main prerequisites for, as he defines, a happy person. These are: wisdom, fear of the Lord and the Mosaic Law. None of these three is presented as a higher virtue over the other two, hence, suggesting that all of them are of decisive importance in the journey toward happiness.

The author of the article anchors his argument to a commentary on Sirach written by a prominent 18th century Armenian Patriarch of Constantinople, Hakob Nalian, which is used as a theological basis for the entire discussion.

ՆԵՂԻՆԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԿԱՆԱՆՅ ԿՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒԽՏԻ ՆՈՐԱՎՈՅՑ ԿԱՐԳ ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ԺԷ. ԴԱՐԻ ՄԱՇՏՈՅՈՒՄ

Երուսաղեմի Ս. Նակոբյանց ձեռագրապանը պահվող ԺԷ. դարի Ն^մ 2291/70¹ (այսուհետ՝ Ն^մ 70) «Մաշտոց»-ում ներառված «Օրհնություն կուսանաց» (էջ 128բ.-130ա.)² կարգը ուշագրավ է իր եզակիությամբ: Եկեղեցական այս կարգը սահմանված է բացառապես կուսության ուխտը ընդունող կանանց համար և, որպես այդպիսին, մեր կողմից ուսումնասիրված այլ մաշտոցներում չի հանդիպում³:

Այս առումով հիշարակելի են միայն հնավանդ մաշտոցներում առկա՝ վանականությանն ու մոնոգոնությանը վերաբերող ձեսերը, որոնք ընդհանուր են ինչպես այր, այնպես և կին կույսերի համար: Այսպես՝ Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մարենաղարանում (այսուհետ՝ ՄՄ) պահվող ամենահին՝ Ժ. դարի Ն^մ 1001 «Մաշտոց»-ում⁴, ներառված երկու ձես՝ «Կանոն մոնոգոն ամենելոյ ըստ հերակրթութեանն եզիպարացոցն և սուրբ լերինն և Պաղասարին, արանց և կանանց, որք զկուսութիւնն յանձն առին վասն Բրիսարոսի»⁵ և «Կանոն ձեռ-

1 Ձեռագրի նկարագրությունը տես՝ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Նորայր եպս. Պողարեան, հր. 7, Երուսաղեմ, 1974, էջ 390-392:

2 Ձեռագրի համապարասխան էջերի լուսապատկերները տրամադրելու համար մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Ս. Նակոբյանց միաբանության անդամ Տ. Թեոդորոս վրդ. Զաքարյանին:

3 Ձեռքի տակ չունենալով պահանջված բոլոր ձեռագրերը, ըստ ձեռագրաց ցուցակների նկարագրությունների, որոշակի հերաբրքություն կարող են ներկայացնել Երուսաղեմում պահվող՝ 1611 թ. Ն^մ 2287/67 Մաշտոցում ներառված «Կարգ կուսանաց» կանոնը (79ա.-80բ.) և Նոր Զուղայի ձեռագրաց ցուցակներում հանդիպող՝ 1701 թ. Ն^մ 326/174 «Մայր Մաշտոց»-ը, որում «Վասն ձեռնադրութեան կրօնաւորաց» (ի.) կանոնին հաջորդում է «Վասն ձեռնադրութեան կանանց» (իւ.) կանոնը (տես՝ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Նորայր եպս. Պողարեան, հր. 7, Երուսաղեմ, 1974, էջ 385. «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի», կազմեց Սմբատ Տեր-Անտիսեան, հր. Ա., Վիեննա, 1970, էջ 525):

4 Մարենաղարանի Ձեռագրաց ցուցակում այս Մաշտոցը թվագրված է Ժ. դար. Գետրգ Տեր-Վարդանյանի թվագրությամբ՝ ԺԱ. դար է: Վենետիկյան միաբանությունում պահվող հնագույն Մաշտոցը (Մաշտոց Ա., Ն^մ 457/320) միաբանության Մայր ցուցակում թվագրված է Թ. կամ Ժ. դար: Ավելի վաղ, սակայն, Մխիթարյան միաբան Վարդան Նազունին ձեռագրի վենետիկյան օրինակը եւս ԺԱ. դար է թվագրել (տես՝ «Մայր Մաշտոց», հր. Ա., Ս. Էջմիածին, 2012, էջ 11. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենաղարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», Ն. Բարսեղ Մարգիսեան, Ն. Գրիգոր Մարգսեան, հր. Գ., Վենետիկ, 1966, էջ 3. Վ. Նազունի, Կուսաստանի Նայաստանի մեջ. «Բազմավէպ», 1923, փետրուար, էջ 46):

5 «Մայր Մաշտոց», էջ 283-293. հմմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենաղարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հր. Գ., Վենետիկ, 1966, էջ 26-27:

նադրության կրանաւորութեան սքեմ քալոյ արժանացելոց չափահասակաց կարարման քիոց միայնացելոց ի -Քրիստոս»⁶ կարգերը, ըսք ամննայնի, կարարվել են թե՛ ար եւ թե՛ կին կույսերի համար: Առաջինի դեպքում ար մասին է հուշում կանոնի անվանումը, իսկ երկրորդի վերջում, մասնավորապես Ն^ր 1001 «Մաշքոց»-ում կա հերելոյալ հավելումը. «Իսկ կանաց արար է սքեմ քալ եւ գնոյն կարարել կարգս»⁷:

Նկարենք նաեւ, որ թեւեւ այս ծեսերն այլեւս չեն կարարվում Նայ Եկեղեցում, սակայն դրանք առկա են ընդիուտ ԺԷ. դարի ձեռագիր մաշքոցներում:

Վերադառնալով Երուսաղեմի Ն^ր 70 «Մաշքոց»-ի «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգին՝ նշենք, որ այս կարգը որեւէ ընդհանրություն չունի ինչպես հնավանդ մաշքոցներում առկա մոնոգոնության ու կրոնավորության ծիսակարգերի, այնպես եւ կույսերի ընծայմանը վերաբերող առավել նոր ժամանակների հեղինակների վկայությունների հետ⁸:

Ենթադրությունը, որ Ն^ր 70 «Մաշքոց»-ի «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգը կարող է փոխառված լինել լարինաժես մաշքոցներից, նույնպես հերքվում է: Մասնավորապես, այն որեւէ եզր չունի ՄՄ ԺԷ. դարի Ն^ր 1026 «Մաշքոց»-ում⁹ առկա լարինաժես «Արհնութիւն կուսանաց եւ այրեաց, յորժամ ընծայեն գանձինս եպիսկոպոսին ի կարգ կրանաւորութեան»¹⁰ կարգի հետ:

6 «Մայր Մաշքոց», էջ 293-329. հմմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենադարանին Միխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Գ., Վենետիկ, 1966, էջ 27-33:

7 «Մայր Մաշքոց», էջ 329. հմմտ. «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենադարանին Միխիթարեանց ի Վենետիկ», Բ. Բարսեղ Սարգիսեան, Ն. Գրիգոր Սարգսեան, հտ. Գ., Վենետիկ, 1966, էջ 32:

8 Ըսք ԺԹ. դարի պարամագիր Նովհաննես Տեր-Նովհանյանցի՝ Նոր Զուղայում ԺԷ. դարում հիմնված Մ. Կարաքինն կուսանոցում նորընծա կույսերի համար հերելոյալ կարգն է գործել. «...Ընդունելն նորընծայքն ի կուսակրօնութիւն գշորեսին եկեղեցական սրորին ասորիճանս, եւ խարանագգեսայ լեալ համարեալ լինելն ի թիւ կրօնատր կուսանաց» (Յ. Տէր-Յովհաննէանց, Պարմութիւն Նոր Զուղայոյ որ յԱսպահան, հտ. 2, Նոր Զուղա, 1881, էջ 226-227): Կ. Պոլսում Գալֆայան միաբանության կույսերի համար հարուկ օրհնությամբ կարարվում էր քողի քվչության արարողություն, ապա նրանց, ինչպես Նոր Զուղայի կուսանոցում, շնորհվում էր դպրության 4 ասորիճան: Կ. Պոլսում քողի քվչության արարողություն է կարարվել նաեւ 2006 թ., որից հետո քույր Գայանն Տուլքարիյանը, իբրեւ միաբանուհի, դարձել է պարբերական հոգետր դասի անդամ: 2014 թ. նոյեմբերի 14-ին, Գալֆայան քան հիմնադրության 158-րդ քարեդարձի առթիւ, Կ. Պոլսի պարբերական ընդհանուր փոխանորդ Տ. Արամ արք. Աթեշյանը քույր Գայաննին ձեռնադրել է կիսասարկավագ (քեն «Նարիւրամեայ յիշարակարան Գալֆայեան քան», Յակոբ Չինար, Պերճ Էրզնեան, Իսթանպուլ, 1966, էջ 37, 65, 67, 68, 78, <http://www.turkiyecermenileripatrikligi.org/site/hy/>): Ներկայումս կրոնավորուիտ քողի քվչության արարողություն է կարարվում նաեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսությունում, որքեղ 1991 թ. կրոնավորուիների կարգի հասարարմամբ հիմք է դրվել Գայանյան միաբանությանը (քեն «Նասկ», 1991, յունիս-յուլիս, էջ 361):

9 Ձեռագրի նկարագրությունը քեն «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշքոցի անուան Մարենադարանի», հտ. 4, Երեւան, 2008, էջ 100-108: Նույն ձեռագրի վենետիկյան օրինակի (Ն^ր 1173/332 Մաշքոց ԺԳ.) նկարագրությունը քեն «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մարենադարանին Միխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Գ., Վենետիկ, 1966, էջ 143-192:

10 Մարենադարանի Ձեռագրաց ցուցակում եւ թվային քարբերակում առկա է Էջերի անհամապարասխանություն. «Արհնութիւն կուսանաց եւ այրեաց, յորժամ ընծայեն գանձինս եպիսկոպոսին ի կարգ կրանաւորութեան» կարգը ցուցակում 125ա.-190բ. համարակալմամբ է, թվային քարբերակում 370-381:

Միաժամանակ, «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգի՝ բացառապէս կանանց վերաբերելու մասին է վկայում ոչ միայն ծեսի նկարագրությունը, մասնավորապէս, ծեսի ընթացքում երգվող շարականն ու սաղմոսը, այլև ձեռագիր լուսանցագարդը՝ կույսերի օրհնության պարկերով. մանրանկարում եպիսկոպոսի առջև ծնրադիր երեք կույսեր են, որոնց համար հոգևորականը աղոթք է կարդում:

Մինչ Երուսաղեմի Շ^տ 70 «Մաշտոց»-ի «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգը ներկայացնելն արձանագրենք ուշագրավ մի քանի փաստ եւս. նախ՝ առանձնակի ուշադրություն է գրավում ծեսի ժամանակ ընթերցվող աղոթքը: «Աստուած յաւիթենական, կարարեալ իսկութեամբ ի փառս վայելչականս...» փողերով սկսվող այդ աղոթքը հայրնի է իբրեւ քահանայական ձեռնադրության ժամանակ կուսակրոն ընծայացուների համար ընթերցվող աղոթք: Մասնավորապէս այն առկա է 1807 թվականի փայագիր «Մեծ Մաշտոց»-ում եւ ներառված է «Ձեռնադրութիւն արեղայի» կանոնում: Այսպէղ աղոթքի ընթերցումը վերապահված է եպիսկոպոսին. նա նախ կարարում է «Օրհնութիւն եւ փառք Տօր...» մաղթանքը, որից հետո, ինչպէս նշված է «Մաշտոց»-ում, «...եւ ասէ դարձեալ զաղօթս զայս, որ յարուկ է կուսանաց»¹¹:

Նարկանշական է, սակայն, որ կույսերի համար ընթերցվող այս աղոթքը չկա հնավանդ մաշտոցներում: Այն ի հայր է գալիս առավել ուշ շրջանի՝ ԺԵ.-ԺԷ. դդ. ձեռագիր մաշտոցներում¹², որպէղ ներառված են մի շարք նոր ծիսակարգեր:

Նիշյալ աղոթքի առկայությամբ հայրնի ամենահներից են ՄՄ Շ^տ 1080 (ԺԵ. դար), ապա՝ ՄՄ Շ^տ 1059 (ԺԶ. դար) մաշտոցները: Նկատենք, սակայն, որ Շ^տ 1080 ձեռագրում «o»-ի փոխարեն գործածված «uu» ձևը թույլ է փալիս ենթադրել՝ հիշյալ աղոթքն առավել հին արմարներ ունի:

Բոլոր այդ մաշտոցներում խնդրո առարկա աղոթքը ներառված է քահանայական ձեռնադրության կարգում, եւ, որպէս կանոն, ընթերցվում է կուսակրոն քահանաների վեղարի օրհնությունից առաջ: Մի քանի մաշտոցներում մանրամասն նկարագրվում է նաեւ, թե ո՛րն է ուղղված աղոթքը: Այսպէս՝ ՄՄ Շ^տ 1059 «Մաշտոց»-ում նշված է. «Եւ յեւր այսորիկ զաղօթս զայս ի վերայ կուսանաց

11 «Գիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ», Կ. Պօլիս, 1807, էջ 274:

12 Տե՛ս Մարենադարանի Շ^տ 1080 (էջ 058ա.-060ա.), Շ^տ 1059 (էջ 109բ.-111բ.), Շ^տ 1079 (էջ 072ա.-075բ.), Շ^տ 997 (էջ 125բ.-127բ.), Շ^տ 887 (էջ 52ա.-53բ.), Շ^տ 1030 (էջ 100բ.-105ա.), Շ^տ 1079 (էջ 72ա.-75բ.) մաշտոցները: Ըստ Երուսաղեմի ձեռագրաց ցուցակների՝ աղոթքն առկա է նաեւ Երուսաղեմի հետեւյալ մաշտոցներում՝ Շ^տ 183/1 (Մաշտոցը ներառված է 1610 թ. գրված «Ժողովածոյ ծիսական գրոց»-ում, էջ 143-146), Շ^տ 676/11 (112ա.-117բ.), Շ^տ 1154/20 (105-110), Շ^տ 1167/22 (276-290), Շ^տ 2022/47 (216-228), Շ^տ 2025/48 (167-177), Շ^տ 2158/57 (227), Շ^տ 2285/65 (173-185), Շ^տ 2293/72 (226-239): Երուսաղեմի ձեռագրերի նկարագրությունը փնէ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հղ. Ա., Երուսաղեմ, 1966, էջ 541-543, հղ. Գ., Երուսաղեմ, 1968, էջ 115, հղ. Դ., Երուսաղեմ, 1969, էջ 242, 264, հղ. Է., Երուսաղեմ, 1974, էջ 54-55, 57-58, 221-222, 381-383, 393-394:

կարդայ որք են կրօնատորք»¹³ (էջ 109բ.): Նույնն է ասվում նաև Երուսաղեմի ՏՊ 1167/22, 2285/65 և 2293/72 մաշպոցներում¹⁴:

Երուսաղեմի ԺԷ. դարի ՏՊ 2022/47 «Մաշպոց»-ում նշվում է, որ աղոթքն ընթերցվում է կույսերի համար, «որք են կրանատոր արեղայքն»: «Եւ յետ այսորիկ զաղօթս զայս ի վերայ կուսանաց կարդայ որք են կրանատոր արեղայքն»¹⁵: Իսկ Երուսաղեմի ՏՊ 2158/57 «Մաշպոց»-ում կարդում ենք. «Եւ յետ այսորիկ... ի վերայ կուսանաց կրանատորաց կարդայ, արեղայի»¹⁶:

Հիշարված մաշպոցներում առկա նման հղումներից պարզ է դառնում, որ աղոթքը նախարեսված է այր կույսերի համար:

Սակայն, ՄՄ ԺԷ. դարի ՏՊ 997 «Մաշպոց»-ը փաստում է, որ կույսերի համար գրված աղոթքն ընթերցվել է ոչ միայն այր, այլ նաև կին կույսերի համար: Մասնավորապես, այս «Մաշպոց»-ում մեզ ծանոթ աղոթքը գրված է 125բ.-127բ. էջերում և նախորդում է «Կանոն արեղայ ձեռնադրելոյ, որ է կրօնատոր» (էջ 127բ.-130ա.) կարգին: Սակայն ուշագրավը 125բ. էջում կույսերի օրհնություն պարկերող մանրանկարն¹⁷ է: Ինչպես Երուսաղեմի թիվ 70 Մաշպոցի լուսանցազարդում, այսպեղ ևս պարկերված են եպիսկոպոսի առջև ծնրադիր կանայք¹⁸: Ձեռագրի մի ամբողջ էջ զբաղեցնող այս մանրանկարում ուշադրություն է գրավում մեկ այլ դրվագ ևս. եպիսկոպոսի ձեռքին պահված գրքում նշմարվում են նույն աղոթքից հաքվածներ:

Հիշյալ մանրանկարն անհերքելի է դարձնում այն ենթադրությունը, որ կուսակրոն արեղաների համար սահմանված օրհնության աղոթքը ասվել է նաև կանանց համար:

Ավնհայր է նաև, որ Երուսաղեմի ՏՊ 70 «Մաշպոց»-ի «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգի հեղինակը կույսերի համար ընթերցվող՝ արդեն ընդունված աղոթքը, որոշ փաթեթություններով, գործածել է նաև այսպեղ:

Ավելորդ չէ նշել, որ ՏՊ 70 «Մաշպոց»-ում այս կարգն ամբողջությամբ առանձնացված է քահանայական ձեռնադրության՝ «Կանոն ձեռնադրութեան քահանայի» (58բ.-90բ.), ինչպես նաև «Կանովն յորժամ կուսակրօն արեղայ կամ կրօնատոր օրհնեն» (90բ.-96բ.) և «Օրհնութիւն Վեղարի» (96բ.-98ա.) կարգերից¹⁹:

¹³ Ձեռագրում «թ» փոխի փոխարեն «ա» ձևն է:

¹⁴ «Այր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հր. Դ., Երուսաղեմ, 1969, էջ 264, հր. Է., Երուսաղեմ, 1974, էջ 381, 393:

¹⁵ «Այր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հր. Է., էջ 54:

¹⁶ Անր, էջ 221:

¹⁷ Ձեռագրաց ցուցակում մարանկարը վերնագրված է «Նաղորդութիւն. Աղօթք ի վերայ կուսանաց»: «Նաղորդութիւն» անվանումը, ըստ էության, չի համապատասխանում նկարի բովանդակությանը: Իսկ Աստվածի Գեորգյանի կազմած մանրանկարների մատենագիտական ցանկերում այս ձեռագրի մասին որևէ նշում չկա (տես «Ամանուն հայ մարանկարիչներ. Մատենագիտութիւն», Գահիրե, 2005. «Նայ մարանկարիչներ. Մատենագիտութիւն», Գահիրե, 1998):

¹⁸ Երկու մարանկարներում էլ ուշագրավ է կույսերի և հոգևորականների հանդերձանքը, ինչպես նաև այլ մանրամասներ, որոնք կարող են մասնագիտական ուսումնասիրության:

¹⁹ Մասնավորապես, Մաշպոցում «Օրհնութիւն Վեղարի» կանոնին հետևում է եւս 5 կանոն

Երուսաղեմի ՏՊ 70 «Մաշտոց»-ում «Օրհնութիւն կուսանաց» ծեսի առկայությունը առաջադրում է նաև մի շարք հարցեր, որոնցից հիմնականը վերաբերում է ծեսի կիրառության վայրին: Նկատենք, որ անհայտ է ինչպես ձեռագրի գրչության վայրը, այնպես էլ գրչի անունը: Սակայն հարցին որոշակի պատասխան են տալիս ձեռագրի հիշատակարանները, որոնցից պարզ է դառնում, որ այն գործածվել է Երուսաղեմի Ս. Նակոբյանց վանքում:

Այսպես՝ ձեռագրի հիշատակարաններից մեկը վկայում է, որ սրագողը Մինաս վարդապետն է ՌՃԼԹ.-ին (1690 թ.) և, որ «յիշարակ է Մաշտոցս ի դուռն ս. Յակոբայ, ի Սր. Քաղաքն յԵրուսաղեմ, յաթոռին ամ. Նայոց»²⁰:

Մեկ այլ հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Մինաս վարդապետի մահվանից հետո ձեռագիրը շարունակել է մնալ Ս. Նակոբյանց վանքում. «Մաշտոց այս քեռան Մինաս վարդապետին է, ի ՌՃԾԳ.ին, նոյեմբերի ամսոյ ի Դ., փոխեցաւ առ ի Զս. և ետ յիշարակ ի դուռն ս. Յակոբայ, ի Սր. Քաղաքն յԵրուսաղեմ, վիճակին ամ. Նայոց»²¹:

Ըստ վերոհիշյալ հիշատակարանների՝ այս «Մաշտոց»-ը գործածվել է Երուսաղեմի Ս. Նակոբյանց վանքում, և «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգն էլ առնվազն ԺԷ. դարում, ամենայն հավանականությամբ, կատարվել է Երուսաղեմում²²:

Սրորեւ ներկայացնում ենք Երուսաղեմի ՏՊ 70 «Մաշտոց»-ի «Օրհնութիւն կուսանաց» ծիսակարգի բնագիրը: Կարգում ներառված աղոթքը հարկ ենք համարել համեմատել ՄՄ ԺԷ. դարի ՏՊ 1080 «Մաշտոց»-ում հանդիպող առավել հին տարբերակի հետ (առկա տարբերությունները նշել ենք քաղաքականում): ՏՊ 1080 «Մաշտոց»-ում գործածված «աւ», ինչպես նաև գույգ ձեռագրերի «և» գրելաձևեր ներկայացրել ենք համապատասխանաբար «o»-ով ու «և»-ով:

(«Կանովն փրկչական պարկեր օրհնելոյ», «Կանովն զՍր. Աստուածանի պարկեր օրհնելոյ», «Կանովն զՍրբոց պարկերս օրհնելոյ», «Օրհնութիւն մոմի ևս կրոյ, ըստ առաջնոցն» և «Օրհնութիւն ջրոյ աղի, որ ի ջուրն արկանէ քահանայն»), որոնցից հետո միայն «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգն է (տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հր. 7, Երուսաղեմ, 1974, էջ 391):

²⁰ Անդ, էջ 392:

²¹ Անդ, էջ 392:

²² Այս առումով ավելորդ չէ նկատել, որ առ այսօր Երուսաղեմի Նայոց պատրիարքության կանոնադրության համաձայն՝ Ս. Նակոբյանց միաբանության անդամ են համարվում նաև մայրապետները՝ թե՛ կույս, թե՛ այրի: Նավանաբար այս ծեսը կատարվել է մայրապետության թող սրագող կույսերի համար, սակայն հետագայում դուրս է եկել գործածությունից: Այդ մասին վկայում է Երուսաղեմի Նայոց պատրիարքության վերաբերյալ 1944 թ. մի տեղեկագիր, որում Երուսաղեմի պատրիարքական տեղապահ Կյուրեղ Ժ. վրդ. Իսրայելյանը, տեղեկություն հայտնելով միաբանության մայրապետների մասին, նշում է, որ նրանց հանդերձանքը տրվում է միայն «պահպանիչ օրհնությամբ» (տե՛ս «Կանոն միաբանական ուխտին Առաքելական Աթոռոյ Սրբոց Յակովբեանց ի Սուրբ Երուսաղեմ», Երուսաղեմ, 1939, էջ 2. «Վավերագրեր Նայ Եկեղեցու պատմության», գիրք Զ., Երևան, 1999, էջ 230):

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ԿՈՒՍԱՆԱՑ

Ածեն զկուսաննսն յեկեղեցին եւ ասեն շարական ԲԿ. «Իմաստուն կուսանմն պատ-
րաստեալ... Յորժամ յերկնից փառո՛ք զաս Քրիստոս: Ապաշխարութեան, Աստուածաժ-
նի, խաչի եւ փառո՛ք:

Սաղմոս. «Տարցին քագաւորի...» (ԽԴ. 15), փոխ. «Բղխեսցէ...» (ԽԴ. 2).

Առակ. «Ի պտղոյ արդարութեան...» (ԺԱ. 30).

Առաքեալ՝ «Ապաքին դո՛ւք տանաւ...» (Ա. Կորնթ. Զ. 16).

Ալեկովա... «Կացցէ դշխոյ ընդ յաջմէ...» (Սաղմ. ԽԴ. 10).

Աւետարան Մատթէոսի. «Յայնժամ նմանեսցի արհայութիւն...» (ԻԵ. 1):

ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆ ԱՍԷ ԶԱՂՕԹՍ ԶԱՅՍ Ի ՎԵՐԱՅ ԿՈՒՍԱՆԱՅՆ ՆՈՔԱ Ի ԾՈՒՆԿՍ ԱՆԿԵԱԼ²³

Աստուած յաւիտենական, կատարեալ իսկութեամբ ի փառս վայելչականս, որ
յաւէտ օրհնաբանիս ի հրեղինաց՝ անմահ²⁴ սուրբ զուարթնոցն՝ ի սրովբէիցն²⁵ եւ ի
ֆերովբէիցն²⁶ եւ ամենայն²⁷ իմանալի խմբագործ²⁸ դասակարգութեանց²⁹ հոգեղինաց:
Որ հանեցար եւ ընդ նոսին ընդունել զպաշտօն բանական բնութեանս ի հրեղինացն³⁰
եւ ի մարդկային ազանց, եւ ընտրեցեր³¹ մահուր կոշմամբ զդասս արդարոցն՝ արժա-
նաւորիլ առ Քեզ բարեպաշտ մաղթանօք եւ հանութեամբ նովրանաց³² պատարագին,
այսինմն³³ զԱբելն³⁴ առաջին եւ ի հոտ անուշից Քեզ ի հանոյս, զպայման խաղա-
ղական խորհրդոյն Նոյեան նաւահանգիստ³⁵ դադարման ալեացն³⁶, ոգեվերն³⁷ խաղա-
ղացեալ վրդովմանց, խորհրդակիր եւ ձայնալուր արժանլուր³⁸ արժանաւորութեամբ

23 Խորագիր՝ «Եւ յետ այսորիկ զաղօթս ի վերայ կուսանաց կարդայ եպիսկոպոսն»:

24 յանմահ

25 սերովբէից

26 ֆերովբէից

27 յամենայն

28 խմբագործ

29 դասակարգութեանց] դասակարգութեանց

30 հոգեղինացս

31 ընտրեցեր

32 նովրաց

33 որպէս] այսինմն

34 զԱբել

35 նաւահանգիստ

36 ալեաց

37 ոգեվարին

38 Բ > արժանլուր

զարթնացեալ³⁹ սրբութեամբ նուիրելոյն⁴⁰ Քեզ Տեառնդ՝ կուսակրօն⁴¹ մաքրութեամբ զհոգեւոր հանութիւնն⁴² կատարելով՝ ըստ տեսլեանն խորհրդոյ Քոյին երեւմամբն:

Մարդասիրեալ՝ եւ ի սմա զգէնն⁴³ հոգեւոր՝ իմանալի դասակցութեանց հրեղէն զօրաց՝ արիանալ ի կուսականսն⁴⁴ յայսմ հանդիսի, երեւանձնեայ⁴⁵ եւ միաբուն տէրութեան⁴⁶ ամենասուրբ Երրորդութեանդ՝ վառիլ աներեւոյթ զինու եւ հանոյական մաղթանօք ընդ եղիայի՝ արժանաւորիլ աստուածային եւ տեառնափայլ երեւմանն եւ հոգով⁴⁷ բերանոյ եւ բարբառով⁴⁸ շրթանց՝ մաշել մահու կորստեամբ զհակառակ եւ զանմարմին, զաներեւոյթ, զոգեկորոյս⁴⁹ պատերազմն⁵⁰ դիակական զօրացն եւ զօղային⁵¹ այսոցն:

Զօրացո՞⁵² զսա, Տէր, ի⁵³ պաշտամանս⁵⁴ այսմ հոգեւոր ուրախութեանն⁵⁵, զի զմայլեալ ուրախութեամբ բերկրագուարն ցնծութեամբ աստուածաբար եւ անապական բաժակին ուրախութեամբն⁵⁶ շնորհօք եւ մարդասիրութեամբ Տէառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, յորում⁵⁷ վայելէ փառք, իշխանութիւն⁵⁸...

Խաղաղութիւն ամենեցուն

Լոյս արարածոց եւ կեանք նորոգման ամենեցուն, Միածին Որդի եւ Բան Հօր, որ եկիր նորոգել հոգեւոր շնորհօք եւ լուսածագ վարդապետութեամբ զագգս մարդկան: Որ եւ ընտրութեամբ նախահրաւէր կոչմամբ Սուրբ Հոգովն յայտնեցեր, զոր եւ սրբեալ կենարար բանիլ Քո՝ բարեկամ Քեզ անուանեցեր⁵⁹, եւ հրեղինօք զինեալ լեզուօք զնոսա⁶⁰ հաստատեցեր⁶¹ իբրեւ վէմ⁶² անշարժ եւ զամենայն⁶³ զակն պատուական ի զարդ պարծանաց մանկանց Նոր Սիոնի:

39 զարդնացեալ

40 նւիրելոյն

41 կուսական] կուսակրօն

42 հանութիւն

43 գէնն

44 կուսականս

45 երեւանձնեայ

46 տէրութեանդ

47 հոգով

48 բարբառոյ

49 զոգեկորոյս

50 պատերազմ

51 օղային

52 զօրացոյ

53 > ի

54 պաշտաման

55 խրախութեան + եւ բաշխմամբ անմարմնական հացիս՝ որ ի վերայ սրբոյ սեղանոյս

56 ուրախութեամբ

57 որում

58 > փառք, իշխանութիւն

59 անուանէր

60 ~ զնոսա զինեալ լեզուօք

61 հաստատէր

62 զվէմ

63 որպէս] զամենայն

Մաբրեա՛, Տէ՛ր, զմիտս⁶⁴ եւ զգգայարանս⁶⁵ սոցա եւ⁶⁶ երանելի աշակերտացն Քոց⁶⁷ շնորհեցեա՛ր՝ զիտե՛ր⁶⁸ զիտել զՔեզ եւ փառքել զիսկապէս⁶⁹ եւ⁷⁰ զնշմարիտ աստուածութիւնդ⁷¹ Քո:

Հանգո՛ւ⁷² ի սոսա⁷³ զՀոգիդ⁷⁴ շնորհաց առ ի սիրել զՔեզ, որպէս ետուր սրբոյ անտառանշին՝ չհայել ի կեանս աշխարհիս, այլ զՔեզ միայն սիրել եւ ստանալ զնշմարիտ արդարութիւնն⁷⁵: Եւ Քեզ փառք⁷⁶, զօրութիւն եւ կարողութիւն եւ իշխանութիւն⁷⁷, այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն⁷⁸.

Սուրբ խաչիւս աղաչեսցո՛ւմ, Պահպանիչ, Հայր մեր, որ⁷⁹...

Իբրեւ ամփոփում՝ կարող ենք արձանագրել, որ Երուսաղեմի ՏՊ 70 «Մաշ-պոց»-ի «Օրհնութիւն կուսանաց» կարգը Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու հարուստ ծիսակարգում հանդիպող եզակի, այսօր արդեն մոռացված եկեղեցական արարողություններից է:

Կարելի է նկատել նաեւ, որ այս կարգը կանանց կուսության ուխտը հասարակարգի եկեղեցական ամենաինքնիշխան կարգն է, որ ամբողջությամբ հասել է մեզ: Ամվածի հասարակարգում են մարտնչողական ու պայքարողական այլ աղբյուրներից մեզ հասած՝ կանանց կուսության կարգին վերաբերող սակավաթիվ վկայությունները, որոնք բավարար արեղևկություն չեն հաղորդում եկեղեցական այս արարողության մասին⁸⁰:

64 + եւ զմիտս

65 զգգայարանս

66 եւ + լուսատուեա զիմաստս խորհրդոց սոցա որպէս

67 > Քոց

68 > զիտեա

69 զիսկապէս

70 > եւ

71 աստուածութիւն

72 Հանգոյ

73 սա

74 զՀոգի

75 արդարութիւն

76 փառք + եւ պատիւ

77 > զօրութիւն եւ կարողութիւն եւ իշխանութիւն

78 > ամէն

79 > Սուրբ խաչիւս աղաչեսցո՛ւմ, Պահպանիչ, Հայր մեր, որ...

80 Վաղ շրջանի Եկեղեցում կանանց՝ կուսական կյանքին նվիրվելու ծիսակարգի գոյության վերաբերյալ Մխիթարյան միաբան Վարդան Հացունիին իր «Կուսաստանք Հայաստանի մէջ» հոդվածում նշում է միայն հետևյալը. «Միայն առանձնությունն ու զգեստը չեն որ զանոնք (իմա՛ կույսերին) հասարակարգ կրնեն. այլ ուխտ մալ կը կատարէին՝ նոյն վիճակն ընդգրկելու պահին, որոյ նիւթն էր ողջախոնդութիւնը, ինչպէս կհասարակէին Որիգենէս եւ Կիպրիանոս, որոցմէ վերջինս կնշանակէ նաեւ պատիժներ՝ որ կը պրոտէին ուխտագնացից»: Ապա հետինակը շարունակում է. «Յաճախապաւորումը (նկատի ունի Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապաւորում»-ը, որի ճառերից մեկն ուղղված է վանականներին եւ կոչվում է «Երանելոյն Սրբոյն Գրիգորի խրատը

РЕЗЮМЕ

Наряду с весьма частыми упоминаниями о монахинях и женских монастырях Армянской Церкви, в исторических и библиографических источниках достаточно редки сведения о церковном ритуале, связанном с обетом целомудрия.

В этом отношении примечательным и исключительным можно считать обряд “Благословения дев” из рукописи “Маштоца” (Требник) 17-го века, хранящейся под номером 2291/70 в хранилище рукописей армянского монастыря Св. Иаков в Святом Иерусалиме.

Он определен исключительно для сестер, принимающих обет девственности, и, как таковой, в других Требниках не встречается.

Можно утверждать, что данный обряд является наиболее древним из дошедших до нас церковных обрядов, которые связаны с обетом целомудрия. По всей видимости, он не имел всеобщего распространения и был обрядом сугубо индивидуальным и локальным.

Тем не менее, это один из исключительных, сегодня уже забытых церковных обрядов, встречающихся в богатом ритуале Армянской Апостольской Церкви.

ճգնառութեան և ցոյցը հանդիսից, որ յառաքինութիւն յորդորեն»։ Ինչ «Մարտնագիրք Հայոց», հր. Ա., Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 128-137. «Գիրք, որ կոչի Յաճախապարտում», Կ. Պոլիս, 1737) կը հասարապէս ուխտին անխաղախութիւնը, վկայելով վանականաց մասին՝ «մարմնով և արեամբ դաշնադրեալք ի միասնութիւն ըստ ուխտի և հրաժարման յաշխարհէս»։ Ի վերջո, Հացունին եզրակացնում է. «Ինչ որ կրտէ հեղինակս արեղայից մասին, պիտի իմանաք նաեւ անոնց վիճակակից կուսանաց համար» («Բազմավէպ», 1923, յունուար, էջ 16)։ Կույսերի համար սահմանված եկեղեցական կարգի գոյութեան մասին մեկ այլ վկայութեան ենք հանդիպում Երուսաղեմի Ա. Տակոբ վանքում 1358 թ. ընդօրինակված «Հին Կորակարան»-ի (ՏՊ 1153/6) հիշատակարաններից մեկում, որտեղ Մեծխաթուն անվամբ միանձնուհու մասին նշվում է, որ նա հավատարմութեան կարգ է ստացել։ Այսպէս՝ Մարտիրոս գրիչը խնդրում է ի շարս այլոց հիշել «...ընդ նմին և զհոգեւոր քոյիյր սոցա զՄեծխաթուն, որ բազում ժամանակս հրաժարեալ էր յաշխարհէ, և ստացեալ զկարգ հաւատարմութեան, և էր սրբասնեալ և առաքինի, ողորմած ի քորս, և սիրող աղքատաց և քանակաց, և բարի խոստովանութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և բարի յիշատակ եթող յաշխարհի. ըստ Աւետարանի, թէ երանի որ ունիցի զառակ ի Սիոն և ընդանիք նորա յԵրուսաղէմ» (ՏՊ 1153/6 ձեռագրի նկարագրությունը Ինչ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», Նորայր եպ. Պողարեան, հր. 4, Երուսաղէմ, 1969, էջ 240-242)։ Ինչ ծիսակարգով է կատարվել «հաւատարմութեան կարգ»-ի շնորհումը, որի մասին նշել է ԺԴ. դարի ձեռագրի հիշատակագիրը, և ինչ աղերսներ է ունեցել այն հնավանդ մաշտոցներում առկա մոնոգոնությանը կամ կրոնավորությանը վերաբերող ծիսակարգերի հետ՝ այսօր դժվար է ասել։ Մարտնագրարանի արխիվներում պահվող 1821 թվագրությամբ նամակից հայտնի է դառնում, որ առնվազն ԺԶ. դարում Մայր Աթոռում նորոգմա կույսին շնորհվել է կույսի հանդերձ, իսկ թե ինչ կարգով կրկին անհայտ է։ Մասնավորապէս, նամակի հեղինակ կույս Հռիփսիմն Օսեփովնան իր մասին հայտնում է. «...Շնորհեալ ինձ անդ ի սբ Էջմիածին զհանդերձ կուսի հանգուցեալ արքեպիսկոպոսն Յովհաննէս և եղէ սեւագեցեալ» (Մարտնագրարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 38, վ. 216, 2 էջ)։

SUMMARY

Along with not so little historical and bibliographical information concerning nunneries and nuns in the Armenian Church information about the church ritual of women's taking vow of celibacy is extremely scarce. In this respect the ritual "Blessing of Nuns" included in "Mashtots" ritual book N. 2291/70 dated back to the XVII century and kept in the depository of St. James, Jerusalem, can be considered remarkable and also unique. The ritual is exclusively for women taking vow of celibacy and as a rule there is no mentioning of it in other ritual books. It can be registered that this ritual is the oldest one preserved confirming women's taking vow of celibacy. Apparently it has not been widely used, but has been a strictly peculiar rite having purely local usage. Nevertheless, it is one of the church ceremonies, presently already forgotten, included in the rich rites of the Armenian Apostolic Church.

ՊԱՏՏԱՊԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

«ԹԻԲ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՅ». ԵՐՈՒՍԱԴԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺՆԵՐԻ ԱՆՏԻՊ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբյանց մայրավանքի ձեռագրատան չորս հազարի հասնող ձեռագիր մատյաններից բացի, պատրիարքությունում պահվում են նաև հույժ կարեւոր վավերագրեր ու դիվանական փաստաթղթեր: Դրանք թագավորների, կուսակալների, Երուսաղեմի քաղաքապետների հրամանագրեր, որոշումներ են, պատրիարքական գրագրություններ ու նամակներ, արխիվային բազմաթիվ այլ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են հատկապես ուշ միջնադարյան շրջանին: Այդ վավերագրերի չնչին մասն է միայն հրատարակվել եւ գիտական շրջանության մեջ դրվել: Որպես օրինակ կարելի է բերել «Միոն» հանդեսում հրատարակված՝ Գրիգոր Շղթայակիի պատրիարքի (1717-1749) նամականին¹, որն անգնահատելի աղբյուր է իր ժամանակի հայ Երուսաղեմի պատմության, միջեկեղեցական ու միջհամայնքային հարաբերությունների, դավանաբանական եւ շատ այլ հարցերի, նաև այդ շրջանի հայերենի ուսումնասիրության համար: Գր. Շղթայակիի նամակները հրատարակած Ա. Գալաճյանի առաջաբանից կարելի է պատկերացում կազմել, օրինակ, թե ինչպիսին է եղել միաբանության անդամների վերաբերմունքը այդ վավերագրերի պահպանման հարցում. «Նամակները նախապես դիւանատան մէջ պահուած են իբրեւ անջատ թուղթեր, եւ միայն 1907ին է, որ նորընտիր լուսարարապետ Դաւիթ վրդ. Տէրտէրեանի հրահանգով Չնքուշի նախկին առաջնորդ եւ ապա Երուսաղէմ հաստատուած Մինաս վրդ. Ամրիկեան զանոնք կը միացնէ եւ կը կազմէ իբրեւ երկու տետրակներ»²:

Հանրահայտ պատրիարք Գրիգոր Շղթայակիի նամականին արժանացել է տպագրության բախտին, սակայն բյուրավոր փաստաթղթեր առ այսօր

¹ Գրիգոր Շղթայակիի նամականին, «Միոն», 1972-73 թթ., հրատ.՝ Արա Գալաճյան, ընդհանուր թվով 55 նամակ:

² «Միոն», 1972, էջ 352:

մնում են անտիպ եւ անհասանելի են գիտական շրջանականերին³: Պետք է ասել նաեւ, որ այդ փաստաթղթերի մասին առանձին ուսումնասիրություն հրապարակի վրա չկա, եւ դրանց մեծ մասը կարիք ունի համակարգման, թվայնացման, ուսումնասիրման:

2000-2002 թթ. Երուսաղեմի պատրիարքարանում աշխատելու տարիներին տողերիս հեղինակը պատեհություն է ունեցել առնչվելու դիվանական այդ փաստաթղթերից մի քանիսի հետ: Այդ ժամանակ պատրիարք Թորգոմ արք. Մանուկյանի⁴ տնօրինությամբ եւ արխիվի պատասխանատու հոգեւոր հայրերի մասնակցությամբ թվայնացվեցին որոշակի թվով ձեռագրեր (տետրեր, թղթեր), որոնք տվյալներ են պարունակում հատկապես ուշ միջնադարի ֆերմանների, հրամանագրերի, կալվածական փաստաթղթերի, նվիրատվությունների մասին. դրանք, ըստ էության, ուժը կորցրած չլինելու շնորհիվ՝ արդիական ու գործածական կարող են լինել նաեւ այսօրվա իրավական ինչ-ինչ հարցեր պարզաբանելիս, այդ թվում՝ պետական իշխանությունների ատյաններում: Մասնավորապես մեր կողմից վերծանվել եւ համակարգչի մեջ են մուծվել չորս ձեռագիր տետրակների տեքստեր, որոնք ստեղծված են ԺԶ.-ԺԷ. դարերում եւ հիմնականում գրանցամատյաններ են, որոնցում համառոտակի, ժամանակագրական հերթականությամբ մեկ առ մեկ շարադրված է կարեւոր փաստաթղթերի բովանդակությունը:

Տետրերից մեկի տիտղոսաթերթն ունի հետեւյալ խորագիրը. **«Այս տեֆտես է յոյժ հարկատր ներկայ եղեալ պատրիարքին եւ խորհրդականաց, զի բոլոր ֆերմանից եւ հեօճճէից եւ պոյրուլթուից յիշումն կայ գրեալ»**: Եւ ապա տետրակի 48 էջերին մեկ առ մեկ թվարկվում են 119 փաստաթղթերի վերնագրերը, եւ տրվում է դրանց համառոտ նկարագիրը: Ահա օրինակներ նման նկարագրություններից. *«Թէ ի Սուրբ Յարութիւն, թէ ի Սուրբ Ծնունդն, թէ ի Սուրբ Աստուածածնի գերեզմանն ուխտի եւ արարողութեան հայոց՝ Փրանկներն հայոց մանի չեղնին: Ի տաճկաց սուլթան Օսման թագաւորէն հատուի շէրիֆ մի, ի թուին տաճկաց ՌԱԱ.»* (1623 թ.): Կամ՝ *«Ասան նուիրակաց համար ֆերմանք, որ թէպոիլ լինելն հաքիմք տախլ չանեն, եւ վասն արեւելցի սեւագլխացն, որ ժողովորդքն չնեղացուցանեն»*:

Կրկնենք՝ տետրակներում նկարագրված են միայն փաստաթղթերի կամ դրանք պարունակող պահոցների (աչք) համառոտ բովանդակությունը, եւ ոչ թե բերված են փաստաթղթերը, սակայն այդ նկարագրություններն իսկ

3 Ի դեպ պետք է ասել, որ մեր ունեցած ստույգ տեղեկություններով հայերեն միջնադարյան անտիպ դիվանական հարուստ փաստաթղթեր են պահպանվում նաեւ Սպահանի (Նոր Զուղայի), Էվլիի, Վենետիկի, Մոսկվայի, Ամստերդամի տարբեր արխիվներում, որոնք նույնպես քննելու եւ հրատարակելու կարիք ունեն:

4 Երուսաղեմի հայոց պատրիարք 1990-2012 թթ.:

արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում միջնադարում հայոց պատրիարքության հեղինակության, իրավական բարձր կարգավիճակի, ունեցած հարաբերությունների, թագավորների և իշխանավորների կողմից ստացած անհերքելի հրամանագրերի մասին:

Երուսաղեմում պահվող փաստաթղթերի ամբողջական նկարագրումը եւ ուսումնասիրումը թողնելով ապագային՝ միայն նշենք, որ տետրակներից մեկում պահպանվել է մի համառոտ ժամանակագրություն հայ պատրիարքների մասին: Այն գրված է նեղ ու երկար (մոտ 15x40 սմ) տետրի վերջին էջերին, ընթեմնելի ձեռագրով եւ կրում է հետեւյալ խորագիրը. **«Այսոքիկ են թիւք Պատրիարքաց Սրբոյ Աթոռոյս, որ ի գաղափարէ միոյ Բարոզգրքէ առաք, որ էր ի Պատրիարքարանն»:**

Բնական կլիմի ենթադրել, որ այս ժամանակագրությունն արտագրվել է հատկապես Երուսաղեմում պահվող մի «Բարոզգրքից», ինչպես որ վերնագիրն է հուշում: Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբ մայրավանքի Մատենադարանում պահպանվում են մոտ չորս հազար ձեռագրեր, որոնցում նշված ժամանակագրության հնարավոր սկզբնաղբյուրի մեր որոնումներն ասիա ինչ աղյուների հանգեցրին: Ձեռագրացուցակում⁵ «Բարոզգիրք» խորագրով տասնյակ ձեռագրերի նկարագրություն կա, սակայն դրանցից որեւէ մեկը մեր բերած վերնագրով ժամանակագրություն չի պարունակում: Փոխարենը երկու այլ (ոչ «Բարոզգիրք») ձեռագրերում հանդիպում ենք պատրիարքների ժամանակագրական ցանկերի, որոնք ձեռագրացուցակը կազմող Նորայր արք. Պողարյանը գետեղել է ձեռագրացուցակներում: Դրանցից առաջին ձեռագիրն անթվակիր Ժողովածու է, որի վերջին՝ 437-458 էջերին ձեռագրից տարբերվող գրչագրով արտագրվել է «ՉԿԷ. թուին յԵրուսաղէմ հայրապետ տէր Դաւիթ ամնս ԽԷ.» սկիզբն ունեցող համառոտ ժամանակագրությունը: Երկրորդը 1713 թ. ստեղծված «Մաշտոց» է, որի 172-179 էջերին նախորդից աննշան տարբերություններ ունեցող ժամանակագրություն է⁶: Սակայն այդ երկու ժամանակագրություններն էլ հենց առաջին տողերից տարբերվում են մեր քաղած բնագրից, եւ մեր նշած ժամանակագրությունն ունի նաեւ շահեկան հավելումներ, տարբերություններ: Օրինակ՝ ձեռագրացուցակի ժամանակագրության մեջ հետյալ հատվածին՝ «ՌԺԱ. թուին տէր Աստուածատուր ամնս Ժ.: ՌԻԱ. թուին տէր Աստուածատուր եւ տէր Անդրէաս Ի. եւ իննս ամիս», հաջորդում է «ՌԺ. թուին Գանձեկեցի Գրիգոր Պարոնտէրն...»: Մինչդեռ մեր ժամանակագրության մեջ նույն տողին հաջորդում է մեկ այլ հատված՝ «ՌԻԹ. 1580 Սահակ Արքեպիսկոպոս...»: Մեր քաղած բնագրում առավել մանրամասն է նկարագրված Գրիգոր Շղթայակիր պատրիարքի գոր-

⁵ «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», կազմող՝ Նորայր արք. Պողարեան, հտ. Ա.-ԺԱ., Երուսաղեմ, 1966-1992:

⁶ Տե՛ս «Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց», հտ. Գ., էջ 600-604, հտ. Է., էջ 436-439:

ծունեությունը, սակայն այն սկսվում է 1720 թվականով, որը Շղթայակրի՝ Կ. Պոլսից Երուսաղեմ գալու եւ ոչ թե նրա գահակալության տարեթիվն է:

* * *

«Թիւք պատրիարքաց» ժամանակագրության մեջ պատրիարքների թվարկումը սկսվում է ԺԴ. դարասկզբին գահակալած Սարգիս պատրիարքից: Պատմությունից հայտնի է, որ վերջինս անհամաձայն լինելով Հայ Եկեղեցու՝ Սիսի հինգերորդ եւ Ադանայի ժողովների որոշումներին եւ դրանք մեր Եկեղեցու համար անընդունելի համարելով՝ դիմել է Եգիպտոսի ամիրապետին եւ Ս. Հակոբի աթոռի համար ինքնավար կարգավիճակ ստացել: Ահա այս իրադարձությունն է համարվում միջնադարում հայոց Ս. Հակոբ միաբանության եւ պատրիարքության նոր պատմության սկիզբը: Այսինքն՝ հրապարակվող ներկա ժամանակագրության սկիզբը՝ 1311 թվականը, ոչ մի դեպքում չպետք է դիտարկել իբրեւ Երուսաղեմի հայոց միաբանության սկզբնավորության թվական, այլ՝ պատրիարքությունը Սսի կաթողիկոսությունից վարչական իմաստով անկախանալու ժամանակ: Բնական է, որ Կիլիկիայի հայոց թագավորության հարեւանությամբ գործող պատրիարքությունը պետք է գտնվեր Կիլիկիայում նստող Ամենայն հայոց կաթողիկոսության ազդեցության ներքո, սակայն 1311 թվականից ի վեր, ինչպես պատմական աղբյուրներն ու նաեւ այս ժամանակագրությունն են հուշում, Երուսաղեմի պատրիարքության համար սկսում է մի նոր՝ հարաբերական ինքնուրույնության ժամանակաշրջան: Հնարավոր է նաեւ՝ դրան աջակից են եղել Կիլիկիայի հայոց արքաների հետ մրցակցող Եգիպտական տիրակալները՝ փորձելով նպաստել Երուսաղեմի հայերին Կիլիկիայից անջատելու ձեռնարկումներին:

«Թիւք պատրիարքաց» համառոտ ժամանակագրությունը պարունակում է Երուսաղեմի հայ 44 պատրիարքների մասին ժամանակագրական տվյալներ: Այն սկսվում է, ինչպես ասվեց, 1311 թ. աթոռակալած Սարգիս եպիսկոպոսով եւ ավարտվում 1860 թվականով, երբ վախճանվել է Հովհաննես Զմմառացի պատրիարքը, սակայն վերջինիս հաջորդած պատրիարքի մասին որեւէ խոսք չի ասվում: Ըստ այդմ՝ հստակ կարելի է ենթադրել, որ «Թիւք պատրիարքաց» ժամանակագրությունը ինչ-որ սկզբնաղբյուրից արտագրվել, լրացվել եւ ավարտվել է հենց 1860 թ.: Հավանական է, որ ժամանակագրական այս շարքը շարունակաբար արտագրվող եւ լրացվող ընթացք է ունեցել, ամեն մի ընդօրինակող եւ արտագրող իր ժամանակի նոր տվյալներն է հավելել, որից եւ ի հայտ են եկել ժամանակագրությունների մի քանի տարբերակներ:

Հաշվի առնելով, որ «Թիւք պատրիարքաց» համառոտ ժամանակագրությունը որոշ նոր տվյալներ է պարունակում մեր Եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից մեկի մասին՝ նպատակահարմար ենք գտնում հրատարակել ժամանակագրական ցանկը՝ քաղելով Երուսաղեմի հայոց պատրիարքության

արխիվում պահպանվող ձեռագիր տետրակից: Բնագրին գրեթե չենք միջամտել: Որոշ դեպքերում տողատակում համադրել ենք Մ. Օրմանյանի եւ Մկ. Աղավնունու կազմած՝ Երուսաղեմի հայ պատրիարքական գավազանագրքերի տվյալների հետ: Դյուրին է նկատել, որ երբեմն այդ տվյալները տարբերվում են միմյանցից: Ժամանակագրության մեջ մեկ-երկու դեպքերում պատրիարքների ժամանակագրական հերթականությունը խախտված լինելով՝ տեղադրել ենք ըստ ժամանակագրական հերթականության: Ձեռագիր տետրակը գրված է սեւ մելանով, ընթեռնելի ձեռագրով, թվականները եւ անունները կարմիր մելանով են, հաճախ թվականների վրա արտագրողը դրել է հարցական նշաններ, որոնք մենք պահպանում ենք:

ԱՅՍՈՔԻԿ ԵՆ ԹԻԻՔ ՊԱՏՐԻԱՐԷԱՅ ՍՐԲՈՅ ԱԹՈՌՈՅՍ

ՉԿ. (1311). Սարգիս Եպիսկոպոս ամս Բ.⁷:

ՉԿԳ. (1314). Աստուածատուր Եպիսկոպոս ամս Ը.⁸:

ՉԿԷ. (1318). Նստաւ Պատրիարք Տէր Դաւիթ ամս ԽԷ.:

ՊԴ. (1355). Տէր Վասիլ ամս Է.:

ՊԺ. (1361). Տէր Գրիգոր⁹ եւ Տէր Մկրտիչ ամս Դ.¹⁰:

ՊԺԴ. (1365). Տէր Մկրտիչ ամս ԻԹ.:

ՊԺԵ.⁷ (1366). Տէր Յոհան Լեւեալին ամս Դ.¹¹:

ՊԽԵ. (1396). Տէր Գրիգոր Մսրըցին ամս Դ.¹²:

ՊԽԷ. (1398). Տէր Սարգիս ամս Զ.:

ՊԽԸ. (1399). Տէր Սարգիս ամս ԺԸ.¹³:

7 Մինչեւ 1311 թ. Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունը գտնվել է Կիլիկիայի հայոց թագավորների եւ Միսում նստող Հայոց կաթողիկոսների իշխանության ներքո: Չրնդունելով Օշին թագավորի, Գրիգորի Է. Անավարզեցի եւ Կոստանդին Գ. Կեսարացի կաթողիկոսների լատինամետ քաղաքականությունը եւ չենթարկվելով 1307 թ. Սսի ժողովի որոշումներին՝ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք Սարգիսը, Հայ Եկեղեցու վարդապետությունը անաղարտ պահելու համար, Եգիպտոսի սուլթանից հրովարտակ ձեռք բերելով, անջատել է իր Աթոռ Կիլիկիայի քաղաքական եւ եկեղեցական իշխանությունից: 1311 թ. Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունը դարձել է անկախ:

8 Ըստ Մկ. Աղավնունու՝ Աստվածատուրը գահակալել է 1313-1316 թթ.:

9 Հայագիտությանը հայտնի է ԺԳ. դարի Երուսաղեմի հայ պատրիարք Գրիգորի անվամբ պահպանված երկու աշխատություն՝ «Մկիզբն իմաստասիրութեան» (պահպանվում է Փարիզի ազգային մատենադարանում) եւ «Մահմանք զանազան, արտորոշեալք ըստ Սրբոց եւ ծայրագոյն վարդապետաց»: Թերեւս պետք է ենթադրել, որ այս իմաստասեր Գրիգոր Պատրիարքը «Թիւք պատրիարքաց»-ում հիշատակված Գրիգոր պատրիարքն է. տե՛ս Նորայր Պողոսեան, Երուսաղեմի հայ գրչութեան կենտրոնը 14-րդ դարում. «Միոն», 2002, էջ 64-72:

10 Ըստ Մկ. Աղավնունու՝ Մկրտիչը գահակալել է 1358-1366 թթ.:

11 Ըստ Մ. Օրմանյանի՝ Հովհաննես Լեւեալին գահակալել է 1378-1386 թթ.:

12 Ըստ Մկ. Աղավնունու՝ գահակալել է 1385-1390 թթ.:

13 Գրասեր լինելով՝ պահպանվել են Սարգիս պատրիարքի ընդօրինակած մի քանի գրչագիր ձեռագրեր: Դրանցից մեկը, օրինակ՝ «Մեկնութիւն կաթողիկէ թղթոց Սարգսի Շնորհալոյ», պահվում է Երուսաղեմի հայոց Ս. Հակոբ ձեռագրատանը: Հին հրամանագրերում 1399 թ. հիշ-

ՊԿԶ.՝ (1417). Տէր **Պօղոս** ամս Բ.: Սա ետես ի մէջ Սրբոյ Յակոբայ ամենայն պատկերք խոնարհեալք երկրպագին, յորժամ Գաբրիէլ հրեշտակապետի պատկերն ողջոյն ետ Սուրբ Աստուածածնի պատկերին յաւուրս տօնի Աւետեաց Սրբոյ Կուսին, սա գրեալ կայ ի մէջ Յասմաւորքին Ապրիլի Է.:

ՊԿԸ. (1419). Տէր **Մարտիրոս** Մարգին ամս Ե.: Սա Սուրբ Աստուածածնայ տանիսն նորոգեաց եւ կամարն եւ դուռն վերստին նորոգեաց: Ի սորա ժամանակն առաւ Սուրբ Գողգոթայն ի ձեռաց մերոց Մարայ սուլթանն Մէլէք Աշրաֆն եւ ետ ի վրաց անհաւատ ազգին, կախարդութեամբ յումնմն վրացի վաճառական Իւանէ անուն կոչեցելոյ:

ՊԿԳ. (1424). Տէր **Եսայի** ամս Է.¹⁴:

ՊԶ. (1431). Տէր **Յոհաննէս** ամս Ժ.¹⁵:

ՊՂ. (1441). Տէր **Աբրահամ** ամս ԺԳ.: Ի սորին տասնհինգ ամին օսմանցին Ստամպոլն առաւ:

ԶԳ. (1454). Տէր **Մեսրոպ** ամս Է.¹⁶:

ԶԺ. (1461). Տէր **Պետրոս** ամս ԺԲ.:

ԶԺԲ. (1463). Տէր **Պետրոս** ամս ԺԳ.:

ԶԻԵ. (1476). Տէր **Մկրտիչ** ամս ԻԵ.: Ի սորա ժամանակն սուլթան Սէլիմն զՍուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւաւ եւ շրջապատն պարսպեաց¹⁷:

ԶԾ. (1501). Տէր **Պետրոս** ամս ԻԵ.: Ի սորա ԺԳ. ամին զՍրբոյ Յակոբայ մէջն ծելիեաց եւ սպիտակացոյց եւ զջառներն սալեաց եւ այլ բազում երախտիս արար ի Սուրբ Աթոռս:

ԶՀԲ. (1523). Միտնեցի Տէր **Աստուածատուր** ամս ԻԸ.¹⁸:

Ռ. (1551). Տէր **Աստուածատուր** ամս ԺԱ.:

ՌԺ. (1561). Տէր **Աստուածատուր** ամս Ժ.:

ՌԻԱ. (1572). Տէր **Աստուածատուր** եւ Տէր Անդրէաս ամս քսան եւ ինն:

ՌԻԹ. (1580). **Սահակ** Արքեպիսկոպոս, սա գտաւ ի ժողովին զոր գումարեաց Գրիգոր Կաթողիկոս վասն միաբանութեան ընդ եկեղեցւոյն յունաց, յորում ամի մեռաւ եւ Կիւ Մանուէլ կայսրն յունաց:

ՌԾ. (1601). Գանձակեցի **Գրիգոր** Պարոնտէր: Սա նոր ազատիչ եղել Սըրբոյ Աթոռոյն Յակոբայ, վերստին նորոգեաց, ԽԸ. հազար դուրուշ պարտքն ետ եւ ազատեաց եւ շատ դրամ եթող, զՍուրբ Ծնունդն նոր նորոգեաց եւ այլ

վում է նաեւ Մարտիրոս աթոռակից պատրիարք:

14 Մկ. Աղավնունին այս Եսայի պատրիարքի գահակալութեանը հատկացնում է երկու տարի միայն՝ 1430-1431 թթ.:

15 Գահակալել է 1441-1445 թթ.:

16 Աղբյուրներում Մեսրոպ պատրիարքին աթոռակից է հիշատակվում Տէր Աբրահամը:

17 Մկ. Աղավնունին Մկրտիչ Իովնցու գահակալութեան թվականները համարում է 1476-1485, Մ. Օրմանյանը՝ 1476-1479:

18 Աստվածատուր Մերտինցի, ըստ Մկ. Աղավնունու՝ 1532-42 թթ.:

բազում երախտիս արար քան զամենեսեան, որ յառաջ քան զայս եկին եւ կալաւ զԱթոռ հայրապետութեան ամս **ԽԴ.**:

ՌՀԱ. (1622). Տէր **Դաւիթ** ամս **ԺԵ.**¹⁹:

ՌՃԻ. (1671). Տէր **Աստուածատուր** ամս **ԼԹ.**²⁰:

ՌՃԻԷ. (1678). Տէր **Եղիազար**, որ յետոյ եղեւ Կաթողիկոս Սրբոյ Աթոռոյն Մեծի Էջմիածնի, ուր ի ՌՃԼ.-ին գնաց եւ ի ՌՃԽ. Օգոստոսի 18-ին վախճանեցաւ²¹:

ՌՃԽԷ. (1698). Տէր **Յոհան** ամս **Ը.**:

ՌՃԾԳ. (1704). Տէր **Մինաս** ամս **Զ.**²²: Վախճանեցաւ եւ յետ սորա նոյեմբերի 24-ին անկաւ Սուրբ Աթոռս ի ձեռս վանաց վէքիլն²³ նստէին, փոխանակ շինութեան բազում վիշտ եւ նեղութիւն հասուցին, Սրբոյ Աթոռոյն պարտքն դիգեցաւ մինչ ԷՃ. քսակ աւելի, իսկ զարդք եւ սպասք եւ անօթք Սրբոյն Յակոբայ բնաւ ոչ գոյր, զի զոր ինչ եւ լեալ էր ի հնոց ժամանակաց զամենն վաճառելով եւ գրաւ դնելով վատնեալ էին՝ թէ խաչ եւ զսկիի եւ զբուրվառ եւ զշուրջառ ի ձեռս այլագգեաց եւ այլ եւս ինչք, մինչ որ յետին թշուառութիւնք կրէին միաբանքն ի ձեռս պարտատերաց, վասն որոյ միահաղոյն զազգս հայոց որ ի մեծ քաղաքին Բիւզանդիոյ խորհեցան խորհուրդ բարի վասն առն Աստուծոյ Գրիգորի Աստուածաբան վարդապետին, որ էր առաջնորդ Սրբոյ Յովհաննու Կարապետին որ ի Տարօն կոչեցեալ վասն որոյ ամենայն ազգս հայոց իշխանք եւ ռամիկ մեծամեծ եւ փոքունք հաճեալ եւ հաւանեալ եղին Պատրիարք Սրբոյ Աթոռոյն Երուսաղէմի եւ Մեծի գահին Յակոբայ Առաքե-

19 Ըստ այս ժամանակագրության՝ Գրիգոր Պարոնտերը գահակալել է 44 տարի՝ 1601-1645 թթ., եւ ուրեմն նրա հաջորդ Դավիթը չէր կարող 1622 թ. պատրիարք լինել: Թերեւս Դավիթի գահակալության թվականը պետք է ուղղել ՌԻԱ., որը մոտ կլինի Մ. Օրմանյանի ցուցակի 1582-1583 թվականներին: Առհասարակ ժամանակագրության մեջ այս շրջանի համար առկա է շփոթ:

20 Աստվածատուր Տարոնեցին, որ Գրիգոր Պարոնտերի աշակերտն էր, գահակալել է նրանից անմիջապես հետո՝ 1645ից: Գահընկեց լինելուց հետո վերահաստատվել է իր պաշտոնին 1650 թ.: Վախճանվել է 1671 թ., որը եւ բերված է ժամանակագրության մեջ:

21 Եղիազար Այնթապցին 1664 թ. Երուսաղեմում հաստատել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնին հակաթոռ կաթողիկոսություն՝ իրեն երթարկելով Օսմանյան տերության տարածքում գործող եկեղեցական թեմերը: Եղիազար Ա. Այնթապցու՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո 1682 թ. Երուսաղեմի կաթողիկոսությունը վերացվել է: Միեւնույն ժամանակ Եղիազարին ընդդիմացած Մարտիրոս Դրիմեցին Կ. Պոլսում իրեն հռչակել էր պատրիարք Երուսաղեմի եւ այդ պաշտոնին է նշանակվել 1682ին՝ Եղիազարի կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո:

22 Ըստ Մկ. Աղավնունու՝ 1703 թ. (կամ գուցե 1704) Մինաս Ամդեցու մահվան թվականն է, նա գահակալել է 1698-1703 թթ.: Իսկ մինչ այդ Մինասը եղել է Հովհաննես պատրիարքի աթոռակիցը: Մինաս Ամդեցին է առաջինը «Նարեկը» հրատարակել մի քանի ձեռագրերի համեմատությամբ (Կ. Պոլիս, 1701 թ.):

23 1702 թ. Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք Ավետիք Եվդոկացին զբաղեցրել է նաեւ Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքության աթոռը, եւ մինչեւ 1715 թ. Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարքությունը կառավարել են Կ. Պոլսից նշանակված փոխանորդները: Պատրիարքություն ընկել է պարտքերի տակ: Այդ դրությունը վերացրեց եւ 1715 թ. Երուսաղեմի պատրիարքության ինքնուրույն կարգավիճակը վերահաստատեց Կ. Պոլսի Պատրիարք Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցին:

լոյն, եղև գալուստ առն Աստուծոյ Տեառն Գրիգորի Հայրապետին ի Սուրբ Աթոռս Սրբոյն Յակոբայ:

ՌՃԾԳ. (1704). Ի միջոցի ԺԳ. տարւոյ Կայծակ Գալուստ Սահակ, Կեճճէ-ցի Յովհաննէս պատրիարքունք Պօլսոյ, որոց վէքիլքն յԵրուսաղէմ²⁴:

ՌՃԿԹ. (1720). Ի ՌՃԿԹ. Տէր Գրիգոր այրն Աստուծոյ նստաւ Պատրիարք առաքելաշնորհ Սրբոյն Աթոռոյն Յակոբայ եւ օր յաւուր նորոգեալ հաստատէր զՍուրբ Աթոռն, որով եւ ամենայն կարգ եւ կրօնք հաւատոյս քրիստոնէութեան, վասն որոյ ել համբաւ ազատութեան պարտուցն եւ նորոգման Սրբոյ Աթոռոյս հռչակեալ տարածեցաւ առ ազգս հայոց՝ թէ յարեւելս եւ թէ յարեւմուտս, որով ուրախութիւն լինի ոչ սակաւ: Արդ յառաջ քան զԳրիգոր Վարդապետն բազում վարդապետք պայծառացուցեալ էին եւ շէն պահեալ, այլեւ ի ներքոյ պարտուց անկեալ էին բազումք ի նոցանէ, որպէս յայտ է ի պատմութենէ Պարոնտեառն Գրիգորին՝ ԽԸ. դուրուշ պարտքն տուեալ է եւ բազում դրամ թողեալ է, բայց Սրբազան Վեհ Տէր Գրիգոր Վարդապետն երկրորդ Լուսաւորիչ եղև ազգիս հայոց եւ Սրբոյ Աթոռոյս Յակոբայ ըստ ասելոյն Սողոմոնի՝ «Բազումք ստացան մեծութիւնք, բազումք արարին զօրութիւնք, բայց դու առաւել եղեր եւ անցուցեր զամենեսին»²⁵: Բայց յաջողութեամբ Տեառն Աստուծոյ յամենայն պարտուցն ազատեաց զՍուրբ Աթոռն եւ պայծառակերպ եւ շքեղապանծ անպատմելի զարդիւք զարդարեաց, ի մէջ տաճարին բոլորատիպ չինիով պատեաց եւ ոսկեգօծս զարդարեալ երանգ-երանգ գունովք նկարակերտութեամբ Սրբովք պատկերովք տեսողաց զարմանալի եւ լեզու մարդկանց անպատմելի, այլ եւ նորոգեաց զՍուրբ Ծնունդն խարանազգեաց վարդապետօք եւ պարկէշտ արեղայիւք, այլ նորոգեաց զՍուրբ Թեոդորոս եկեղեցին, զոր յառաջ կարի փոքր մատուռ էր եւ սա վերստին նոր նորոգեալ վերացոյց Գ. Սուրբ խորանօք²⁶, այլ եւ Սուրբ Հրեշտակապետն պայծառացոյց յայտ իսկ է, նոյնպէս Սուրբ Փրկիչն անպատմելի զարդիւք զարդարեաց, ի մէջ Սուրբ Յարութեան նոյնգունակ հրաշալի զարդիւք զարդարեաց, համառօտ գրեցաք: Իսկ գերահռչակ բարձրագահ Սուրբ Աթոռս Յակոբայ սովաւ առաւել հաստատեցաւ եւ փարթամացաւ եկեղեցականաւ, անօթով ոսկով եւ արծաթով եւ մեծագնիւք զգեստիւք, նոյնպէս մարմնաւորօք սպասիւք եւ կահիւք պղնձեղինօք եւ այլ բազում այսպիսեօք այլ եւ բազմազանիւ կերպիւ հոգեւորաւ եւ մարմնաւորաւ արդեամբ օգտակար լինի Սրբոյ Աթոռոյս գեղեցիկ

24 Մինաս Անդեցոյց հետո պաշտոնավարած «վէքիլների» շարքում Երուսաղէմի պատրիարք տիտղոսով հիշատակվում է նաեւ Ավետիք Երզնկացին: Այդ մասին հիշում է ինքը՝ Ավետիքը, իր ինքնակենսագրության մեջ. տե՛ս «Արարատ», 1874:

25 Առակք ԼԱ. 29:

26 Գրիգոր Շղթայակերի կողմից բազում վերաշինություններ կատարելու եւ հայոց միաբանության վերագարթոնքի այս նկարագրության մեջ հիշատակվում է նաեւ Ս. Թեոդորոս եկեղեցու նորոգությունը. այդ ժամանակ (1720-ական թթ.) է հենց Գրիգոր Շղթայակերի պատրիարքը Ս. Թեոդորոս եկեղեցում հաստատել Գրատունը, որը Երուսաղէմի Մատենադարանի հիմնադրման թվականը պետք է համարել:

յարմարութեամբ եւ ախորժ տեսողաց եւ ապա ի միջնատունս եւ ապարանս ի բնակութիւն տէրունական ուխտաւորաց ազգիս հայոց, որ եւ հանապազ յղանայ եւ ծնանի ամենայն բարի եւ օգուտ Սրբոյ Աթոռոյս հաւան զամենայն առաւել պայծառացոյց Սուրբ Աթոռս եւ արար բազում երախտիս, ոչ յառաջ արարին եւ ոչ յետոյ առնելոց են, որ եւ ազգս ամենայն միահաղոյն հայցեն ի Տեառնէ, զի երկար ամօք պահեսցէ զսա յուրախութիւն սրտից մերոց ի փառս անուան իւրոյ ամէն, վասն որոյ ասէ Սողոմոն՝ «Բազումք ստացան մեծութիւն, բազում արարին զօրութիւնք», բայց սա առաւել քան զամենեւին արդիւնաւորեցաւ²⁷: Որ հանգեաւ ի ՌՃՂԸ.:

-- Տէր **Յակովբ**²⁸ Զմառցին աշակերտ Տեառն Յովհաննու Աստուածաբան Պատրիարքի Կոստանդնուպօլսոյ ամ եւ կէս նստաւ եւ յետոյ իւր կաման հրաժարեալ ընդ Եաղուպ աղային գնաց ի Կոստանդնուպօլիս եւ վերստին եղեւ Պատրիարք Մեծին Պօլսոյ, նախ քան զգալուստն սորա զկնի վախճանման Գրիգորի Մեծի Պատրիարքին Սրբոյ Աթոռոյս Զ. ամիս ամայի մնաց, մինչ ի գալուստն Յակովբայ, սորա գալն եւ թողուլ գնալն Սրբոյ Աթոռոյս շատ վնաս եղեւ որ եւ ես ականատես իսկ եմ:

-- Տէր **Թեոդորոս**²⁹ Տարօնեան Խորենացի ամս Ժ.: Յաւուրս սորա եղեւ վէճն յունաց ընդ լատինացոց վասն տեղեաց Սրբոյ Բեթղեհէմի, Սրբոյ Աստուածածնայ յուսընկալ գերեզմանին եւ այլոց տեղեաց, որք առին ի լատինացոց որ եւ մեզ ցաւ հասուցին ոչ սակաւ ի կողմանէն Սրբոյ Աստուածածնայ, այսու պատճառաւ մեք եւս հրամանաւ մեծագոր արքային մուպաշիր բերել տուաք կտրուկ եւ զօրեղ հատտի շէրիֆով եւ ընդ յոյնս մաքառեցաք: Բայց յունաց գոռոզ ազգն մեր առաջնալոյն տանել ոչ կարացին վերստին արքունական գիր հանեցին եւ մեր մեծագոր եւ աստուածասէր Իշխանքն զյունաց գիրն փոխել ետուն հրամանաւ մեծագոր արքային: Եւ այլ իմն գիր մերս արքունական գրի միօճիւպովն յետ եկ յառաջ մեզ խարճ եղեւ ԸԿ. քէսէ, զոր Տէր Յիսուս զմեզ նոցա շառէն ազատեսցէ: Նաեւ երանելի հայրն մեր եւ Պատրիարք Սրբոյ Աթոռոյս ունի եւ այլ բազում երախտիս ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս. Սուրբ Ծննդեան բոլոր տանիսքն պալատ արար եւ Սրբոյ Երրորդութեան պարտիզի կողմի պատն նոր նորոգեցաւ, նաեւ ի մէջ քաղաքիս մեր վանուց մերձ հիւսիսային կողմի Ապտլ Հիւտայի տներն եւ պատնեշն գնեաց Սրբոյ Աթոռոյս դրամովն, այլեւ մերձ վերոյ գրեալ պարտիզին մերձ տունն որ կոչի Սառայի տուն նոր հիմ դնելով վերստին շինեաց բազում ծախիւք, այլ եւ Սրբոյ Աթո-

27 Տե՛ս ծան. 25:

28 Այս եւ հաջորդ պատրիարքների դեպքում ժամանակագրության մեջ թվականները բացակայում են: Հակոբ Նայյան Զմմարացին Երուսաղեմի պատրիարք է եղել 1749-1751 թթ.:

29 Ըստ Մկ. Աղավնունու եւ Մ. Օրմանյանի՝ Թեոդորոսը պատրիարքական այթոթին գահակալել է 1752-1761 թթ.: Նրա օրոք մեկ անգամ եւս վերահաստատվել է հայերի՝ Հիսուսի Զատիկի ճրագայության յուսահանության օրը հույների հետ հավասար Մ. Գերեզման մտնելու իրավունքը, որը պահպանվում է մինչ օրս:

ռոյս մէջն շինութիւն շատ, բայց եւ աստ զգլխաւորս գրեմ Սուրբ Էջմիածնայ, Սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ տանիսքն եւ միջի շինին գաւթի Աբեղայթաղի, տնտեստանն, պատրիարքարանի եւ Սրբոյ Յարութեան Լուսաւորչայ, զայս վերոյ գրեալ տանեաց բոլորն պալատ արար, յաւել եւս Սուրբ Հրեշտակապետու դրան դիմացի պարտիզի պատն մինչ ի բերդի Սրբոյ քաղաքի դրան մերձ անկիւնք խոշոր քարերով շինել ետ գրեթէ Զ. քէս եւ կէս խարճ եղել որ վերակացուն եւ՝ *Խուչունչանցի Գաբրիէլ կայիսկոսրոս* էի, ժամանակս նորապսակ սրբազան Վանեցի Պօղոս արժանավայել Պատրիարքին եղէ վէքիլ Սրբոյ Աստուածեան Աթոռոյս: Հուսկ յետոյ Թեոդորոս Պատրիարքն հանգեալ ի Տէր Դեկտեմբերի Է., զոր Տէր Յիսուս ընդ սրբազան Հայրապետացն դասեցէ եւ երկնային լուսով լուսաւորեցէ, ամէն:

ՌՄԺԱ. (1762). Ի ՌՄԺԱ. ապրիլ ԺԱ. Կենճեցի Տէր Կարապետ (աշակերտ Տեառն Թեոդորոսի առ Տէր հանգուցելոյն) որ եւ սա վախճանեցաւ ի ՌՃԺԷ. յունուարի ԻԵ., որ զհոգին Տէր լուսաւորեցէ, վասն յոյժ սրտացաւ էր ի վերայ Սրբոյ Աթոռոյս, զոր Սրբոյ Աթոռոյս մնացեալքն եւ Սուրբ Յակոբայ եկեղեցւոյն տանիսն սալեաց, այլ եւս հին հաւու տունն ԺԲ. օտայ շինեաց ի հիմանէ, որ այժմ կոչ, Իզմիւռնոյ թաղ, որ Տէր Յիսուս վարձահատոյց լիցի:

ՌՄԺԷ. (1768). ՌՄԺԷ. Ապրիլ ԺԲ. Տէր Պօղոս Վանեցի (որ սա եւս էր աշակերտ Տեառն Թեոդորոսի Խորենացւոյ Սրբոյ Աթոռոյս Պատրիարքի առ Տէր հանգուցելոյն), որ եւ սա ի ՌՄԻԴ. եւ ի Մայիսի ԺԸ. վախճանեցաւ եւ թաղեցաւ ի նոյն օրն եւ ի կենդանութեան յոյով նեղութիւն կրեաց ի Յոպպէ եւ ի Ռէմլէ Եգիպտացոց զօրքն թալլեցին Զ. միաբան եւ վեց ուխտաւոր արտաքոյ Յոպպէու նահատակեցին, որոց հոգիքն Տէր լուսաւորեցէ եւ ընդ երանելի նահատակացն դասեցէ յերկնից արքայութեան իւրում, ամէն:

ՌՄԻԴ. (1775). Վերոյ գրեալ ի ՌՄԻԴ. եւ Հոկտեմբերի Ե. նստաւ Պատրիարք Քանաքեռցի Տէր **Յովակիմն**, որ եւ տեւեաց ի պատրիարքութեան զամս ԻԸ. եւ վախճանեցաւ ի ԽԲ. ամին ի Սեպտեմբերի ԻԵ.-ին, օրն Վարազայ խաչի կիրակէին եւ թաղեցաւ յերկուշաբթի, որոյ Տէր լուսաւորեցէ զհոգի իւր, ամէն³⁰:

ՌՄԽԴ. (1795). Զկնի սորա յաշորդեաց ի թիւ ՌՄԽԲ. Եւդոկացի Պետրոս Արքեպիսկոպոսն ի պատրիարքութիւն, ի լուսաւորութենէ եղել բարձրացեալ եւ տեւեաց Է. ամ, բայց վախճան սորա առ Աստուած եղել ի Յոպպէ ի ՌՄԽԹ. Յունիս ԺԸ., քանզի ի ժամանակս քեօռ Եուսուֆ փաշային (որ եկեալ էր ի Պօլսոյ ի վերայ գաղղիացոց տիրողացն Եգիպտոսի եւ կողմանցս եւն) վասն սաստիկ նեղութեան եւ տառապանացն Սրբոյ Աթոռոյս Իջեալ զօգնութիւն գտանել ի ձեռն Ակնեցի Զօփենց սառաֆ բարեպաշտօն մահտեսի Անտօն ամիրային անդ վճարեաց զկեանս եւ գերեզմանն նորա կայ ի մեր գերեզմա-

30 Հովակիմ պատրիարքը հայտնի է Ծովածին մականունով՝ կապված Հոպպէ քաղաքի մոտ Ավետարանը ձեռքին ծովն ընկնելու եւ ապա ազատվելու պատմության հետ:

նատունն Յուպլեի: Իսկ ի 1837-ին փոխադրեցաւ ի գաւիթ Սուրբ եկեղեցւոյն Յուպլեի³¹:

ՌՄԾԱ. (1802). Յետ սորա յաջորդեաց Վանեցի Տէր **Թեոդորոս** Արքեպիսկոպոս նախկին դարպասընկալ ի թիւ **ՌՄԾԱ.** Յուլիս ԻԳ. յաւուր տօնի Վարդապետին: Թէպէտ յարքունուստ Բ. ամ յառաջ կարգեալ էր Պատրիարք, այլ նա ինքն առ խոնարհութեան վասն նեղութեան Սրբոյ Աթոռոյս ոչ յանձն առնոյր: Յաւուրս սորա եղեւ մեզ պատարագել եւ բաժանորդ լինիլ Սուրբ Աստուածածնայ գերեզմանին եւ Սուրբ Ծննդեան այրոյն յամենայն օր, նամանաւոր գերծանիլն Սրբոյ Յակոբայ ի ձեռաց յունաց ջանացողութեամբ եւ մեծավաստակ մեծամարտութեամբ Ադրիանուպօլսեցի Պօղոս Արքեպիսկոպոսին ի Պօլիս վերջիլն, որ եւ յետոյ եղեւ Պատրիարք ի Պօլիս եւ ապա ինքնին ել յիշխանութենէ պատրիարքութեան եւ եւս ի սորին աւուրս եղեւ անօրինակ պատահումն վասն Սրբոյ Յարութեան տաճարիս, զի ի 1808 Հոկտեմբերի 12-ին հրով կիզաւ բոլորն եւ սպառեաց զամենայն սիւնս եւ զքարինս եւ յետոյ հրամանաւ սուլթան Մահմուտին շինեցին յոյնք (այրումն եղեւ ի **ՌՄԾԷ.** եւ շինումն **ՌՄԾԸ.**): Եւ տեսեաց իշխանութիւն սորա յԱթոռն տասնեւինն տարի եւ հանգեաւ ի Բրիտոս եւ թաղեցաւ ի Սուրբ Փրկիչ ի **ՌՄԿԷ.** թուին հայոց եւ ի ԻԲ.-ին Օգոստոսի:

ՌՄԿԸ. (1819). Զկնի սորա յաջորդեաց Նիկոմեդացի **Գաբրիէլ** Արքեպիսկոպոսն ի վերջիութենէ **ՌՄԿԸ.** Օգոստոս Դ. ի պատրիարքութիւն: Յաւուրս սորա հեծեր եւ տագնապիւր Սուրբ Աթոռս ի ներքոյ ծանր պարտուց, քանզի վիսկեցան ճանապարհք տէրունական ուխտաւորաց ի պատճառս կռուոյն Մօռայոյ յունաց ընդ օսմանցւոց, մինչեւ անհնարին եղեւ հայթայթել զօրական ապրուստ վանուց, նմին վասն խորհրդով ազգապետաց հարկ եւ արժան դատեցաւ կոչիլ սորան ի Պօլիս:

ՌՄԿԸ. (1819). Յամի Տեառն 1819 օգոստոս յաջորդէ Տէր **Գաբրիէլ** Նիկոմիդացի եւ վախճանի յամի 1840 Ապրիլ 25³²:

ՌՄՀԴ. (1825). Օգոստոս - Վասն թերթութեան պարտուցն տնօրինելոյ ինչ, որպէս եւ եղեւ թագսիտիւ վճարել **ԶՌ.** քսակ պարտուց առ այս գործ մուրախաս եւ³³ ...

31 Պետրոս Եվդոկացու պատրիարքոյթյան ժամանակ են Նապօլեոն Բոնապարտի զորականները հանգրվանել Յաֆայի հայոց վանքում:

32 Այս միջոցին՝ 1833 թվականին է Ս. Հակոբյանց վանքում հիմնադրվել հայկական տպարանը: Այստեղ են տպագրվել մասնավորապես Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Պատմութիւն Հայոց» (1843 թ.), Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմութիւն Աղուանից երկրի» (1868 թ.) եւ այլ գրքեր:

33 Շարունակությունը ձեռագրում չկա:

ՌՄՂ. (1841). Տեր **Զաքարիա** Կորեցի, Պետրոս Վարդապետին որդւոյ Տեր Զաքարիա քահանայի յամի 1841 Հոկտեմբեր 24, հանգեաւ 1847 մայիսի 7³⁴:

ՌՄՂԶ. (1847). Փետրվար 14 - Երուսաղեմացի Տեր **Կիրակոս** որդի Մնացականի, յորոյ ատուրն շինեցաւ Նոր թաղն հիմնարկեալ ի նախորդէ իւրմէ Իլիմոն Պահճէի կոչեցեալ տեղւոջ ընդ ճանապարհ Սուրբ Հրեշտակապետի եւ փորեցաւ հիմն միւս այլ թաղի հանդէպ վերնոյն եւ պատրիարքի պարտիզին, յորոյ վերայ ուսումնարան լինելոյ է: Սա երկար ժամանակաց քամի ուներ ի կուրծս, 1850 Մայիս 24 գիշերային ժամու ի լոյս 25-ին աւանդեաց հոգին:

ՌՄՂԹ. (1850). Յուլիս 4 - ընտրեցաւ Պատրիարք ի Կոստանդինուպօլիս փոխանորդ վէքին Աթոռոյս անտանոր Զմիռնացի Տեր **Յովհաննէս** Մովսիսեան եւ եկն նստաւ յԱթոռ ի 11 Նոյեմբերի ի տօնին Սրբոց Հրեշտակապետաց իբրեւ ամաց վաթսնից: Շինեալ աւարտեաց գվերոյիշեալ թաղն յամի 1853 եւ գհոյակապ պատրիարքարանն իւրով հիմնարկութեամբ 1851 եւ աւարտեալ 1853 ու հանգեաւ 1860 դեկտեմբեր 24 յաւուր տօնի Դաթի Մարգարէին եւ Յակոբայ Առաքելոյն:

* * *

Ժամանակագրական ցանկից բացակայող պատրիարքներ: «Թիւք պատրիարքաց» ժամանակագրության մեջ բացակայում են մի շարք պատրիարքների անուններ, որոնք հանդիպում են այլեւայլ աղբյուրներում: Ստորեւ ըստ թվականների ներկայացնում ենք այս ժամանակագրությունից դուրս մնացած պատրիարքների անունները:

1316-1321 թթ. Դավիթ:

1321-1331 թթ. Պողոս:

1321-1331 թթ. Վարդան Արեւելցի (չպետք է շփոթել պատմիչ Վարդան Արեւելցու հետ):

1332-1341 թթ. Հովհաննէս Ճոսլին:

1349 թ. - մի կալվածագրում հիշատակվում է Կարապետ պատրիարք Երուսաղեմի:

1391-1394 թթ. Եսայի:

1479-1491 թթ. Հովհաննէս Մսրրցի, Թավիլ մականունով:

1491-1501 թթ. Մարտիրոս Պուրսացի:

1507-1523 թթ. Սարգիս, որի ժամանակ Օսմանյան սուլթան Սելիմը 1517 թ. եգիպտացիներից գրավում է Երուսաղեմը եւ հին հրովարտակաների վրա

³⁴ Զաքարիա պատրիարքի օրոք եւ նրա ջանքերով 1843 թ. Ռեմնի Ս. Գետրգ վանքում բացվել է Ժառանգավորաց վարժարանը՝ Երուսաղեմի հայկական առաջին հոգեւոր կրթական գիշերօթիկ հաստատությունը: Հաջորդ տարի այն փոխադրվել է Երուսաղեմ եւ մինչ օրս արդյունավետ գործում է Պատրիարքարանի տնօրինության ներքո:

հենվելով՝ հատուկ հրամանով վերահաստատում Սարգիս պատրիարքի՝ Սուրբ տեղերում ունեցած իրավունքները: Մեր հիշատակարանը նույն փաստը վերագրում է 1476-ից գահակալած Մկրտիչ պատրիարքին, մինչդեռ հայտնի է, որ Օսմանյան Թուրքիան Երուսաղեմը գրավել է 1517 թ.:

1542-1562 թթ. Փիլիպպոս:

1567-1589 թթ. Անդրեաս Մերտինցի:

* * *

Ժամանակագրական ցուցակում տեղ գտած պատրիարքների եւ նրանց գահակալության ժամանակները համեմատելու համար ստորեւ ներկայացնում ենք Երուսաղեմի հայ պատրիարքների ցանկը՝ ըստ Մաղաքիա Օրմանյանի, մինչեւ 1860 թ., երբ ավարտվում է ձեռագիր ժամանակագրությունը: Դժվար չէ նկատել, որ շատ տեղերում Մ. Օրմանյանի եւ մեր ժամանակագրության թվականները չեն համընկնում, որոշ դեպքերում երկուստեք բացակայում են պատրիարքների անուններ, սակայն այդ տեղերը թողնում ենք առանց մեկնաբանության:

«Թիւք պատրիարքաց»	Մաղաքիա Օրմանյան
1311 Սարգիս	Սարգիս 1281-1313
1314 Աստուածատուր	Աստվածատուր 1313-1316
1318 Դավիթ	Դավիթ 1316-1321
--	Պողոս 1321-1323
--	Վարդան Արեւելցի 1323-1332
--	Հովհաննես Ճոսլին 1332-1341
1355 Վասիլ	Բարսեղ 1341-1356
1361 Գրիգոր եւ Մկրտիչ	Գրիգոր 1356-1363
--	Մկրտիչ 1363-1378
1366՝ Յոհան Լեւոյի	Հովհաննես Լեւոյի 1378-1386
1396՝ Գրիգոր Մարգի	Գրիգոր Եգիպտացի 1386-1391
1398 Սարգիս	Սարգիս 1394-1415
1399 Սարգիս (այլ)	Մարտիրոս աթոռակից 1399
--	Եսայի 1391-1394
--	Մեսրոպ 1402
1417՝ Պողոս	Պողոս Գառնեցի 1415-1419
1419 Մարտիրոս	Մարտիրոս Եգիպտացի 1419-1430
1424 Եսայի	Մինաս 1426
1431 Յոհաննես	Եսայի 1430-1431
1441 Աբրահամ	Հովհաննես 1431-1441
1454 Մեսրոպ	Մյուռն 1436-1437
1461 Պետրոս	Աբրահամ Մարգի 1441-1454
1463 Պետրոս (այլ)	Մեսրոպ 1454-1461
	Պետրոս 1461-1476
	--

1476 Մկրտիչ	Մկրտիչ Իլովցի 1476-1479
1501 Պետրոս	Պետրոս 1501-1507
--	Աբրահամ Բերիացի 1479-1485 Հովհաննես Մարցի 1485-1491 Մարտիրոս Պրուսացի 1491-1501 Սարգիս 1507-1517 Հովհաննես Թվկուրացի 1517-1522
1523 Աստուածատուր Միտնեցի	Աստվածատուր Մերդինցի 1532-1542, 1550-1551
--	Փիլիպպոս 1542-1550
1551 Աստուածատուր (այլ)	--
1561 Աստուածատուր (այլ)	--
1572 Աստուածատուր եւ Անդրեաս	Անդրեաս Մերդինցի 1551-1583
1580 Սահակ	--
1601 Գրիգոր Գանձակեցի Պարոնտեր	Գրիգոր Գանձակեցի Պարոնտեր 1613-1645
1622՝ Դավիթ	Դավիթ Մերդինցի 1583-1613
1671՝ Աստուածատուր	Աստվածատուր Տարոնցի 1645-1664, 1665-1666, 1668-1670 Եղիազար Հռոմկլայեցի 1664-1665
--	Մարտիրոս Ղրիմեցի 1677-1680, 1681-1684 Հովհաննես Ամասիացի Թոփալ հակաթոռ 1680
1678՝ Եղիազար	Եղիազար Այնթապցի 1666-1668, 1670-1677
1698 Յոհան	Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցի 1684-1697 Սիմեոն հակաթոռ 1688-1691
1704 Մինաս	Մինաս Համդեցի 1697-1704
1704-1717 Կ. Պոլսի փոխանորդներ (վե- քիկներ)	Կ. Պոլսի պատրիարքությանը միացված շրջան 1704-1715
1720 Գրիգոր Շղթայակիր	Գրիգոր Շիրվանցի Շղթայակիր 1715-1749
Յակովբ	Հակոբ Նալյան Զմմարացի 1749 - հրժրվ. 1752
Թեոդորոս	Թեոդորոս Խորենացի 1752-1761
1762 Կարապետ Կենճեցի	Կարապետ Գանձակեցի 1761-1768
1768 Պողոս Վանեցի	Պողոս Վանեցի 1768-1775
1775 Յովակիմ Բանաբեռցի	Հովակիմ Բանաբեռցի 1775-1793
1795 Պետրոս Եղդկացի	Պետրոս Եղդկացի 1793-1800
1802 Թեոդորոս Վանեցի	Թեոդորոս Վանեցի 1800-1818
1819 Գաբրիել Նիկոմիդացի	Գաբրիել Նիկոմիդացի 1818-1840
--	Պողոս Ադրիանուպոլսեցի 1824-1847
1841 Զաքարիա Կորեցի	Զաքարիա Կոփեցի 1840-1846
1847 Կիրակոս Երուսաղեմացի	Կիրակոս Երուսաղեմացի 1846-1850
1850 Յովհաննես Մովսիսեան Զմյուռնացի	Հովհաննես Զմյուռնացի 1850-1860

РЕЗЮМЕ

В армянской патриархии Иерусалима сохранились не только рукописные книги, но и средневековые царские указы, приказы, судебные решения и различные архивные документы, которые описывают жизнь в средневековом Иерусалиме.

В течение 2000-2002 годов, работая в армянской духовной семинарии Иерусалима, мы имели возможность участвовать оцифрованную таких документов.

Один из таких сборников, который содержит описания многих решений и актов, содержит также краткую хронологию армянских патриархов Иерусалима. Хронология имеет в себе в некотором смысле новую информацию о патриархов, начиная с 1311 и до 1860 г. В данной статье хронология публикуется полностью.

SUMMARY

In the Armenian patriarchate of Jerusalem are presented not only manuscripts, but also medieval archived documents: royal decrees, orders, judicial decisions etc.

The author participated in digitizing of such documents, while teaching at the Theological seminary in Jerusalem during 2000- 2002.

At the end of such an archived notebook, which contains descriptions of many of the decisions, is preserved a brief chronology referring to Jerusalem's Armenian patriarchs. It contains some new details about Armenian patriarchs beginning from 1311 up to 1860.

In the present article that unpublished chronology is presented and published completely.

ԳԱԳԻԿ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ԱԼ-ՄԱԿՐԻԶԻԻ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռակի ալ-Դին Ահմադ իբն Ալի ալ-Մակրիզին (մահ. 1442թ.) արաբական պատմագրության մամլուքյան շրջանի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկն է: Շուրջ երկու դար է, ինչ արեւմտյան արաբագիտական դպրոցները ծանոթ են ալ-Մակրիզիին եւ նրա հեղինակած երկերի մեծ մասին: Այս ընթացքում նա «հասցրել» է ձեռք բերել «*մամլուքյան պատմիչներից ամենատեւեկի*»¹ եւ «*խալամական քաղաքակրթության կարեւորագույն պատմագիրներից մեկի*»² համբավ: Հեղինակի գիտական ժառանգությունը նույնալիսի բարձր գնահատականի է արժանացել նաեւ արաբական աշխարհի ուսումնասիրողների կողմից: Մուստաֆա Զիյադան, օրինակ, կարծիք է հայտնել, թե «*տարակույս չկա, որ ալ-Մակրիզին առաջնային տեղ է զբաղեցնում հիջրայի 9-րդ դարի առաջին կեսի եգիպտացի պատմիչների շարքում, եւ սրա համար բավարար ապացույց է թեկուզ այն, որ այդ սերնդի մյուս բոլոր հայտնի եգիպտացի պատմիչները նրա աշակերտներն են եղել*»³: Ռ. Ամիտայը սրա ամենահավանական պատճառ է նշում այն, որ հեղինակի կարեւորագույն երկը՝ *Kitāb al-sulūk*-ը, մամլուքների պատմությանը վերաբերող եվրոպական լեզվով թարգմանված առաջին սկզբնաղբյուրն է եղել, ինչը կանխորոշել է երկի հաջողությունը գիտական շրջանակներում⁴: Վերջին տարիներին, սակայն, նորանոր մամլուքյան

1 Hitti Ph., *History of the Arabs*, Macmillan and Co., London, 1946, p. 688: Հմմտ. Little D., *A Comparison of al-Maqrīzī and al-Aynī as historians of contemporary events* // *Mamluk Studies Review* (հետալյուն՝ MSR), vol. VII/2, 2003, p. 205.

2 Bauden F., *al-Maqrīzī* // *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. by R. G. Dunphy, E. J. Brill, Leiden-Boston, 2010, pp. 1074.

3 Al-Maqrīzī, *Kitāb al-sulūk li ma'rifat duwal al-mulūk*, ǧ. 1.1, bitahqīq Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, Maṭba'at al-ta'lif wa al-tarǧama wa al-naṣr, al-Qāhira, ǧ. "Wāw": Հմմտ. Little D., *Historiography of the Ayyūbid and Mamlūk epochs* // *The Cambridge History of Egypt. Vol. 1: Islamic Egypt 640-1517*, ed. by C. F. Petry, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, p. 436.

4 Նա նկատի ունի *Kitāb al-sulūk*-ի մամլուքների վաղ պատմությունն ընդգրկող հատվածի (1250-1310թթ.) Մ. Քատրմերի նախաձեռնած ֆրանսերեն թարգմանությունը: Տե՛ս *Histoire des Sultans Mamlouks, de l'Egypte écrite en Arabe par Taki-Eddin-Ahmed-Makrizi, traduite en Français par M. Quatremère*, 2 t., Paris, 1837, 1845: Հետագայում Բլոշեն նախաձեռնել է երկի՝ Այյուբյանների պատմությունն ընդգրկող հատվածի թարգմանությունը: Տե՛ս Blochet E., *Histoire d'Egypte de Makrizi (traduction française accompagnée de notes historiques et géographiques)* // *Revue de l'Orient Latin*, t. VI (1898), p. 435-489, t. VIII (1900-1901), p. 165-212, t. IX (1902), p. 6-163, 466-530, t. X (1903-1904), p. 248-371, t. XI (1905-1908),

սկզբնաղբյուրների հայտնաբերմանը զուգահեռ, մի շարք արդի հետազոտողների մոտ միտում է նկատվում վերանայելու այս հեղինակի պատմագրական ժառանգությանը նախորդ սերնդի ուսումնասիրողների տված գնահատականը: Հատկանշական է, որ ալ-Մակրիզին, ինչպես ներքերում ենք տեսնելու, նման հակասական վերաբերմունքի է արժանացել նաև իր ժամանակակիցների կողմից:

Ալ-Մակրիզին⁵ ծնվել է 1364թ. Կահիրեում՝ հորական կողմից ասորական ծագում ունեցող ընտանիքում: Նրա պապը հայտնի հանրալիական մագիսթրի կրոնագետ ու *muḥaddith* էր Բաալբաբում: Հայրը, ով նույնպես հանրալիականության հետեւորդ էր, վճռում է տեղափոխվել Կահիրե, որտեղ եւ ծնվում եւ իր կյանքի մեծ մասն է անցկացնում ապագա պատմիչը: Վաղ տարիքում ալ-Մակրիզիի վրա մեծ ազդեցություն է ունեցել մորական պապը՝ կահիրեցի հայտնի կրոնաիրավագետ (*fāqih*) իբն Սաիդ ալ-Հանաֆին (մահ. 1375թ.): Վերջինիս առաջնորդությամբ ալ-Մակրիզին ստացել է հանաֆիական նախնական կրթություն: Հոր մահից հետո, սակայն, հարել է շաֆիականությանը՝ աշակերտելով ավելի քան 600 շեյխերի՝ Կահիրեում, Դամասկոսում եւ Մեքքայում⁶: Ալ-Մակրիզի գիտնականի եւ պատմիչի ձեւավորման վրա նշանակալի ազդեցություն է ունեցել նաև հռչակավոր իբն Խալդունը (մահ. 1406թ.)⁷:

Մինչ պատմագրությանը նվիրվելը ալ-Մակրիզին վարել է ակտիվ հասարակական-քաղաքական գործունեություն: Ընկերական հարաբերություններ ունենալով մամլուքյան բարձր դասի ներկայացուցիչների հետ եւ վայելելով

p. 192-239: Այլուբյանների պատմության նաև անգլերեն թարգմանություն կա: Տե՛ս **Broadhurst R. J. C.**, *A history of the Ayyūbid sultans of Egypt*, Twayne, Boston, 1980.

5 Մատենագրի կյանքի ու գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս մասնավորապես **Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn 'Alī**, *Arba'at Mu'arriḥūn wa arba'at mu'allafāt min dawlat al-Mamālīk al-ḡarākisa, al-Hay'a al-Miṣriyya al-'Āmma li al-Kitāb, al-Qāhira*, 1992, §. 157-176, ինչպես նաև նույնի՝ **al-Maqrīzī mu'arriḥan**, *'Ālam al-kutub, Bayrūt*, 1990, §. 23-47; **Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda**, *al-Mu'arriḥūn fi Miṣr fi al-qarn al-ḥāmisa ašara al-milādī (al-qarn al-tāsi' al-ḥiḡrī)*, *al-Qāhira*, 1949, §. 6-10, ինչպես նաև նույնի՝ **Tārīḥ hayāt al-Maqrīzī // Dirāsāt 'an al-Maqrīzī (maḡmū'at abḥāt)**, *al-Hay'a al-Miṣriyya al-'āmma li al-ta'līf wa al-našr*; **Rabbat N.**, *Who was al-Maqrīzī? A Biographical Sketch // MSR*, vol. 7.2, 2003, pp. 1-19 եւ պարբերականի այս հատորն ընդհանրապես, որն ամբողջովին նվիրված է ալ-Մակրիզիին: Տե՛ս նաև **Bauden**, *al-Maqrīzī pp. 1074-1076*, ինչպես նաև նույնի՝ *al-Maqrīzī // Christian Muslim Relations: A bibliographical history*, vol. 5 (1350-1500), E. J. Brill, Leiden-Boston, 2013, pp. 380-383 եւ բոլորովին վերջերս ստպարված **Taqī al-Dīn Aḥmad ibn 'Alī al-Maqrīzī // Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant**, ed. by Alex Mallett, E. J. Brill, Leiden-Boston, 2014, pp. 161-167.

6 **Al-Saḥāwī**, *al-Ḍaw' al-lāmi'*, §. 2, *Bayrūt, Dār al-ḡil*, 1992, §. 23; **Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Alī**, *al-Maqrīzī mu'arriḥan*, §. 34-42; **Rabbat N.**, *Who was al-Maqrīzī?*, pp. 10-11.

7 **Rosenthal F.**, *al-Maqrīzī // Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition (հետալյունի EI2), vol. 3 (*H-IRAM*), E. J. Brill, Leiden, 1986, pp. 193-194; **Šākir Muṣṭafā**, *al-Tārīḥ al-'Arabī wa al-mu'arriḥūn: Dirāsa fi taṭawwur 'ilm al-tārīḥ wa ma'rīfat riḡālihi fi al-Islām*, §. 3, *Dār al-'Ilm li al-malāyīn, Bayrūt*, 1990, §. 140: Հմն. **Irwin R.**, *al-Maqrīzī and ibn Khaldun, historians of the unseen // MSR*, vol. 7.2, pp. 217-230 եւ **Broadbridge A.**, *Royal authority, justice, and order in society: The influence of ibn Khaldūn on the writings of al-Maqrīzī and Ibn Taghribirdī // MSR*, vol. 7.2, pp. 231-245; **Rabbat N.**, *Was al-Maqrīzī's Khīṭaṭ a Khaldūnian history? // Der Islam*, vol. 89.2, 2012, pp. 120-123.

նրանց հովանավորությունը՝ նա բազմաթիվ հարգի պետական պաշտոններ է զբաղեցրել սուլթան ալ-Մալիք ալ-Զահիր Բարկուկի (կառ. 1382-1389թթ., 1390-1399թթ.) եւ նրա որդու՝ ալ-Նասիր Ֆարաջի (1399-1405թթ., 1405-1412թթ.) կառավարման տարիներին: Մանկավարժական եւ հոգեւոր-կրոնական գործունեությունից զատ (հաղիս է դասավանդել Կահիրեի *madrasa*-ներում, եղել է իմամ եւ խատիբ քաղաքի տարբեր մզկիթներում)՝ ալ-Մակրիզին գրագիր է եղել դիվանատանը (*diwān al-inṣāʾ*), իսկ 1399թ. եւ 1400թ. մի կարճ ժամանակ զբաղեցրել է Կահիրեի *muḥtasib*-ի («*չափուկչոփ վերատեսուչ*», «*շուկաների վերակաշու*») բարձր պաշտոնը, որը երկու անգամ էլ զիջել է իր կրտսեր ժամանակակից՝ մամլուքյան պատմագրության մյուս անվանի հեղինակությանը՝ ալ-Այնիին (մահ 1453թ.): Այս վերջինի հետ հարաբերությունները շուտով այնքան լարվեցին, որ վերաճեցին ակադեմիական մրցակցության⁸: 1407/1408թ. ալ-Մակրիզին սուլթան Ֆարաջին ուղեկցեց Դամասկոս, որտեղ վերջինս նրան մի շարք կարեւոր պաշտոնների նշանակեց: Սուլթանը նրան առաջարկեց նաեւ Դամասկոսի *qāḍī al-quḍāt* («*դատավորների դատավոր*») պաշտոնը, որը ալ-Մակրիզին մերժեց:

Դամասկոսյան ճանփորդությունը կարուկ շրջադարձ եղավ ալ-Մակրիզիի հետագա գործունեության համար: 1412թ. Դամասկոսում սպանվեց սուլթան Ֆարաջը: Կահիրե վերադառնալով՝ ալ-Մակրիզին վճռեց թողնել հասարակական-քաղաքական գործունեությունը՝ կյանքի մնացած մասը նվիրելով մատենագրությանը: Նրա այս որոշման իրական պատճառները հայտնի չեն: Մուստաֆա Զիյադայի կարծիքով՝ ալ-Մակրիզիի այդ որոշման հիմքում հավանաբար ընկած է եղել վարչակառավարչական եւ ստեղծագործական-մանկավարժական գործունեության անհամատեղելիությունը, քանզի առաջինը շատ ժամանակ էր խլում՝ զրկելով երկրորդով զբաղվելու հնարավորությունից⁹: Բայց ավելի տրամաբանական է թվում Բրոադբրիջի ենթադրությունը: Ըստ նրա՝ ալ-Մակրիզիի մեկուսանալու պատճառը եղել է այն, որ Ֆարաջի մահից հետո՝ հաջորդած գահակալներ ալ-Մուայյադ Շեյխի եւ ալ-Աշրաֆ Բարսբայի օրոք, նա անկարող է եղել պահպանել իր դիրքն ու հեղինակությունը մամլուքյան արքունական շրջանակներում՝ մեկընդմիջտ զրկվելով մեծատոհմիկ ազնվականների մեկենասությունից¹⁰: Այդ ժամանակներից ի վեր նա դառնում է Բուրջի մամլուքյան վերնախավի ներկայացուցիչների սուր քննադատներից մեկը՝ նրանց մեղադրելով հասարակական հետընթացի, երկրի վիճակի անկայունության, բարքերի անկման եւ եգիպտական հասարակության մեջ արմատացած այլ հոռի երեւոյթների համար: Մամլուքյան կառավարող շրջանակների նկատմամբ նրա տաժած անհանդուրժողական

8 *Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Alī, al-Maqrīzī mu'arriḥan*, §. 42-44; **Broadbridge A.**, *Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt: al-'Aynī, al-Maqrīzī, and Ibn Hajar al-'Asqalanī* // *MSR*, vol. 3, 1999, pp. 85-107.

9 *Muṣṭafā Ziyāda, Tārīḥ hayāt al-Maqrīzī*, §. 16.

10 **Broadbridge**, *Academic rivalry*, p. 92: Հմմտ. **Rabbat**, *Who was al-Maqrīzī?*, p. 16.

վերաբերմունքի լավագույն ասպացույցը իր ժամանակակից մամուլքներին նրա տված բնորոշումն է՝ «առավել վախճուտ, քան կապիկները, ավելի անկշտոււմ, քան առնետները, ավելի վնասակար, քան գայլերը»¹¹:

Կյանքի վերջին տարիներին մտերիմ ընկերների եւ աշակերտների հետ մի քանի անգամ այցելել է Մեքքա՝ այդ թվում հաջջի դառնալու նպատակով, որտեղ նույնպես մի կարճ ժամանակ *ḥadīṭ* է դասավանդել: Ալ-Մակրիզին վախճանվել է 1442թ. Կահիրեում երկարատեւ հիվանդությունից հետո եւ թաղման չափազանց համեստ արարողությամբ հողին հանձնվել այն նույն գերեզմանատանը, որտեղ նաեւ իբն Խալլունն է թաղված¹²:

Ալ-Մակրիզին հեղինակ է բազմաթիվ եւ տարբեր ժանրերի երկերի՝ ինչպես կարճաժողով մենագրությունների, այնպես էլ սովորաբար ժամանակագրությունների եւ կենսագրական բառարանների, թեեւ նրա թողած հարուստ մատենագրական ժառանգությունից ամեն ինչ չէ, որ պահպանվել է:

Օրինակ, կորսված է նրա *ʿIdq ḡawāhir al-asfāt fī mulūk Miṣr wa al-Fuṣṭāṭ* երկը, որ Եգիպտոսի պատմությունն է իսլամական նվաճումից մինչեւ Ֆաթիմյան դինաստիայի հիմնադրումը: Մինչդեռ պահպանված է նրա հեղինակած Ֆաթիմյան պատմությունը, որը կրում է *Ittiʿāz al-hunafāʾ bi aḥbār al-aʾimma al-Fātimiyyīn al-ḥulafāʾ* վերնագիրը: Հատկանշական է, որ սա Եգիպտոսի պատմության առանձնապես այս շրջանին նվիրված միակ ժամանակագրությունն է միջնադարյան մուսուլմանական պատմագրության մեջ¹³: Ֆաթիմյանների նկատմամբ ալ-Մակրիզիի հետաքրքրության շարժառիթներից մեկը եղել է նրա ծագումը. իր իսկ պնդմամբ՝ նա ֆաթիմյան խալիֆաների ժառանգ էր¹⁴: Երկում շատ արժեքավոր տեղեկություններ կան ֆաթիմյան ժամանակների անցքերի մասին¹⁵: Ժամանակագրության արժեքը էլ ավելի մեծ կլիներ, եթե հեղինակը հետեւողականորեն հիշատակեր բոլոր այն աղբյուրները, որոնցից օգտվել է իր երկը շարադրելիս¹⁶:

Ալ-Մակրիզիի պատմագրական ժառանգության թագը նրա՝ Այուբյանների եւ Մամլուքների պատմությանը նվիրված երկն է՝ *Kitāb al-sulūk li maʾrifat duwal al-mulūk*-ը, որի մասին արդեն ակնարկել ենք վերելում: Այն, ըստ այդմ, ընդգրկում է Ֆաթիմյանների կործանմանը հաջորդած մոտ երեքդարյա ժամանակաշրջանի՝ 1171-1441թթ. պատմությունը¹⁷: *Kitāb al-sulūk*-ը մեծ ճանա-

11 *Slū al-Maqrīzī, al-Mawāʿiẓ wa al-ʿitibār bi zikr al-ḥiṭaṭ wa al-aṭār*, ǧ. 2, Bulāq, al-Qāhira, 1854, s. 214: Նույնի մասին տե՛ս նաեւ **Rabbat N.**, *Representing the Mamluks in Mamluk Historical Writing // The Historiography of Islamic Egypt, c. 950-1800*, ed. by H. Kennedy, E. J. Brill, Leiden, 2000, p. 68, n. 23.

12 *Slū al-Maqrīzī*՝ *Who was al-Maqrīzī?*, p. 18-19 եւ **Bauden**, *Taqī al-Dīn*, p. 167.

13 **Walker P.**, *Al-Maqrīzī and the Fatimids* // *MSR*, vol. 7.2, p. 3.

14 **Rabbat**, *Who was al-Maqrīzī?*, pp. 6-10.

15 **Lev Y.**, *Saladin in Egypt*, E. J. Brill, Leiden, 1999, pp. 43-44.

16 **Bauden**, *al-Maqrīzī*, p. 1074.

17 Ալ-Մակրիզիի այս երկը արժեքավոր սկզբնաղբյուր է նաեւ Կիլիկիայի հայոց պատմության համար, եւ մենք մեր հետագա ուսումնասիրություններում փորձելու ենք բացահայտել հայոց պատմության համար նրա ներկայացրած կարեւորության ասպեկտները:

չում է ունեցել անգամ հեղինակի կենդանության օրոք՝ նույնիսկ Եգիպտոսի սահմաններից անդին: Հայտնի է, որ 1428թ. Լենկ Թեմուրի որդու՝ Շահրուհի կողմից Կահիրե ուղարկված դեսպանները խնդրել են իրենց տրամադրել ալ-Մակրիզիի երկի մի օրինակ¹⁸: Երկար ժամանակ այս երկը բացառիկ եւ անփոխարինելի աղբյուր է համարվել մամլուքյան պատմության ուսումնասիրության համար: Վերջին ժամանակներում, սակայն, այդ շրջանի պատմության նորանոր աղբյուրների հրատարակությունը երեսան է հանել ալ-Մակրիզիի պատմագրական «մեթոդի» կարեւորագույն թերությունը՝ իր օգտագործած աղբյուրները չհիշատակելու նրա սովորությունը: Օրինակ, ինչպես Լիթթլը, Ամիտայը եւ վերջերս էլ Մասսուդն են ցույց տվել, Բահրի մամլուքների եւ Բուրջի մամլուքների վաղ շրջանի պատմությունը շարադրելիս նրա համար առանցքային աղբյուր ու ուղեցույց է ծառայել իբն ալ-Ֆուրաթի *Tārīḥ al-duwal wa al-mulūk*-ը¹⁹: Բայց նա խուսափել է իր իրական աղբյուրը բացահայտելուց: Ըստ Բոդենի՝ նրա օգտագործած «տեխնիկայի» բնութագրիչ հատկանիշը «*տարբեր աղբյուրներից քաղված հաղորդումները միմյանց հետ զուգորդելն ու սեփական բառերով վերաշարադրելն է*»²⁰: Վկայությունները ամփոփելու, համառոտելու եւ, ինչպես Լիթթլն է մի առիթով ձեռակերպում, «իր իսկ լեզվով վերարտադրելու»²¹ նրա այս սովորությունը երբեմն անճշտությունների եւ հաղորդումների իրական բովանդակության աղավաղման պատճառ է դարձել²²: Նույն ուսումնասիրողը մեկ այլ տեղում եզրահանգում է, որ քանի դեռ *Kitāb al-sulūk*-ը համեմատվում է ժամանակակից այլ պատմիչների տարեգրությունների հետ, ալ-Մակրիզին կշարունակի «սոսկ բանաքաղ եւ մյուսների գործերը պահպանած հեղինակ» համարվել²³: Համեմայն դեպս, անկախ ժամանակակից հետազոտողների քննադատական հայացքներից՝ նույնիսկ այս շրջանի անցքերի առնչությամբ ալ-Մակրիզիի պատմության մեջ

18 Broadbridge, *Academic rivalry*, p. 103; Bauden, *al-Maqrīzī (Christian-Muslim Relations)*, p. 383.

19 Stū Little D., *An introduction to Mamlūk historiography: an analysis of Arabic annalistic and biographical sources for the reign of al-Malik an-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā'ūn* (Freiburger Islamstudien, Bd. II.), Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1970, pp. 77-78; Amitai-Preiss R., *al-Maqrīzī as a Historian of the Early Mamluk Sultanate (or: Is al-Maqrīzī an Unrecognized Historiographical Villain?)* // MSR, vol. 7.2, pp. 99-118; Massoud S. G., *The chronicles and annalistic sources of the early Mamluk Circassian Period*, E. J. Brill, Leiden-Boston, 2007, pp. 49-53.

20 Bauden, *al-Maqrīzī*, p. 1074.

21 Little D., *Analysis of the Relationship between Four Mamluk Chronicles for 737-45* // *Journal of Semitic Studies*, vol. 19, 1974, p. 260.

22 Amitai-Preiss R., *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhānīd War, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, p. 5 (Introduction): Կոնկրետ օրինակների համար տե՛ս Ayalon D., *The Great Yāsa of Chingiz Khān: A Reexamination (Part C2). Al-Maqrīzī's Passage on the Yāsa under the Mamluks* // *Studia Islamica*, No. 38 (1973), pp. 121-123; Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks*, p. 30, note 32: Նույն միտքն է արտահայտել նաև Իրվինը: Stū Irwin R., *Mamluk history and historians* // *The Cambridge history of Arabic literature: Arabic literature in the post-classical period*, ed. by R. Allen and D. S. Richards, Cambridge University Press, 2006, p. 167.

23 Stū Little, *Historiography*, p. 437, ինչպես նաև նույնի՝ *A Comparison*, p. 207.

քիչ չեն «այնպիսի հաղորդումները, որ չեն հանդիպում ոչ մի այլ աղբյուրում, եւ որոնց ծագումը շարունակում է առեղծված մնալ»²⁴:

Իր ապրած ժամանակի պատմությունը շարադրելիս ալ-Մակրիզին հանդես է գալիս գերազանցապես որպես ինքնուրույն ու անկախ պատմիչ՝ հիմնվելով իր իսկ ժողոված տեղեկությունների եւ պատմագրական նյութի վրա²⁵: Ահավասիկ, ալ-Մակրիզին առաջին հերթին եգիպտագիր պատմիչ է եւ իր վերոհիշյալ «*նոսգրությունը*» (*‘Idq ḡawāhir al-asfāt, Itti’āz al-hunafā’, Kitāb al-sulūk*) փորձել է գրի առնել մուսուլմանական Եգիպտոսի ամբողջական պատմությունը՝ սկսած իսլամական նվաճումից ընդհուպ մինչեւ իր ապրած ժամանակները:

Հեղինակի մյուս գլուխգործոցը *al-Mawā’iz wa al-i’tibār bi zikr al-ḥiṭaṭ wa al-aṭār* աշխատությունն է²⁶, որը նվիրված է ընդհանրապես Եգիպտոսի եւ մասնավորապես Կահիրեի պատմատեղագրական նկարագրությանը: Երկում վառ ներկայացված են տասնհինգերորդ դարի Կահիրեի ճարտարապետական դիմագիծը (թաղամասերի, հուշարձանների, սպարանքների, շուկաների, բաղնիքների, ջրանցքների, մզկիթների, եկեղեցիների, սինագոգների, հիվանդանոցների, դպրոցների եւ այլ շինությունների ու հաստատությունների նկարագրությամբ) եւ հասարակական կյանքի խճանկարը՝ իր քաղաքական եւ քաղաքացիական, սոցիալական եւ տնտեսական, կրոնական եւ մշակութային բնութագրական գծերով²⁷: Երկին անգնահատելի արժեք է տալիս նաեւ այն պարագան, որ այն հիմնված է բազմաթիվ աղբյուրների վրա, որոնցից շատերը մեզ չեն հասել:

Kitāb al-sulūk-ի պես *al-Ḥiṭaṭ*-ը նույնպես բուռն քննարկումների առարկա է արդի հետազոտողների շրջանում: Բայց եթե առաջինի դեպքում քննադատների տված գնահատականները չեն անցնում հեղինակի «մասնագիտական անագնավության կամ անբարեխղճության» սահմանը, ապա այս երկրորդի դեպքում ալ-Մակրիզին հասցեագրված մեղադրանքները շատ ավելի լուրջ են, քանի որ խոսքն այստեղ գրագողության մասին է: Այդ մասին վկայող հիմնական աղբյուրը ալ-Մակրիզիի կրտսեր ժամանակակից, մեզ արդեն քաջա-

24 Northrup L. S., *From slave to sultan: The career of al-Manṣūr Qalāwūn and the consolidation of Mamluk rule in Egypt and Syria (678-689 A. H./1279-1290 A. D.)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998, p. 52.

25 Bauden, *al-Maqrīzī*, p. 1074: *Kitāb al-sulūk*-ի եւ ժամանակակից մյուս պատմագիրների երկերի համեմատական քննության մի քանի փորձեր գիտական գրականության մեջ արդեն իսկ ձեռնարկվել են: Տե՛ս Perho L., *al-Maqrīzī and ibn Taghrī Birdī as historians of contemporary events // The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)*, pp. 107-120; Little, *A Comparison*, pp. 205-215.

26 Տե՛ս *al-Maqrīzī*, *al-Mawā’iz wa al-i’tibār bi zikr al-ḥiṭaṭ wa al-aṭār*, 2 թ., *Bulāq, al-Qāhira*, 1853-1854, ինչպես նաեւ Այնսն Ֆուադ Մայրիդի նոր հրատարակությունը տե՛ս նույնի՝ *bitahqīq Aymān Fu’ād Sayyid*, 5 թ., *Mu’assasat al-Furqān li al-turāt al-‘arabī* (Al-Furqān Islamic Heritage Foundation, London, 2002-2004).

27 Տե՛ս *Musawwadat Kitāb al-Mawā’iz wa al-i’tibār bi zikr al-ḥiṭaṭ wa al-aṭār*, *bitahqīq Aymān Fu’ād Sayyid*, *Landan, Mu’assat al-Furqān li al-Turāt al-Islāmiyy*, 1995, թ. 2 (*Muqaddama*); *Rabbat N.*, *al-Makrizi and his pioneering book al-Khitat // The Journal Hadeeth ad-Dar of Dar al-Athar al-Islamiyyah (Ḥadīṭ al-Dār. Dār al-Aṭār al-Islāmiyya)*, vol. 23, 2007, p. 51.

ծանոթ ալ-Սախավին է, ում հավաստմամբ՝ ինքն այդ մասին լսել է իր ուսուցչից՝ իբն Հաջար ալ-Ասկալանիից (մահ. 1449թ.): Ալ-Սախավին իր երկերում քանիցս ալ-Մակրիզիին մեղադրում է կահիրեցի գիտնական ալ-Աուհադիի (մահ. 1408թ.) մահից հետո վերջինիս անավարտ աշխատության սեւագիրը գողանալու, որոշակի մանր լրացումներ կատարելու եւ իր գրչին վերագրելու մեջ²⁸: Հատկանշական է, որ իր կենսագրական բառարաններից մեկում՝ *Durar al-ʿuqūd*-ում ալ-Մակրիզին կենսագրական հոդված ունի նվիրված ալ-Աուհադիին, որում նա բացեիքաց գրում է, որ ինքն իսկապես օգտվել է ալ-Աուհադիի՝ Կահիրեի տեղագրությանը նվիրված երկի սեւագրերից: Այս հանգամանքը կարծես թե զգալիորեն նվազեցնում է ալ-Սախավիի մեղադրանքի կշիռը՝ թույլ տալով արդարացնել մատենագիրին²⁹: Սփուլիչ է նաեւ այն հանգամանքը, որ *al-Hiṭaṭ*-ում կան նկարագրություններ բազմաթիվ իրադարձությունների եւ շինությունների, որոնք տեղի են ունեցել կամ կառուցվել են ալ-Աուհադիի մահից հետո: Հետեւապես, այս երկը պարզ «արտագրություն» համարվել չի կարող, եւ եթե նույնիսկ ալ-Մակրիզին իր ընկերոջ երկը դրել է իր իսկ աշխատության հիմքում, այնուամենայնիվ, *al-Hiṭaṭ*-ի մի զգալի մասը բացառապես նրա գրչին է պատկանում³⁰:

Այս երկի «հեղինակային իրավունքների» հարցին վերջերս վերստին անդրադարձել է Ֆ. Բոդենը: Նա *al-Hiṭaṭ*-ի՝ ալ-Մակրիզիի ինքնագիր մի ձեռագրում գտել է այլ գրչի ձեռքին պատկանող էջեր, որոնք ըստ նրա՝ ալ-Աուհադիի աշխատության սեւագրերից պահպանված մի հատված են: Համեմատելով երկի այս եւ մյուս պահպանված խմբագրությունները՝ նա ի վերջո եզրակացրել է, որ գրագողության մասին ալ-Սախավիի պնդումն իսկապես ճշմարտության բաժին ունի³¹:

Ալ-Մակրիզին հեղինակ է նաեւ երկու կենսագրական բառարանների: Դրանցից առաջինը՝ *al-Tārīḥ al-muqaffā al-kabīr* վերնագրով, պարունակում է Եգիպտոսի մուսուլմանական նվաճումից ի վեր մինչեւ իր ծնունդն ապրած «երեւելիների» կենսագրություններ: Հայտնի է, որ ինքը՝ ալ-Մակրիզին, մտադիր է եղել բառարանի հատորների թիվը հասցնել 80-ի, բայց ցավոք մինչեւ իր մահը գործն ավարտին հասցնել չի կարողացել: Երկի պահպանված մասերը հրատարակել է Մուհամմադ ալ-Յալավին³²: Մատենագրի հեղինակած մյուս կենսագրական բառարանը *Durar al-ʿuqūd al-farīda fī tarāḡim al-aʿyān al-muḥfida*-ն

28 Saʿīd ʿAshūr, ʿAdwā ʿadāda ʿalā al-muʿarriḥ Aḥmad ibn ʿAlī al-Maqrīzī wa-kitābātihī // ʿĀlam al-Fikr, ǧ. 14, 1983, ǧ. 169-170.

29 Անդ, ǧ. 170-175; Крачковский И. Ю., Избранные сочинения, т. 4 (Арабская географическая литература), Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград, 1957, с. 477.

30 Տե՛ս նույն տեղում, ինչպես նաեւ *Musawwadat Kitāb al-Mawāʿiz*, ǧ. 80* (*Muqaddama*).

31 Bauden F., *Maqriziana IX: Should al-Maqrīzī be thrown out with the bath water? The question of his plagiarism of al-Awḥadī's Khīṭaṭ and the documentary evidence* // MSR, vol. XIV, 2010, pp. 159-232: Հմմտ. Rabbat, *Was al-Maqrīzī's Khīṭaṭ a Khaldūnian history?*, p. 132, n. 56.

32 Al-Maqrīzī, *Kitāb al-Muqaffā al-Kabīr, bitaḥqīq Muḥammad al-Yaʿlāwī*, 8 ǧ., *Dār al-Ḡarb al-Islāmī*, Bayrūt, 1991.

է³³: Նրանում հեղինակը ներառել է իր կյանքի օրոք մահացած հայտնի ժամանակակիցների ավելի քան 500 կենսագրական հոդվածներ³⁴:

Ալ-Մակրիզիի՝ մեզ հասած երկերից քիչ հայտնի է, բայց բացառիկ կարեւորություն ունի նրա *al-Habbar 'an al-bašar fi ansāb al-'Arab wa nisb sayyid al-bašar* վերնագրով համընդհանուր պատմությունը՝ սկսած աշխարհի եւ մարդու արարումից³⁵: Երկը, ինչպես հեղինակն է պարզաբանում, գրվել է որպես առաջաբան (*madhal*) մեկ այլ աշխատության համար՝ *Imtā' al-asmā'* վերնագրով³⁶, որը նվիրված է Մուհամմադ մարգարեի վարքի (*sīra*) տարբեր սասկեկների քննությանը: Երկի նպատակը, ինչպես հեղինակն է պարզաբանում, արաբներին աշխարհի մյուս ժողովուրդներից առանձնացնելն է (*ġinsuhā min sā'ir al-ağnās*), նրա արժանիքները ցուցանելը³⁷: *Al-Habbar 'an al-bašar*-ի առաջին հատորներն, ըստ այդմ, նվիրված են արաբների նախախաղամական պատմությանը՝ ծագումնաբանությանը, ավանդույթներին, հավատալիքներին: Այնուհետեւ նա անցում է կատարում այլ ժողովուրդներին՝ պարսիկների, հրեաների, հույների, լատինների եւ գոթերի (*al-qūṭ*) համառոտ պատմությանը³⁸: «Մարդկության պատմության» վերջին մասը հակաքրիստոնեական բանավիճական գրականության իսկական նմուշ է: Նրանում խոսվում է մարգարեների մասին ընդահանրապես եւ Ղուրանում ու Աստվածաշնչում հանդիպող մարգարեների մասին մասնավորապես, Քրիստոսի եւ քրիստոնեության ծագման, նրա տարածման, հիմնական դոգմաների մասին՝ համեմելով սուր քննադատությամբ եւ համեմատական աղերսեր տանելով իսլամի հետ՝ որպես միակ ճշմարիտ հավատի: Ինչպես իր մյուս վերոնկարագրյալ երկերում, *al-Habbar 'an al-bašar*-ում նույնպես ալ-Մակրիզին շատ հաճախ զլանում է իր աղբյուրները նշել³⁹:

Երկար ժամանակ երկը անտիպ էր՝ գրված գիտական լայն շրջանակների ուշադրությունից: Այն միայն վերջերս է տպագրվել՝ արդի հետազոտողներին հնարավորություն տալով բացահայտելու ցայժմ հիմնականում որպես եգիպտագիր պատմիչ հայտնի ալ-Մակրիզիի մատենագրական ժառանգության տակավին անհայտ էջերը⁴⁰:

33 Տե՛ս *al-Maqrīzī, Durar al-'uqūd al-farīda fī tarāġim al-a'yān al-mufīda*, Զ. 1-2, bitahqīq Adnān Darwīš wa Muḥammad al-Miṣrī, Dimašq, 1995 եւ մեկ այլ հրատարակություն եւս՝ նույնի՝ Զ. 1-4, bitahqīq Maḥmūd al-Ġalīlī, Dār al-Ġarb al-Islāmī, Bayrūt, 2002.

34 Տե՛ս *Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn*, *al-Maqrīzī mu'arriḥan*, Զ. 93.

35 Տե՛ս *al-Maqrīzī, al-Habbar 'an al-bašar fī ansāb al-'Arab wa nisb sayyid al-bašar*, bitahqīq Ḥālid, Aḥmad al-Suwaydī wa 'Arif 'Abd al-Ġanī, 8 Զ., Dār al-'arabiyya li al-mawsū'āt, Bayrūt, 2013, ինչպես նաեւ **Bauden**, *al-Maqrīzī (Christian-Muslim Relations)*, p. 392 եւ նույնի՝ *Taqī al-Dīn*, p. 196-199.

36 Տե՛ս *al-Maqrīzī, Imtā' al-asmā' bi mā li al-nabī min aḥwāl wa al-amwāl wa al-hafada wa al-matā'*, 15 Զ., bitahqīq Muḥammad 'Abd al-Ḥamid al-Namīsī, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Bayrūt, 1999.

37 Տե՛ս *al-Maqrīzī, al-Habbar*, Զ. 1, Զ. 53, ինչպես նաեւ *Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn*, *al-Maqrīzī mu'arriḥan*, Զ. 62-63.

38 **Bauden**, *al-Maqrīzī (Christian-Muslim relations)*, pp. 392-393.

39 Անդ, pp. 393-394.

40 Ալ-Մակրիզիի այս երկի վերոհիշյալ հրատարակությունը սիրալիր կերպով մեզ է տրամադրել Ֆ. Բոդենը, ինչի համար մեր խորը երախտագիտությունն ենք հայտնում նրան:

Բացի այս հիմնարար աշխատություններից՝ ալ-Մակրիզին հեղինակ է բազմաթիվ կարճառոտ ակնարկների (*rasā'il*)՝ ամենատարբեր թեմաներով, որոնց մի մասն առհասարակ կապ չունի պատմագրության հետ, բայց ուրվագծում է մատենագրի գիտական մյուս հետաքրքրությունների եւ հանրագիտարանային գիտելիքների շրջանակը (օրինակ մեղուների վերաբերյալ⁴¹, հանքանյութերի եւ մետաղների մասին⁴², իսլամական դրամների մասին⁴³, հաջք կատարած խալիֆաների եւ տիրակալների մասին⁴⁴, Աստծո «միակության» գաղափարի շուրջ⁴⁵, Օմայյան եւ Հաշիմյան ցեղերի հակամարտ հարաբերությունների եւ մրցակցության վերաբերյալ⁴⁶, Եգիպտոսում հաստատված արաբական ցեղերի մասին⁴⁷, Եթովպիայի մուսուլման տիրակալների մասին⁴⁸ եւ այլն): Ալ-Մակրիզիի մանր երկերից առանձին անդրադարձի է արժանի *Iğāsāt al-umma bi kaşfal-ğumma* ակնարկը⁴⁹: Նրանում հեղինակը քննության է առել 14-դարի վերջին եւ 15-րդ դարի սկզբներին Եգիպտոսին պատուհասած սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի աղբյուրները՝ ինչպես բնական երեւոյթները, օրինակ՝ երաշտը, հետո նաեւ մամլուքյան սուլթանների սխալ ներքին քաղաքականությունը՝ մասնավորապես դրամական անհեռատես «բարեփոխումները», աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանության բոլոր օղակներ թափանցած կաշառակերությունը, ժողովրդի վրա դրված ծանր հարկային բեռը, որ երկրում սղաճի, գների բարձրացման, սովի եւ համաճարակների պատճառ էին դարձել, որոնցից մեկի գոհն էլ իր դուստրն էր եղել⁵⁰:

Ալ-Մակրիզիի մատենագրական ժառանգությանը նվիրված այս ակնարկը հարկ ենք համարում եզրափակել մի փոքրիկ դիտարկմամբ: Որքան էլ

41 *Nahī 'ibar al-nahī // Rasā'il al-Maqrīzī, bitahqīq Ramaḍān al-Badrī wa Aḥmad Muṣṭafā Qāsim, al-Qāhira, 1998, ք. 277-342.*

42 *Al-Maqāsid al-saniyya fi ma'rifat al-aḡsām al-ma'daniyya // Rasā'il al-Maqrīzī, ք. 213-227.*

43 *Al-Nuqud al-Islāmiyya al-qadima (Šuzūr al-'uqud fi zikr al-nuqud) // Rasā'il al-Maqrīzī, ք. 155-175.*

44 **Al-Maqrīzī**, *al-Zahab al-masbūk fi zikr man haḡḡa min al-ḡulafā' wa al-mulūk, bitahqīq Ġamāl al-Dīn Šayyāl, Maktabat al-taqāfa al-dīniyya, 2000.*

45 *Tagrīd al-tawḥīd al-mufīd // Rasā'il al-Maqrīzī, ք. 83-122.*

46 **Al-Maqrīzī**, *Kitāb al-nizā' wa al-taḡāsum fīmā bayna Umayya wa banī Hāšim, bitahqīq Husayn Mu'nīs, Dār al-Ma'ārif, al-Qāhira, 1988, ինչպես նաեւ նույնի՝ Rasā'il al-Maqrīzī, ք. 11-82: Անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս **Bosworth C. Ed.**, *al-Maqrīzī's book of contention and strife concerning the relations between the Banū Umayya and the Banū Hāšim // Journal of Semitic Studies, Monograph No. 3, Manchester University Press, 1980.**

47 **Al-Maqrīzī**, *al-Bayān wa al-i'rāb 'an man fī arḡ Mişr min qaba'il al-A'rab, murāḡa'at Ibrāhīm Ramzī, al-Qāhira, 1916, ինչպես նաեւ նույնի՝ bitahqīq 'Abd al-Maḡīd 'Ābidīn, 'Ālam al-Kutub, al-Qāhira, 1961.*

48 *Al-Maqrīzī, al-Ilmām bi aḡbār man bi arḡ al-Ḥabaša min mulūk al-Islām // Rasā'il al-Maqrīzī, ք. 229-244: Տե՛ս նաեւ **Muḥammad Kamāl al-Dīn 'Izz al-Dīn**, *al-Maqrīzī mu'arriḡan, ք. 81-90; Bauden, al-Maqrīzī (Christian-Muslim Relations), pp. 390-391.**

49 **Al-Maqrīzī**, *Iğāsāt al-umma bi kaşfal-ğumma, bitahqīq Karam Ḥilmī Faraḡāt, 'Ayn li al-Dirāsāt wa al-buḡūḡ al-insāniyya wa al-iḡtima'iyya, al-Qāhira, 2007, ինչպես նաեւ **Allouche A.**, *Mamluk Economics: A study and translation of al-Maqrīzī's Iḡhāthah, University of Utah Press, Salt Lake City, 1994: Ալ-Մակրիզիի այս եւ մյուս երկերի դրամագիտական նշանակության մասին տե՛ս նաեւ **Schultz W. C.**, "It has no root among any community that believes in revealed religion, nor legal foundation for its implementation": Placing al-Maqrīzī's Comments on Money in a Wider Context // *MSR*, vol. VII, 2003, pp. 169-181.**

50 **Al-Maqrīzī**, *Iğāsāt al-umma, ք. 29-30; Allouche, Mamluk Economics, pp. 14-15.*

մեր օրերում հաճախ են հնչում քննադատություններ ալ-Մակրիզիի հասցեին եւ նրա պատմագրական մեթոդի վերաբերյալ, դրանից նրա թողած ժառանգության արժեքը գուցե վերաարժեւորվում, բայց ամենեւին էլ չի նսեմանում: Նա շարունակում է համարվել միջնադարյան արաբա-իսլամական գրավոր մշակույթի ամենահանճարեղ այրերից մեկը, իսկ նրան վերագրվող պատմագրական երկերը՝ դարակազմիկ հանգրվան մամլուքյան պատմագրական ավանդույթի պատմության մեջ, որոնց համակարգային ուսումնասիրության համար դեռ տասնամյակներ եւ հետազոտողների մի քանի սերունդների ջանքեր են անհրաժեշտ:

РЕЗЮМЕ

Таки ал-Дин Ахмад ибн Али ал-Макризи (ум. 1442) - один из выдающихся представителей арабской историографии эпохи Мамлюков. Он родился в Каире в академической семье сирийского происхождения. Ал-Макризи получил традиционное исламское образование и первоначально специализировался в канонических науках - в хадисоведении (*ilm al-hadīṭ*) и юриспруденции (*fiqh*). Таким образом, он начал свою карьеру как преподаватель пророческих традиций и проповедник. Затем он стал секретарем в придворной канцелярии, а некоторое время служил в судебном ведомстве. После, он сумел приобрести покровительство султана Баркука (1382-1389, 1390-1399) и был назначен на очень престижный пост мухтасиба (*“смотритель рынков”* или *“инспектор торговли”*) Каира. Ал-Макризи поддерживал свою близость с правящей элитой также в период правления сына Баркука - Фараджа (1399–1405, 1405–1412). Но после смерти Фараджа, он не смог поддержать свой кредит и славу при дворе. Ему пришлось отказаться от активной общественной карьеры и остаток жизни целиком посвятить плодородной литературной и творческой деятельности, сосредоточиваясь в частности на написании истории Египта.

Полагается, что ал-Макризи имел намерение сочинить всеобщую историю Египта, начиная с мусульманского завоевания до времени своей жизни в трилогии. К сожалению, первая часть этой трилогии (*Idq ḡawāhir al-asfāt fī mulūk Miṣr wa al-Fuṣṭāṭ*), по истории от мусульманского завоевания вплоть до начала правления Фатимидов, утрачена. Однако, сохранены две другие части, охватывающие историю Фатимидов (*Itti'āz al-hunafā' bi aḥbār al-a'imma al-Fātimiyyīn al-ḥulafā'*), Айюбидов и Мамлюков (*Kitāb al-sulūk lī ma'rifat duwal al-mulūk*).

Современные исследователи часто критикуют историографический метод ал-Макризи, в частности, за небрежность в указании источников, которые он использовал. Другой основной труд автора - топографическая история Каира и Египта (*al-Mawā'iz wa al-i'tibār bi zikr al-ḥiṭaṭ wa al-aṭār*). Некоторые

современники обвиняли его в в плагиате у коллеги, утверждая что он просто присвоил черновик этого сочинения, дополнил некоторыми дополнениями и приписал себе. В добавление к этим трудам, ал-Макризи автор двух крупных биографических словарей (*al-Tārīḥ al-muqaffā al-kabīr* and *Durar al-ʿuqūd al-farīda fī tarāḡim al-aʿyān al-mufīda*) и “*всеобщей истории*” (*al-Ḥabar ʿan al-bašar fī ansāb al-ʿArab wa nisb sayyid al-bašar*). Заслуживают внимания также его отдельные короткие монографии по различным темам.

SUMMARY

Taqī al-Dīn Aḥmad ibn ʿAlī al-Maqrīzī (d. 1442) is one of the foremost representatives of Arabic historiography of the Mamluk epoch. Born in Cairo to a scholarly family of Syrian origin, *al-Maqrīzī* was educated as a traditionist (*muhaddith*) and a jurist (*fāqih*). Thus, he started his career as a teacher of prophetic traditions and a preacher. Step by step, he rose to become a clerk in the court chancery and a deputy *qādī*. After, he managed to gain the patronage of sultan *Barqūq* (r. 1382-1389, 1390-1399) and was promoted to a very prestigious post of the *muḥtasib* (inspector of markets) of Cairo. *Al-Maqrīzī* maintained his intimacy with the ruling elite under the reign of *Barqūq*’s son *Faraḡ* (r. 1399-1405, 1405-1412) too. But after the latter’s death, he lost his access to the court. He had to retire from his active public career and to devote the rest of his life to prolific literary activities, focusing on writing the history of Egypt in particular.

It is believed that *al-Maqrīzī* had an intention to compose a comprehensive history of Egypt since the Muslim conquest until his own day in a trilogy. Unfortunately, the first part of it (*ʿIdq ḡawāhir al-asfāt fī mulūk Miṣr wa al-Fuṣṭāṭ*) dealing with the history from the Muslim conquest up to the rule of the Fatimids is now lost. However, preserved are the two other parts covering the history of Fatimid (*Ittī ʿāz al-hunafāʾ bi aḥbār al-aʿimma al-Fātimiyyīn al-ḥulafāʾ*), Ayyubid and Mamluk dynasties (*Kitāb al-sulūk lī maʿrifat duwal al-mulūk*). *Al-Maqrīzī* is often criticized for his haphazard historical methodology, especially for inattention to indicating the sources he used. Another magnum opus of *al-Maqrīzī* is a work focusing on the historical topography of Cairo (*al-Mawāʿiẓ wa al-iʿtibār bi zikr al-ḥiṭaṭ wa al-aṭār*). Some contemporaries accused him of having plagiarized this work from a colleague. In addition to these works, he is the author of two large-scale biographical dictionaries (*al-Tārīḥ al-muqaffā al-kabīr* and *Durar al-ʿuqūd al-farīda fī tarāḡim al-aʿyān al-mufīda*) and a general history of the world (*al-Ḥabar ʿan al-bašar fī ansāb al-ʿArab wa nisb sayyid al-bašar*). Also remarkable are his short monographs on various topics.

ՍԱՄՎԵԼ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու

ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ ՀԱՎԱԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅԻՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ա. Անտանտի երկրների բանակցությունները Կիլիկիայի պատկանելության խնդրի շուրջ. Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո Անտանտի երկրները (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) քննարկում էին Օսմանյան կայսրության բաժանման հարցը: Նրանց ուշադրության կենտրոնում էին նաեւ հայկական տարածքները՝ Արեւմտյան Հայաստանը եւ Կիլիկիան: Եթե Արեւմտյան Հայաստանի նկատմամբ հավակնություններ ունեւ Ռուսաստանը, ապա Կիլիկիայի հարցում մեծ շահագրգռվածություն էր ցույց տալիս Ֆրանսիան:

Միջերկրականի հյուսիսարեւելյան ափին գտնվող Կիլիկիայով էր անցնում ռազմավարական ու տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին, այն ռազմական ու տնտեսական առումով ուներ հարմար նավահանգիստներ (Ալեքսանդրետա, Մերսին), հարուստ էր հանածոներով, գյուղատնտեսության զարգացման համար ուներ բոլոր բարենպաստ պայմանները, այնտեղ արտադրվող բամբակը կարող էր բավարարել Ֆրանսիայի թեթեւ արդյունաբերության ամբողջ պահանջարկը:

1914 թ. նոյեմբերի 16-21-ը տեղի ունեցած բանակցություններում ռուսական կողմը Ֆրանսիային առաջարկեց Կիլիկիան, Սիրիան, Պաղեստինը եւ Հռենոսի մարզը, որի դիմաց վերջինս ճանաչելու էր Ռուսաստանի իրավունքները Կ. Պոլսում, նեղուցներում եւ Արեւմտյան Հայաստանում¹: Նոյեմբերի 21-ին Պետրոգրադում ֆրանսիական դեսպան Մորիս Պալեոլոգը Նիկոլայ Բ. կայսրին տեղեկացրեց Սիրիան ու Պաղեստինը գրավելու Ֆրանսիայի ցանկության մասին²: Այսպիսով, Անտանտի դեմ Օսմանյան կայսրության՝ պատերազմի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո Ֆրանսիան դաշնակիցներին տեղեկացրեց Կիլիկիայի նկատմամբ ունեցած հավակնությունների մասին:

1 Տե՛ս J. Smith, *Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914*, "The American Historical Review", Vol. 70, № 4, Jul., 1965, էջ 1032:

2 Տե՛ս М. Палеолог, *Царская Россия во время мировой войны*. М., 1991, էջ 128:

1915 թ. հունվարի 16-ին Փարիզում ռուսական դեսպան Ալեքսանդր Իզվոլսկին տեղեկացրեց Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Սազոնովին, որ Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թեոֆիլ Դելկասեն իրեն իրազեկել է, որ սիրիական ափից բացի Ֆրանսիան ցանկանում է գրավել նաև Ալեքսանդրետը³։ Դա պայմանավորված էր նրանով, որ բրիտանացիները որոշակի հավակնություններ ունեին Ալեքսանդրետի նկատմամբ, իսկ Ռուսաստանում քննարկվում էր Արեւմտյան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վրայով Միջերկրական դուրս գալու տարբերակը։

1915 թ. փետրվարի 19-ին՝ Դարդանելի օպերացիայի հենց առաջին օրը, Սազոնովը դաշնակիցներից պահանջեց, որ հաջողության հասնելու դեպքում Կ. Պոլիսն ու նեղուցներն անպայման հանձնեն Ռուսաստանին։ Փետրվարի վերջին Մեծ Բրիտանիան նեղուցները Ռուսաստանին հանձնելու համաձայնություն տվեց, բայց միայն պատերազմից հետո, եթե վերջինս խոստանար բրիտանա-ֆրանսիական կողմին բաժին հանել ասիական Թուրքիայի հետ-պատերազմյան ժառանգությունից⁴։

Մարտի 1-ին Պալեոլոգը Սազոնովին տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան ցանկանում է գրավել Սիրիան, Ալեքսանդրետը, Կիլիկիան՝ մինչև Տավրոսի լեռնաշղթան⁵։ Ռուսաստանի ԱԳ փոխնախարար Անատոլի Ներատովը այդ առթիվ Սազոնովին առաջարկում էր ֆրանսիացիներին տեղեկացնել, որ հայերը, որոնցից կազմված է Կիլիկիայի բնակչությունը, նույնպես որոշակի ձգտումներ ունեն այդ երկրամասի նկատմամբ, եւ նրա մտցնելը ֆրանսիական գոտու մեջ կարող է հայերի մեջ հիասթափություն առաջացնել։ Միաժամանակ անհրաժեշտ էր համարում նշել, որ եթե Ֆրանսիան անպայման ցանկանում է տիրել այդ երկրամասին, ապա իրենք արգելք չեն լինի⁶։

Մարտի 17-ին Ռուսաստանի կայսր Նիկոլայ Բ. պատրաստակամություն հայտնեց ճանաչել բրիտանացիների հավակնությունները Մերձավոր Արեւելքում եւ Ֆրանսիայի իրավունքները Սիրիայում ու Կիլիկիայում⁷։

Մարտի 20-ին Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թեոֆիլ Դելկասեն Լոնդոնի ու Հռոմի ֆրանսիական դեսպանատներին ուղարկած հուշագրում տեղեկացնում էր, որ Օսմանյան կայսրության բաժանման դեպքում իրենց պետք է

3 Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան եւ Անտանտան», «Հավերագրեր իմպերիալիստական պատերազմի շրջանից», առաջաբանը՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երեւան, 1926, էջ 3 (այսուհետ՝ «Հայաստանի ավտոնոմիան...»)։

4 Տե՛ս «Раздел Азиатской Турции по секретным документам бывшего министерства иностранных дел». Под редакцией Е. А. Адамова, Москва, 1924, էջ 118-119։

5 Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Հայկական հարցը եւ մեծ տերությունները 1914-1917թթ., Երեւան, 2002, էջ 84։

6 Տե՛ս «Հայաստանի ավտոնոմիան...», էջ 8-9։

7 Տե՛ս Ա. Պեյքերյան, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը եւ հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Առաջաբանը Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմ. Վ. Պողոսյանը, հ. Ա., Երեւան, 2005, էջ 246։

անցնեն Հալեպի, Ադանայի, Խարբերդի եւ Դիարբեքիի նահանգները, որով իրենց վերահսկողության տակ կանցնեն Կոնիայից դեպի Միջագետք գնացող Բաղդադի երկաթուղին⁸: Փաստորեն, ֆրանսիացիներն արդեն հավակնում էին նաեւ Խարբերդին ու Դիարբեքիին:

Մարտի 28-ին Ֆրանսիան, հաշվի առնելով, որ Ռուսաստանը ճանաչել է իր իրավունքները Սիրիայում եւ Կիլիկիայում, համաձայնություն տվեց ներդրություն ուսական ձգտումներին⁹:

Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի եւ Իտալիայի մերձավորարեւելյան ձգտումներին բավարարություն տալու նպատակով նրանց միջեւ 1915 թ. մայիսի 9-ին ստորագրվեց Լոնդոնի գաղտնի համաձայնագիրը¹⁰: Դրանով որոշ չափով հստակեցվեցին այդ չորս տերությունների հավակնությունները օսմանյան ժառանգության բաժանման հարցում:

ա) Ռուսաստանին էին անցնելու Կ. Պոլիսը, նեղուցները եւ շրջակա որոշ տարածքներ, Արեւմտյան Հայաստանի մի մասը՝ Վան, Բիթլիս, Էրզրում, Տրապիզոն:

բ) Ֆրանսիան ստանալու էր Սիրիան եւ Կիլիկիան:

գ) Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության տակ էին անցնում արաբական տարածքները:

դ) Գաղտնի համաձայնագրի 9-րդ հոդվածով Իտալիան Փոքր Ասիայում ստանալու էր Ադալիա նահանգը՝ հարակից տարածքներով:

Պետք է նշել, որ այս համաձայնագիրը ամբողջությամբ չբավարարեց այդ տերությունների պիտրոժակը, որը հետզհետե ավելի էր մեծանում: Շուտով Կիլիկիայի նկատմամբ որոշակի նկրտումներ ցուցաբերեց նաեւ Իտալիան, որը ձգտում էր ավելի մեծացնել Փոքր Ասիայի՝ Միջերկրականին հարող իր տիրույթները: Ֆրանսիան նույնպես, շատ չանցած, ավելի ընդարձակ տարածքների սկսեց հավակնել: Այդ ամենը հանգեցրեց նոր համաձայնագրերի ստորագրմանը 1916-1917 թթ.:

Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնակատար, փոխծովակալը Դարրիոն 1915 թ. հոկտեմբերի 2-ին Ֆրանսիայի ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյոթին ուղարկած զեկուցագրում մտավախություն էր հայտնում, որ բրիտանացիներն աչք ունեն Ալեքսանդրետի ու Սիրիայի վրա: Նա անհրաժեշտ էր համարում, որ Փարիզն ու Լոնդոնը վերջնական համաձայնություն կայացնեն Սիրիան ֆրանսիական ազդեցությո-

8 Տե՛ս E. Fitzgerald, *France's Middle Eastern Ambitions, Sykes-Picot Negotiations and the Oil Fields of Mosul, 1915-1918*, "The Journal of Modern History", The University of Chicago Press, Vol. 66, no. 4, Dec., 1994, էջ 703:

9 Տե՛ս R. Kerner, *Russia, the Straits, and Constantinople, 1914-1915*, "The Journal of Modern History", The University of Chicago Press, Vol. 1, no. 3, Sept., 1929, էջ 414:

10 Տե՛ս *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*. Edited by Woodward and Rohan Butler. First series, vol. I, London, 1947, էջ 84-85:

յան գոտի ճանաչելու հարցում, իսկ այնտեղ ծավալվելիք ռազմական գործողությունների հրամանատարությունը իրականացնեն ֆրանսիացիները: Նաեւ առաջարկում էր այնպես անել, որ հայերը չընկնեն բրիտանացիների ազդեցության տակ¹¹:

Ռուսաստանը նույնպես ամբողջությամբ չէր հրաժարվել Արեւմտյան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի վրայով Միջերկրական դուրս գալու գաղափարից: Այդ հնարավորությունը պարզելու խնդիրը ռուսական դիվանագիտությունը դրեց հայ գործիչների վրա: Հայերը ձգտում էին Արեւմտյան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի միավորմամբ ստեղծել միացյալ եւ ինքնավար Հայաստան Անտանտի պետությունների հովանու ներքո: Ռուսաստանը պատրաստակամություն հայտնեց հրաժարվել իրեն անցնելիք հայկական տարածքներից, եթե Ֆրանսիան եւ Մեծ Բրիտանիան համաձայնեին միացյալ Հայաստանի ստեղծմանը՝ այդ երեք տերությունների միացյալ վերահսկողության տակ: Ռուսները վստահ էին, որ այդ դեպքում հաջողությամբ կկարողանան իրենց ազդեցությանը ենթարկել Հայաստանը եւ կապվել Միջերկրականին: Այդ հարցում դաշնակիցների տրամադրությունները պարզելու եւ նրանց համոզելու գործը ռուսական իշխանությունները թողեցին հայ գործիչների ուսերին¹²:

Պետք է նշել, որ Մեծ Բրիտանիան նույնպես որոշակի հավակնություններ ուներ Կիլիկիայի նկատմամբ: Նա ամբողջ Կիլիկիային տիրելու համար չէր պատրաստվում հակամարտության մեջ մտնել Ֆրանսիայի, Իտալիայի եւ Ռուսաստանի հետ, սակայն հնարավորության դեպքում ցանկանում էր տիրել ռազմավարական եւ տնտեսական մեծ կարեւորություն ունեցող Ալեքսանդրետի նավահանգստին: Այն Բաղդադի երկաթուղագծին կապված ամենամոտ եւ հարմարավետ նավահանգիստն էր Միջերկրականի արեւելքում: Մեծոքյան նեղուցների վրա ռուսական տիրապետության հաստատման դեպքում բրիտանական կողմը Սուեզի ջրանցքի եւ Կիպրոսի պաշտպանության համար Միջերկրականի արեւելքում կարիք կունենար ավելի մեծ թվով ռազմանավեր տեղակայելու: Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Էդուարդ Գրեյը, ռազմական նախարար Հենրի Բիթչենները, քաղաքական ու ռազմական գործիչների զգալի մասը ռազմաքաղաքական համար լավագույն նավահանգիստ էին համարում Ալեքսանդրետը¹³:

Կիլիկիայի նկատմամբ հավակնություններ ունեին նաեւ արաբները: Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնը 1915 թ. հուլիսին բրիտանացիների հետ գաղտնի բանակցություններում նրանց աջակցելու եւ թուրքերի դեմ ապստամբելու դիմաց պահանջեց պատերազմից հետո ստեղծել Արաբական թագավորություն, որը ներառելու էր Արաբական թերակղզին, Միջագետքը, Պաղեստինը, Սի-

11 Ա. Պեյերյան, նշվ. աշխ., էջ 199-203:

12 ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 26, թ. 9:

13 Տե՛ս J. Smith, *Great Britain and the 1914-1915 Straits Agreement with Russia*, էջ 1028:

րիան եւ Կիլիկիան՝ Մերսինով ու Ադանայով¹⁴։ Հոկտեմբերի 24-ին Եգիպտոսում բրիտանական զորքերի հրամանատար Հենրի Մակմահոնը Հուսեյնին տեղեկացրեց, որ Մերսինը, Ադանան եւ Սիրիայի արեւմտյան որոշ շրջաններ չեն կարող համարվել արաբական, իսկ մյուս տարածքների նկատմամբ բրիտանական կառավարությունն ընդունում է արաբների պահանջները եւ իր ազդեցության գոտում գտնվող տարածքներում պատրաստ է տրամադրել անկախություն։ Նոյեմբերի 5-ին Հուսեյնը պատասխանեց, որ պատրաստ է հրաժարվել Ադանայից ու Մերսինից, բայց դրա փոխարեն այլ տարածքներ պետք է տրվեն, հատկապես՝ Բեյրութը¹⁵։

Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ Օսմանյան կայսրության անդամահատման հարցում վերջնական համաձայնություն կայացնելու բարդ խնդիրը հանձնարարվեց բրիտանացի դիվանագետ Մարկ Սայքսին եւ ֆրանսիական գործիչ Ֆրենսիս Ժորժ Պիկոյին, որը նախկինում եղել էր Բեյրութի ֆրանսիական հյուպատոս։ Սայքսը բազմիցս ճանապարհորդել էր Օսմանյան կայսրությունում, այդ թվում՝ Հայաստանում եւ Կիլիկիայում, համարվում էր մերձավորարեւելյան հարցերի գիտականներից մեկը, եւ նրա կարծիքը հաշվի էին առնում բրիտանական եւ նույնիսկ ֆրանսիական իշխանությունները։ 1915 թ. նոյեմբերին նրանք բանակցություններն սկսեցին Լոնդոնում։ Ի վերջո, այդ գործիչները համատեղ գծեցին այն սահմանները, որով բաժանվելու էին արաբական, հայկական եւ քրդական տարածքները։

1915 թ. նոյեմբերի 2-ին Պիկոյին փոխանցված հրահանգներում Ֆրանսիայի վարչապետ եւ ԱԳ նախարար Արիստիդ Բրիանը պահանջում էր բանակցությունների միջոցով ապահովել Ֆրանսիայի վերահսկողության տակ Մեծ Սիրիայի ստեղծումը։ Ըստ դրա՝ Սիրիային հարավում միացվելու էր Պաղեստինը, իսկ հյուսիսում՝ Կիլիկիան, Խարբեթը, Դիրարբեթիրը, Վանը, Մոսուլը¹⁶։ Ինչպես տեսնում ենք, Ֆրանսիայի տարածքային հավակնությունները Հայաստանում բավական ընդարձակվել էին։ Արդեն խոսքը ոչ միայն Կիլիկիային էր վերաբերում, այլեւ՝ հարավային Հայաստանին։

Սայքսի առջեւ խնդիր էր դրված օսմանյան կործանվող կայսրության փոխարեն նոր պատմեշ ստեղծել՝ դեպի հարավ ռուսական առաջխաղացման դեմ։

Բանակցություններն սկսվեցին նոյեմբերի 23-ին։ Նախնական համաձայնությունը կայացվեց արդեն 1916 թ. հունվարի 3-ին¹⁷։ Հունվարի 4-ին Բրիանը Ֆրանսիայի խորհրդարանում հայտարարեց, որ Բրիտանիան ճանաչել է իրենց իրավունքներն Ալեքսանդրետում, Կիլիկիայում, Մոսուլում¹⁸։

14 Տե՛ս *"Memories of a Turkish statesman, 1913-1919"*, By Djemal Pasha, New York, 1922, էջ 209։

15 Անդ, էջ 210։

16 Տե՛ս **E. Fitzgerald**, *France's Middle Eastern Ambitions*, էջ 709։

17 Տե՛ս **Լ. Հովհաննիսյան**, նշվ. աշխ., էջ 93։

18 Տե՛ս **Հ. Գանգրունի**, Կիլիկիոյ հայութեան վերջին գաղթը (1920-1921), Պէյրութ, 1998, էջ 11-12։

Փաստորեն, Սայքսը եւ Պիկոն կազմեցին Օսմանյան կայսրության անդամահատման նախագիծ, որը դեռ պետք է արժանանար ռուսական իշխանությունների հավանությանը:

1916 թ. մարտի 10-ին Պետրոգրադում Սայքսին եւ Պիկոյին բրիտանական ու ֆրանսիական դեսպաններ Զորջ Բյուքենենը եւ Մորիս Պալեոլոգը ներկայացրին Սազոնովին, որպեսզի քննարկեն Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման հարցը: Երկու բանագնացներին ներկայացնելուց հետո դեսպանները հեռացան: Սայքսը եւ Պիկոն Սազոնովին ներկայացրին լոնդոնյան բանակցությունների արդյունքները եւ դրանց հիման վրա կազմած սահմանների քարտեզը¹⁹:

Ըստ դրա՝

ա) Ռուսաստանին էր անցնելու «Դեղին» գոտին՝ Կ. Պոլիսը, նեղուցները, Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի եւ Տրապիզոնի նահանգները:

բ) Ֆրանսիան ստանալու էր «Կապույտ» գոտին՝ Լիբանանը, Սիրիայի արեւմտյան շրջանները, Կիլիկիան, Այնթապը, Ուրֆան, Խարբերդի ու Դիարբեքիի նահանգները, Հաբիարի մարզը: Ֆրանսիական ազդեցության գոտի էր ճանաչվում «Ա» գոտին՝ Սիրիայի արեւելքը եւ Մոսուլի շրջանը: Ալեքսանդրետը ստանալու էր ազատ նավահանգստի կարգավիճակ, որպեսզի բրիտանացիներն ազատորեն օգտվեին դրանից:

գ) Բրիտանիան ստանալու էր «Կարմիր» գոտին՝ Միջագետքը, Պարսից ծոցի առափնյա շրջանը, Հայֆա եւ Աքրա նավահանգիստները: Բրիտանական ազդեցության գոտի էր ճանաչվելու «Ե» գոտին՝ Բաղդադի նահանգի հյուսիսը եւ Անդրհորդանանը: Հայֆան ստանալու էր ազատ նավահանգստի կարգավիճակ, որպեսզի ֆրանսիացիներն ազատորեն օգտվեին դրանից:

դ) «Շագանակագույն» գոտում ընդգրկված Պաղեստինում նախատեսվում էր միջազգային կառավարում մտցնել:

Նրանց սահմանագծումը չափազանց զարմացրեց Սազոնովին, քանի որ դրանով ֆրանսիական ազդեցության գոտին հասնում էր մինչեւ Պարսկաստան: Նախարարը նշեց, որ այդ ձեւաչափով համաձայնագիրն անհնար է ընդունել, եւ ինքը դեռ պետք է հարցը քննարկի համապատասխան մարմինների հետ²⁰: Նախկին բանակցություններում եւ գրույցներում Ֆրանսիան ցանկություն էր հայտնել ստանալ Կիլիկիան եւ Սիրիան: Հետեւաբար, Սազոնովի համար նորություն էր, որ ֆրանսիացիներն այժմ էին դրել նաեւ հարավային Հայաստանի եւ Զրդստանի վրա:

19 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության եւ սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», խմբագիր Զ. Կիրակոսյան, Երևան, 1972, էջ 381-384 (այսուհետ՝ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության»):

20 Տե՛ս Ա. Պեյքերյան, նշվ. աշխ., էջ 265-268:

Արեւմտյան Հայաստանը, փաստորեն, բաժանվելու էր Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջեւ: Հավանաբար, բրիտանական դիվանագիտության առաջարկած ծուղակներից էր այն, որ հարավային Հայաստանը եւ Քրդստանը առաջարկվում էին Ֆրանսիային, որի սահմանները պետք է հասնեին մինչեւ ռուս-պարսկական սահմանը: Փաստորեն, ռուսների առաջխաղացումը դեպի ավելի հարավ բրիտանական կողմը փորձում էր այս անգամ կանխել Ֆրանսիայի միջոցով, որը պետք է փոխարիներ կործանված օսմանյան պատնեշին: Կիլիկիան, Խարբեթը, Դիարբեքիը եւ Քրդստանը հյուսիսում Տավրոսի լեռնաշղթայով սահմանակից էին դառնալու ռուսական տարածքներին, իսկ հարավում ունենալով Կիլիկիան ու Սիրիան՝ Ֆրանսիան կարող էր ամուր պատնեշ ստեղծել ռուսների հետագա առաջխաղացման դեմ դեպի Մերձավոր Արեւելք, Եգիպտոս եւ Միջերկրականի արեւելյան ափը: Իսկ բրիտանական տիրույթները ձգվում էին ֆրանսիականից հարավ՝ թիկունքում:

Ինչպես տեսնում ենք, բրիտանական կողմը գտել էր այն լուծումը, թե ինչպես պատնեշի ռուսական առաջխաղացումը դեպի Միջերկրական եւ Սուեզի անցուղի: Հետեւաբար, այլեւս կարիք չկար պահպանելու Օսմանյան կայսրությունը, որի համար հսկայական ջանքեր էր գործադրել բրիտանական դիվանագիտությունը, քանի որ այդ փլուզվող պետության գոյության միակ իմաստը վերջին հարյուրամյակում եղել էր ռուսներին հարավ չթողնելը:

Մարտի 11-ին Մայքսը ռուսական կողմին ներկայացրեց նոր սահմանագծում, որը կարող էր բավարարել Սագոնովի ցանկությունները: Դրանով Հաքիարին եւ Բիթլիսի անցուղիները թողնվում էին Ռուսաստանին, իսկ Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում ընդգրկվում էր նաեւ Փոքր Հայքը՝ Սեբաստիայի նահանգը²¹: Փաստորեն՝ հիմնականում քրդերով ու ասորիներով բնակեցված Հաքիարին հանձնում էին Ռուսաստանին, իսկ դրա փոխարեն Ֆրանսիան ստանալու էր Սեբաստիայի նահանգը: Այդ քայլով փակում էին Ռուսաստանի հետագա առաջխաղացումը արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա:

Ապրիլի 26-ին Սագոնովի եւ Պալեոլոգի միջեւ փոխանակված հուշագրերով ստորագրվեց ռուս-ֆրանսիական համաձայնագիր, որով Ռուսաստանը իր համաձայնությունը հայտնեց Օսմանյան կայսրության բաժանման ֆրանս-բրիտանական նախագծին²²: Մայիսի 9-ին եւ 16-ին Է. Գրեյի եւ Լոնդոնում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնի միջեւ փոխանակված հուշագրերով ստորագրվեց Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը²³:

1916 թ. սեպտեմբերին Իտալիայի ԱԳ նախարար Սիդնի Սոննինոն տեղեկացավ Մայքս-Պիկոյի համաձայնագրի մասին: Դա նրան խիստ բարկացրեց, քանի որ դաշնակիցներն Իտալիայի թիկունքում գաղտնի համաձայնագիր

21 Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության...», էջ 384-385:

22 Անդ, էջ 391-395:

23 Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

էին կնքել: Նա պահանջեց Իտալիայի հետ համաձայնեցնել համաձայնագրի կետերը:

1917 թ. հունվարի 29-ին Մեծ Բրիտանիայի նոր ԱԳ նախարար Արթուր Բալֆուրը Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի դեսպանների հետ Լոնդոնում քննարկեց իտալական պահանջները: Պարզվեց, որ Իտալիան, բացի Ադալիայից, ցանկանում է իր տիրույթներին միացնել նաև Այդինի եւ Ադանայի նահանգները՝ վերահսկողության տակ վերցնելով Կոնիա-Ադանա-Մերսին երկաթուղին: Կիլիկիայի հյուսիսային մասը պատրաստ էր թողնել Ֆրանսիային²⁴:

Ինչպես տեսանք, Կիլիկիան Լոնդոնի եւ Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրերով պետք է անցներ Ֆրանսիային, հետեւաբար՝ իտալական ձգտումները հակասության մեջ էին մտնում նախորդ պայմանագրերի հետ: Փաստորեն, Կիլիկիան կռվախնձոր դարձավ ֆրանս-իտալական հարաբերություններում:

Փետրվարի 12-ին գումարվեց երկրորդ նիստը: Բալֆուրը իտալական դեսպան մարկիզ Գուլիելմո Իմպերիալին հիշեցրեց, որ Իտալիան Լոնդոնի համաձայնագրով պարտավորվել է հարգել դաշնակիցների պայմանավորվածությունները, եւ առաջարկեց ստանալ Այդինը, իսկ Կիլիկիայում ճանաչել Ֆրանսիայի իրավունքները: Սակայն դեսպանը կտրականապես առարկեց ցանկացած որոշման դեմ, որը Ադանան եւ Մերսինի նավահանգիստը չէր ներառի իտալական ազդեցության գոտու մեջ: Դրանով լոնդոնյան բանակցությունները կանգնեցին փակուղու առաջ եւ ձախողվեցին²⁵:

Ապրիլի 19-ին Սեն Ժան դե Մորիենում կայացած հանդիպման ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի վարչապետներ Դեյվիդ Լոյդ Ջորջը եւ Ալեքսանդր Ռիբոն, ի վերջո, համաձայնության եզրեր գտան Սոննիդոյի հետ: Որոշվեց պատերազմից հետո Իտալիային հանձնել Փոքր Ասիայի հարավարեւմտյան տարածքները՝ Իզմիրի, Այդինի եւ Ադալիայի նահանգները՝ մինչեւ Ադանայի նահանգի սահմանը: Վերջինս անցնելու էր Ֆրանսիային: Ռիբոն համաձայնեց Իտալիային թողնել նաև Ադանայի նահանգի՝ Մերսինից արեւմուտք ընկած տարածքները՝ չնայած Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրով դրանք անցնելու էին Ֆրանսիային²⁶:

Մ. Անդերսոնն այդ գործարքի մասին նշում է. «*Ըստ էության սա մի փորձ էր Կիլիկիայից շեղելու իտալական ծավալապաշտությունը, որտեղ այն սուր կերպով քախվում էր Ֆրանսիայի շահերին, եւ քաղաքարեյու այն Արեւմտյան Փոքր Ասիայում*»²⁷:

24 Տե՛ս P. Helmreich, *Italy and the Anglo-French Repudiation of the 1917 St. Jean de Maurienne Agreement*, "The Journal of Modern History", Vol. 48, No. 2, Jun., 1976, էջ 104-106:

25 Անդ, էջ 107:

26 Տե՛ս անդ, էջ 108:

27 Տե՛ս Ռ. Գասպարյան, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ.-1921 թ.), Երեւան, 2005, էջ 146:

Ինչպես տեսնում ենք, 1914-1917 թթ. Անտանտի տերությունները քննարկում էին պատերազմի հաղթական ավարտից հետո Կիլիկիայի պատկանելության հարցը: Երկար քննարկումներից, բանակցություններից ու վեճերից հետո դաշնակիցները Սայքս-Պիկոյի ու Մեն Ժան դե Մորիենի համաձայնագրերով ճանաչեցին Ֆրանսիայի իրավունքները Կիլիկիայում:

Բ. Ֆրանսիայի դիրքորոշումը Կիլիկիայում ափսհանում իրականացնելու հարցում. Համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կիլիկիայում գործերի ափսհանում իրականացնելու եւ ռազմական գործողություններ ծավալելու նախաձեռնությամբ հանդես եկան Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի մի շարք բարձրաստիճան քաղաքական ու ռազմական գործիչներ: Հարցը քննարկվել է նաեւ Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի կառավարություններում: Սակայն խնդրին տարբեր պատճառներով լուծում չի տրվել, առաջին հերթին ֆրանսիական իշխանությունների առաջ քաշած խոչընդոտների հետեւանքով:

1915 թ. հունվարին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար Բիթչեները եւ Եգիպտոսում բրիտանական գործերի հրամանատար, գեներալ Ջոն Մաքսվելը հակվել էին Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ ծավալելու գաղափարին: Նրանք փորձեցին այդ հարցում համաձայնության գալ ֆրանսիացիների հետ: Սակայն ֆրանսիական պետական գործիչները մտավախություն ունեին, որ Մեծ Բրիտանիան ձգտում է Ալեքսանդրետը գրավել եւ պահել: Դրան հակազդելու համար անհրաժեշտ էին համարում, որ այդ տարածաշրջանում առանց ֆրանսիական գործերի մասնակցության որեւէ ռազմական գործողությունները չիրականացվեն: Իսկ ֆրանսիական գործեր Արեւելքում գրեթե չկային: Ֆրանսիացիները խանդով ու անհանգստությամբ էին արձագանքում նույնիսկ, երբ բրիտանական ռազմաճակատը մոտենում էին Ալեքսանդրետին: Դա էր պատճառը, որ ֆրանսիական ականակիր նալ ուղարկվեց Սիրիայի մոտ²⁸: Երկար քննարկումներից հետո բրիտանական իշխանությունները որոշեցին ափսհանում կատարել Դարդանեւում, եւ Կիլիկիան անուշադրության մատնվեց: Սակայն, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, դա ռազմավարական լուրջ սխալ էր, որը ծանր հետեւանքներ ունեցավ բրիտանացիների եւ արեւմտահայերի համար:

Դարդանեւի ռազմագործողության ընթացքում ավելի քան կես միլիոնանոց բրիտանա-ֆրանսիական ուժերն անհաջողության մատնվեցին եւ կորցրին մի քանի հարյուր հազար զինվոր: Իսկ Կիլիկիայում կարող էին հաջողության հասնել՝ մի քանի անգամ ավելի փոքրաթիվ ուժեր ուղարկելով եւ, բնականաբար, անշան կորուստներով:

28 "Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918", Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996, էջ 85:

Ալեքսանդրետուն ափիհանուն կատարելու անհրաժեշտության վերաբերյալ ռազմագիտական հիմնավորումներով 1915 թ. օգոստոսին Ֆրանսիայի կառավարությանը դիմեց նաև ֆրանսիական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Մորիս Սարրան: Բայց այդ նախագծի դեմ հանդես եկան ֆրանսիական բանակի գլխավոր հրամանատար Ժոզեֆ Ժոֆրը, վարչապետ Ռենե Վիլիանը, ռազմական նախարար Ալեքսանդր Միլերանը²⁹: Ժոֆրը անձնական հատուկ հակակրանք ուներ Սարրայի նկատմամբ, որը նույնպես ազդեցություն ունեցավ որոշման կայացման գործում³⁰:

Սեպտեմբերի 22-ին Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնակատար, փոխծովակալ Դարրիոն ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյորին ուղարկած ընդարձակ գեկուցագրում նկարագրում էր Միջերկրականի արեւելյան ափին իրենց համար ստեղծված բարենպաստ իրավիճակը եւ առաջարկում էր դիմել վճռական գործողություններին³¹: Նա արդյունավետ էր համարում ափիհանուն կատարելը Ալեքսանդրետի ծոցի խորքում՝ Իսոսի դաշտում, ուր կարող էին գրավել Թուրակկալեի երկաթուղային հանգույցը եւ Տավրոսից Պոզանտ տանող ելքերը: Դրանից հետո ծովային ու ցամաքային զորքերը համատեղ գործողություններով կարող էին հեշտությամբ շարժվել դեպի հարավ եւ ազատագրել Սիրիան: Այդ պահին Սիրիայում թուրքական բանակն ուներ ընդամենը 20.000 զինվոր, եւ հաջողության հասնելու համար իրենց բավարար կլինեին ընդամենը մեկ բանակային կորպուս: Ծովակալի կարծիքով՝ այդ գործողությունը կլինեին չափազանց արդյունավետ, իսկ թուրքերը ստիպված կլինեին Դարդանելի ճակատից որոշ ուժեր տեղափոխել դեպի Սիրիա, միաժամանակ դրա ազդեցությամբ կմեծանար դասալքությունը թուրքական բանակում: Դարրիոն գտնում էր, որ, եթե Ֆրանսիան ի վիճակի չլինի պահանջվող քանակի զորք ուղարկել, ապա պետք է զինել թուրքերի նկատմամբ ատելությամբ լցված տեղական բնակչությանը: Նա խնդրում էր, որ որպես առաջին քայլ, իրեն տրամադրեն 800 հրացան եւ զինամթերք՝ մուսալեռցիներին զինելու համար: *«Այս ձևով զինված ու լավ մարզված մարտունակ հայերը կարճ ժամանակում վեր կածվեն ահարկու ուժի, որը խիստ կարգապահության վարժվելուն պես, հնարավոր կլինի մոտ ասրագայում կրկին վերադարձնել ցամաք, լավագույն ձևով օգտագործելով ի նպաստ մեր ռազմական գործողության»*³², մատնանշում էր փոխծովակալը: Նա նախատեսում էր զինել ինչպես Անտիոքի շրջանի հայերին, այնպես էլ լիբանանցիներին: Դարրիոն պահանջում էր տրամադրել 20 000 հրացան ու ռազմամթերք այդ հա-

29 Տե՛ս Ե. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 48-49:

30 Տե՛ս http://en.wikipedia.org/wiki/Maurice_Sarrail

31 Տե՛ս Ա. Պեյերյան, նշվ. աշխ., էջ 170-176:

32 Անդ, էջ 176:

մընդհանուր ապստամբությունը սկսելու եւ հաղթական ավարտի հասցնելու համար:

Հոկտեմբերի 1-ին Կահիրեում ֆրանսիական դեսպան Ալեքսանդր Դեֆրանսը Դելկասեին ուղարկած զեկուցագրում լիովին հավանություն էր տալիս Դարբիոյի ծրագրին, հաստատում էր, որ Սիրիայում թուրքերը շատ փոքրաթիվ ուժեր ունեն, որոնք բարոյալքված վիճակում են: Սակայն նա դեմ էր տեղական ժողովուրդների ուժերով Սիրիան ազատագրելու ծրագրին, չնայած դա համարում էր իրագործելի: Նա գտնում էր, որ եթե առանց Ֆրանսիայի դեկլարության ու գործուն մասնակցության թուրքերը վտարվեն Սիրիայից, ապա իրենք հետագայում ստիպված կլինեն այդ երկրամասը կրկին գրավել այնտեղ անիշխանությունը վերացնելու եւ թուրքերի վերադարձը կանխելու պատրվակով: Իսկ մուսալեռցիներից կազմված զորամասը, գտնում էր, որ պետք է միայն օգտագործել թուրքական ափերում դիվերսիաներ կազմակերպելու համար, որից հետո պետք է այն հետ վերադառնա: Նա լավագույն տարբերակ էր համարում ֆրանսիական ռազմարշավի կազմակերպումը եւ Սիրիայի գրավումը³³:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆրանսիացի դիվանագետը դեմ էր առանց ֆրանսիական բանակի միջամտության Սիրիայի եւ Կիլիկիայի գրավմանը, քանի որ հետագայում կարող էին բարդություններ ծագել, երբ այդ տարածքները փորձեին ֆրանսիական գաղութի վերածել: Նա նույնիսկ դեմ էր փոքրաթիվ հայկական ուժերին այդ տարածքներում մշտական ռազմական գործողությունների ուղարկելու մտքին՝ վախենալով, որ հայկական ապստամբական հաջող շարժումը հիմքեր կստեղծեր հայկական ինքնավարության համար:

Իր զեկուցագրի վերջում Դեֆրանսը բերում է այդ հարցի շուրջ Մաքսվելի կարծիքը: Վերջինս Եգիպտոսի դեմ հարձակման վտանգը վերացնելու համար գտնում էր, որ *«հարկ է գործել Ալեքսանդրիեի տարածաշրջանում: Բայց ֆրանսիացիներն ազատ ուժեր չունեն այդ վայրերում գործողություն իրականացնելու համար, իսկ մենք չենք համարձակվում գնալ այնտեղ՝ ֆրանսիացիներին տհաճություն չպատճառելու համար»*³⁴:

Նոյեմբերին Քիթենները կրկին բարձրացրեց Կիլիկիայում դաշնակից զորքերի ափիանում իրականացնելու հարցը: Դա պայմանավորված էր Դարդանեյի օպերացիայի ձախողումով, եւ դաշնակիցներին անհրաժեշտ էր որեւէ ձեռով վերականգնել իրենց հեղինակությունն Արեւելքում: Բրիտանական կառավարությունը դիմեց Ֆրանսիային՝ խնդրի շուրջ նրա կարծիքը իմանալու համար: Նոյեմբերի 13-ին Ֆրանսիայի կառավարությունը խորհրդակցություն հրավիրեց Ալեքսանդրիեի շրջանում ռազմական գործողությունների

33 Տե՛ս անդ, էջ 194-196:

34 Անդ, էջ 196:

հարցը քննարկելու նպատակով: Սակայն քննարկման արդյունքում որոշվեց, որ տվյալ պահին ձեռնադրել է Կիլիկիայում ավիանում կատարելը, եւ այդ մասին տեղեկացրին բրիտանական կառավարությանը³⁵:

Նոյեմբերի 15-ին Լոնդոնում ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը Բրիտանին ուղարկած հեռագրով տեղեկացրեց, որ Ալեքսանդրետում դեսանտ իջեցնելու՝ լորդ Քիթչեների ծրագրի մասին գրուցել է Գրեյի հետ: Վերջինս այդ ռազմագործողությունը բավական դժվար իրականանալի էր համարել՝ հաշվի առնելով բրիտանական զորքերի ցրվածությունը տարբեր ճակատներում՝ Բալկաններում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Դարդանեղոսում: Գրեյը նշել էր, որ այդ հարցը քննարկելու եւ կառավարությունը եւ ռազմական իշխանությունները, սակայն, նրա կարծիքով, դրան դեմ կլինեին գլխավոր շտաբում ու ծովակալությունում³⁶:

Ֆրանսիացիների կողմից Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողություններ ծավալելու ծրագիրը չընդունելը Քիթչեներին բավական վրդովեցրեց: Նա այդ քայլը մեկնաբանեց իբրեւ քաղաքական դիտավորություն: Այդ տալավորությունը մեղմելու համար Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Ժոզեֆ Գալիենին փորձեց համոզել, որ իրենք միայն ռազմական նկատառումներով են հրաժարվում այդ նախագծից, նույնիսկ նշում էր, որ բրիտանացիներն ազատ են իրենց հայեցողությամբ գործելու Ալեքսանդրետի շրջանում³⁷:

Դեկտեմբերի 4-6-ը Ֆանսիայի Շանտիյե քաղաքում տեղի ունեցավ դաշնակից երկրների գլխավոր հրամանատարների եւ բանակների ներկայացուցիչների համաժողով: Քննարկվեց դաշնակիցների կողմից հակառակորդին միաժամանակյա եւ համաձայնեցված հարվածներ հասցնելու հարցը, սակայն ընդհանուր եզրակացութեան չեկան³⁸: Բրիտանացիները ցանկանում էին Սալոնիկը հանձնել եւ զորքերը տեղափոխել Սիրիա, Եգիպտոս կամ Ֆրանսիա: Ռուսական կողմը գտնում էր, որ Սալոնիկը պետք է պահել եւ աջակցել սերբական բանակի մնացորդների ամրապնդմանը այնտեղ³⁹: Այստեղ Ֆրանսիայի ճնշման տակ վերջնականապես որոշվեց հրաժարվել Կիլիկիայում ավիանում կատարելու Քիթչեների ծրագրից⁴⁰: 1916 թ. փետրվարի 15-ին Շանտիյեում՝ դաշնակիցների շտաբների խորհրդաժողովում, որոշվեց Սալոնիկը պահել եւ ուժեղացնել այնտեղի բանակը⁴¹:

35 Տե՛ս Ե. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

36 Տե՛ս Ա. Պեյերյան, նշվ. աշխ., էջ 230:

37 Անդ, էջ 231:

38 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 7-10:

39 Անդ, թ. 1:

40 Տե՛ս Ե. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

41 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 39:

Այդ շրջանում ֆրանսիացիները բավարար ուժեր չունեին Կիլիկիա ուղարկելու համար: Փաստորեն, Ալեքսանդրետի օպերացիայում հիմնական դերակատարությունը ստանձնելու էին բրիտանացիները, եւ Ֆրանսիան վախենում էր, որ կարող է կորցնել Կիլիկիան, եթե այն գրավվի ոչ իր զորքերի կողմից: Թե որքան արդյունավետ կլինեին Կիլիկիայում կատարելիք ավիանումը, կարելի է եզրակացնել՝ ծանոթանալով գերմանական գլխավոր շտաբի պետ, մարշալ Պաուլ Հինդենբուրգի տեսակետին, որն իր զարմանքն էր հայտնում, որ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան չօգտվեցին այդ անպաշտպան օղակից եւ շարքից չհանեցին Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիային: «Այսպես վարվելու դեպքում, - նշում է ֆելդմարշալը, - նրանք կկարողանային կտրել Թուրքիայի տրանստալրուսյան երակը, որի վրայով թուրքական ուժերը հանդերձանքն ու սպառազինությունները ուղարկվում էին Սիրիա, Միջագետք եւ մասամբ Կովկասյան բանակներին»⁴²: Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը եւս վախենում էր, որ հակառակորդները կարող էին բացահայտել թուրքերի «թուլությունն այդ կրիտիկական կետում»⁴³:

Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիայում ավիանում կատարելու եւ այնտեղ հաջող ռազմական գործողություններ ծավալելու հնարավորությունը Անտանտի երկրները բաց թողեցին: Դա պայմանավորված էր Մերձավոր Արեւելքում բրիտանա-ֆրանսիական գաղտնի մրցակցությամբ: Ֆրանսիական գործիչները ցանկանում էին պատերազմից հետո Կիլիկիան միացնել իրենց գաղութներին, սակայն այդ պահին Արեւելքում բավարար զորքեր չունեին այդ երկրամասը գրավելու համար: Ֆրանսիացիները խանդով էին վերաբերվում բրիտանական ու հայկական ուժերով Կիլիկիան ազատագրելու ծրագրերին՝ վախենալով, որ կարող են այն կորցնել:

1916 թ. ապրիլի սկզբին ռուսական կառավարությունը բրիտանական կառավարությանը տեղեկացրեց, որ թուրքերը մեծ ուժեր են կուտակում Արեւմտյան Հայաստանում, եւ պահանջեցին Ալեքսանդրետում կազմակերպել ուշադրությունը շեղող գործողություն, որպեսզի թուրքերն իրենց զորքերի մի մասն ուղարկեն այդ ուղղությամբ: Կովկասյան բանակների հրամանատար մեծ դուքս Նիկոլայ Ռոմանովը երկյուղ ուներ, որ հակառակ դեպքում իր զորքերը չեն կարողանա պահել գրաված տարածքները⁴⁴:

Ապրիլի 6-ին Փարիզում ռուսական դեսպանատունը պաշտոնապես դիմեց նաեւ Ֆրանսիայի կառավարությանը: Նշվում էր, որ Սազոնովը հեռագրել է ռուսական գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Միխայիլ Ալեքսեևի կարծիքի

42 Զ. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Գիրք 2, Երեւան, 1983, էջ 68:

43 Անդ:

44 Տե՛ս Ա. Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 281:

մասին, ըստ որի՝ Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ձեռք բերած հաջողությունները պահպանելու համար անհրաժեշտ է թուրքերին թույլ չտալ այդ ուղղությամբ կուտակել խոշոր ուժեր: Ռուսական հրամանատարությունն առաջարկում էր Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում գտնվող դաշնակիցների զորքերի մի մասով ավիանում կատարել Ալեքսանդրետում կամ Յումուրթալիքում: Ըստ Ալեքսեեի՝ այդ գործողությունը վնաս չէր պատճառի վերոնշյալ ռազմաճակատներին, քանի որ սերբական բանակն արդեն տեղափոխվել էր բալկանյան թատերաբեմ, իսկ թուրքերը հրաժարվել էին Եգիպտական ռազմարշավից: Սազոնովը Լոնդոնի ու Փարիզի ռուսական դեսպաններից պահանջում էր ամենայն լրջությամբ դաշնակից կառավարությունների ուշադրությունը հրավիրել այդ կարեւորագույն նախագծի վրա, որը չափազանց շահավետ էր Անտանտի երկրների համար⁴⁵:

Սակայն ապրիլի 7-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Պիեր Ռոքին ուղարկած հեռագրում Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ գնդապետ դը Լա Պանուսը հայտնում էր, որ Ալեքսանդրետում նոր ճակատ բացելու հարցի շուրջ գրուցել է լորդ Քիթչեների հետ, որը տեղեկացրել էր, որ իրենց զորքերի սակավության պատճառով նման գործողություն իրականացնելն անհնար է: Քիթչեների կարծիքով՝ զորքերի ցրումը տվյալ պահին սխալ կլիներ, քանի որ արեւմտյան ռազմաճակատում թե՛ մարտեր էին ընթանում, եւ անհրաժեշտ էր դաշնակցային բոլոր բանակների առավելագույն համախմբում⁴⁶: Ինչպես տեսնում ենք, Քիթչեները այս շրջանում արդեն դեմ էր Կիլիկիայում ավիանում կատարելուն:

Ֆրանսիական իշխանությունները եւս գտնում էին, որ նոր ճակատի բացումը կթուլացնի արեւմտյան ռազմաճակատը, որտեղ վճռվելու էր պատերազմի բախտը: Իսկ բրիտանական իշխանությունները համոզված էին, որ 1916 թ. ամռանը թուրքերը Հայաստանում կկարողանային կենտրոնացնել ամենաշատը 200-250 000 զինվոր, որոնց դիմադրելու համար ռուսներն ունեին բավարար ուժեր, իսկ տեղի ռելիեֆը նպաստավոր էր պաշտպանություն կազմակերպելու համար⁴⁷:

Այս հարցի շուրջ բրիտանական ու ֆրանսիական իշխանություններին իր տեսակետը ներկայացրեց նաեւ Մարկ Սայքսը: Նա Ռուսաստանից նոր էր վերադարձել, ուր Պիկոյի հետ ռուսական կառավարությանն էին ներկայացրել Մերձավոր Արեւելքը ազդեցության գոտիների բաժանելու՝ բրիտանական եւ ֆրանսիական կառավարությունների նախագիծը: Նա Պետրոգրադից մեկնել էր Կովկաս, 4-5 օր մնացել էր մեծ դուքս Նիկոլայ Նիկոլաեւիչի շտաբում: Նա համամիտ էր մեծ իշխան Նիկոլայի ու Ալեքսեեի առաջարկներին,

45 Տե՛ս անդ, էջ 281-282:

46 Տե՛ս անդ, էջ 283:

47 Անդ, էջ 288:

գտնում էր, որ Ալեքսանդրետում ավիանումը թուրքերին կստիպի գորքերի մի մասն ուղարկել այդ ուղղությամբ, եւ նրանք չեն կարողանա ռուսների դեմ գերակշռող ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանում: Նրան մտահոգում էր այն, որ մինչեւ հոկտեմբեր Ալեքսանդրետում ավիանում չէին կարողանա իրականացնել, եւ առաջարկում էր Եգիպտոսից հարձակվել Պաղեստինի ուղղությամբ: Սայքսը համոզված էր, որ Կովկասում ռուսների պարտությունը չափազանց ծանր հետեւանքներ կունենար Ռուսաստանի ներքին դրության համար, որը գտնվում էր վատթար վիճակում⁴⁸: Նա գգուշացնում էր, որ ռուսական բանակի պարտությունը կարող է հանգեցնել խմորումների, *«որոնք առանց դժվարության կվերաճեն հեղափոխության»*⁴⁹:

Բրիանը Սայքսի առաջարկները ներկայացրեց նաեւ ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար գեներալ Ժոֆրի ուշադրությանը: Սակայն վերջինս համոզված էր, որ բրիտանացիներն ի վիճակի չեն լինի ամռանը ռազմական գործողություններ կազմակերպել Սինայի թերակղզում, քանի որ չունեն բավարար թվով փոխադրամիջոցներ: Գեներալի կարծիքով՝ Պաղեստինի ուղղությամբ հաջողության հասնելու համար բրիտանացիները պետք է ամռանն անապատային տեղանքում կառուցեին 140 կմ երկարությամբ երկաթգիծ, որն անհնար էր իրականացնել: Իսկ ապրիլի սկզբին Կիլիկիայի երկաթուղիների վրա Պորտ Սայիդի հայերի ուժերով հարձակումներ կազմակերպելու ծրագրից, գեներալը հիշեցնում էր, որ հրաժարվել էին Եգիպտահայ թեմի առաջնորդի պահանջով, որպեսզի խուսափեին հայկական նոր ջարդերից: Ժոֆրը գտնում էր, որ Փոքր Ասիայի ավերի մոտ պետք է սահմանափակվեն միայն ծովային գործողություններով, իսկ եթե այնուամենայնիվ որոշվեր ավիանում կատարել, ապա դա պետք է գործադրվեր դաշնակիցների գորքերի միջոցով, որոնց միացվելու էին նաեւ հայկական ջոկատները⁵⁰:

1916 թ. Կիլիկիայում ավիանում կատարելու՝ դաշնակիցների նախագծերը այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին: Դրանք հանդիպեցին ռազմական, քաղաքական օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ տարբեր խոչընդոտների: Հաջորդ տարի Կիլիկիայում ավիանման բավական հետաքրքիր նախագիծ քննարկեցին ֆրանսիացիները: Առաջարկը եկավ հեռավոր Տոկիոյից:

1917 թ. մարտի 16-ին Տոկիոյում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ Բոնեֆոն դը Լապոմարեդի հետ գրույցում Ճապոնիայի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Յուսակու Ուեհարան առաջ քաշեց Թուրքիայի դեմ Եգիպտոսի, Միջագետքի եւ Կովկասի ճակատներից լայնածավալ հարձակում սկսելու առաջարկ: Նա խոստացավ նաեւ ճապոնական գորքեր ուղարկել այդ գործողությունը հաջողությամբ ավարտելու համար: Հարցի շուրջ ֆրանսիական բանակի

48 Տե՛ս անդ, էջ 287-288:

49 Անդ, էջ 294:

50 Տե՛ս անդ, էջ 294-295:

շտաբի 3-րդ բաժանմունքի՝ հուլիսի 6-ի գաղտնի զեկուցագրում ճապոնական առաջարկն ուշադրության արժանի էր համարվում⁵¹: Սակայն զեկուցագրում անհնար էր համարվում հարձակումը Հայաստանում, քանի որ հաղորդակցության դժվարությունները պատճառաբանելով՝ ռուսական զորքերը երկար ժամանակ է՝ հարձակման եռանդ չէին դրսևորում: Միաժամանակ, ռուսական երկաթուղին ծանրաբեռնվածության հետեւանքով ի վիճակի չէր ճապոնական զորքեր տեղափոխել Հայաստան: Պաղեստինում նույնպես ճապոնական զորքերի աջակցությունը անարդյունավետ էր համարվում, քանի որ այնտեղ բրիտանական մեծաքանակ զորքեր կային, սակայն լավ ամրացված ռազմաճակատի գիծը հաղթահարել չէին կարողանում: Միջագետքում նույնպես անարդյունավետ էր համարվում ճապոնական ներկայությունը, քանի որ անապատային տարածքները շատ էին, միաժամանակ, այդտեղ նույնիսկ հաշտության հասնելու դեպքում թուրքերին լուրջ հարված չէին հասցնի: Փաստորեն, ճապոնական զորքեր Հայաստան ուղարկելը անհնար էր, իսկ Պաղեստին ու Միջագետք՝ անարդյունավետ:

Լավագույն տարբերակ էր համարվում Ալեքսանդրեոսի նավահանգստի, Դաշտային Կիլիկիայի, Տավրոսի ու Ամանոսի կիրճերի գրավումը: Դրանով դաշնակիցների ձեռքը կանցներ Բաղդադի երկաթուղու մի մասը, որով կարգելավակվեր Միջագետքի, Պաղեստինի, որոշ չափով նաեւ Հայաստանի թուրքական բանակների մատակարարումը: Թուրքիան ստիպված կլիներ անձնատուր լինել կամ պաշտպանության գծերը տեղափոխել Անատոլիա, քանի որ Սիրիան ու Միջագետքը դրանից հետո հեշտությամբ կգրավվեին: Կիլիկիայում անհրաժեշտ էր համարվում ափ հանել ճապոնական 4-5 դիվիզիա՝ 80-100 000 զինվորներ, որոնց կարող էին հետագայում միանալ 2-3 նոր դիվիզիաներ՝ 40-50 000 զինվորներով: Առաջին զորախումբը կարող էին ճապոնիայից չորս ու կես ամսում տեղափոխել Եգիպտոս եւ այնտեղից արագորեն ափհանում կատարել Կիլիկիայում: Երկրորդ զորախումբը տեղ կհասներ ափհանումից հետո՝ երեք ամսվա ընթացքում: Թուրքերը Կիլիկիայում կարող էին ճապոնացիների դեմ դուրս բերել 4 դիվիզիա, որոնք բավական հյուծված էին: Օժանդակ 5 դիվիզիա կարող էին ստանալ Անատոլիայից միայն 2,5 ամիս հետո, եւրոպական ճակատից կարող էին լավագույն դեպքում փոխադրել 5 դիվիզիա՝ 5-5,5 ամիս հետո: Բանակի շտաբի եզրակացության մեջ ճապոնական ներխուժումը Կիլիկիա համարվում էր ցանկալի եւ օգտակար:

Սակայն ճապոնական զորքերով Կիլիկիան գրավելու նախագիծը նույնպես ինչ-ինչ պատճառներով կյանքի չի կոչվել:

51 Տե՛ս Ա. Պեյլերյան, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը եւ հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918), Առաջաբանը Ժան-Բատիստ Դյուրոզելի, ֆրանսերենից թարգմ. Վ. Պողոսյանը, հ. Բ., Երևան, 2005, էջ 9-13:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիայում ափիանում կատարելու բազմաթիվ նախագծեր են առաջ քաշվել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, սակայն դրանք մնացել են թղթի վրա, քանի որ ֆրանսիական իշխանությունների կողմից հանդիպել են ընդդիմության կամ բավարար ուշադրության չեն արժանացել: Ֆրանսիան խանդով էր վերաբերվում դաշնակիցների ուժերով Կիլիկիան գրավելու գաղափարին և ամեն կերպ խոչընդոտում էր դրան: Սակայն սեփական ուժերով ֆրանսիացիները Կիլիկիան գրավել չէին կարող, քանի որ արեւելքում միայն փոքրաթիվ գործեր ունեին:

Գ. Արեւելյան լեգեոնի կազմավորումը. Կիլիկիայում հնարավորության դեպքում ափիանում կատարելու ժամանակ սեփական ռազմական ներկայությունն ապահովելու նպատակով Ֆրանսիան ձեռնամուխ եղավ Արեւելյան լեգեոնի կազմավորմանը: Դեռեւս 1915 թ.-ից քննարկվում էր Կիպրոսում հայկական կամավորական բանակ կազմավորելու խնդիրը: Հարցն ավելի եռանդով սկսեց քննարկվել, երբ Մուսա լեռան հերոսամարտից հետո սուեափահայերը ֆրանսիական նավերով տեղափոխվեցին Եգիպտոսի Պորտ Սայդ քաղաք: Մուսալեռցիները բազմիցս դիմեցին ֆրանսիացիներին ու բրիտանացիներին, որպեսզի իրենց կամավորագրեն, մարզեն և ուղարկեն կռվելու Կիլիկիայում: Երկարատեւ քննարկումներից հետո ֆրանսիական իշխանությունները որոշեցին Կիպրոսում կազմավորել Արեւելյան լեգեոնը, որի մեջ ընդգրկվելու էին հայ և սիրիացի կամավորներ:

Հայկական գորամասի հարցը տեղում պարզելու և գործնական հողի վրա դնելու նպատակով փոխգնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը 1916 թ. սեպտեմբերին Ալեքսանդրիայում բանակցություններ սկսեց եգիպտահայ ազգային գործիչներ Միհրան Տամատյանի և Լեոն Մկրտիչյանի հետ: Նա տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան որոշել է հայկական գորամաս ստեղծել, որպեսզի ազատագրի Կիլիկիան: Հայ գործիչները պատասխանեցին, որ հայերն ուրախությամբ կարձագանքեն կամավորագրությանը, եթե նրանց դիմի Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան, և խորհուրդ տվեցին, որ ֆրանսիական կառավարությունը բանակցի անմիջականորեն նրա հետ⁵²:

Հոկտեմբերի 2-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարարության Արեւելյան գործերի բաժնի պետ Ժան Գուն Փարիզում հանդիպեց Պ. Նուբարի հետ: Գուն տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան որոշել է կազմավորել հայկական լեգեոն, որը լինելու է ֆրանսիական ռազմարշավային գործերի կորիզը, երբ որոշվի ներխուժել Փոքր Ասիա, կամավորները մարզվելու են Կիպրոսում և ղեկավարվելու են ֆրանսիացի սպաների կողմից և կղզում մնալու են՝ մինչև գործողության պատեհ ժամանակը գար: Նա բացատրեց, որ ռազմական գործողությունները կարող էին տեղի ունենալ երկու դեպքում. եթե Մեքքայի շերիֆ

52 Տե՛ս Մ. Տամատյան, Իմ յուշերէս, Պէյրուք, 1985, էջ 105-106:

Հուսեինի ասպատաճությունը տարածվեր դեպի հյուսիս եւ ընդգրկեր ամբողջ Սիրիան, կամ՝ եթե դաշնակիցները հաղթեին Բալկաններում, որով կկտրվեին Գերմանիային ու Թուրքիային միացնող հաղորդակցության ուղիները, որը կհանգեցներ վերջինիս մեկուսացմանը եւ հետեւաբար նրա բանակի պարտությանը, որը կտեղափոխվեր Անատոլիա: Նման զարգացումների դեպքում նախատեսվում էր գործեր ավիհանել Կիլիկիայում կամ Սիրիայում: Այդ պայմաններում դաշնակիցները տեղանքին ու լեզվին ծանոթ կամավորների կարիքը կունենային: Գուն խոստանում էր, որ Կիլիկիան գրավելուց հետո տեղի ոստիկանական եւ վարչական պաշտոնները տրվելու էին այդ կամավորներին: Նա Պ. Նուբարի աջակցությունը խնդրեց Եգիպտոսում մոտ 1 000 կամավորներ հավաքագրելու համար, քանի որ կամավորագրվելու պատրաստակամություն հայտնաձևող Պորտ Սայիդի մի քանի հարյուր մուսալեռացիները բավարար չէին:

Նուբարը մտավախություն հայտնեց, որ հայկական առանձին կամավորական զորամասի ստեղծումը թուրքերին նոր ջարդերի առիթ կտար, եւ առաջարկեց հայ կամավորներին չհամախմբել Եգիպտոսում, այլ փոքր խմբերով ուղարկել Կիպրոս եւ մտցնել ֆրանսիական ռազմարշավային զորքերի կազմի մեջ: Նա միաժամանակ պահանջեց Արեւմտյան ճակատում կռվող Արտասահմանյան լեգեոնի հայ կամավորներին նույնպես տեղափոխել Կիպրոս: Գուն համաձայնեց, որ ջարդերի վտանգը կա, եւ հավանություն տվեց Նուբարի առաջարկներին: Վերջում Նուբարը նշեց, որ կամավորագրությունը խրախուսելու համար կարելու էր պայման էր, որ Ֆրանսիան խոստանար ինքնավարություն շնորհել Կիլիկիային: Նա տեղեկացրեց, որ հայերը խոր հիասթափության մեջ էին՝ կապված Ռուսաստանի վարած՝ Արեւմտյան Հայաստանը բռնակցելու ու ռուսաֆիկացման քաղաքականության հետ եւ հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիան հնարավորինս ընդարձակ տարածքներ կվերցնի իր հովանու տակ, եւ հավատարիմ մնալով ժողովրդավարական ավանդույթներին՝ Կիլիկիայում կստեղծի այնպիսի վարչաձեւ, որը կհամապատասխանի հայերի ազգային ձգտումներին: Սակայն, երբ Նուբարը հույս հայտնեց, որ Կիլիկիան չի միացվի Սիրիային եւ կլինի առանձին վարչական միավոր, Գուն խուսափոխաբար պատասխանեց, որ դեռեւս վաղ էր որոշել ասպագա վարչական բաժանումների սահմանները, եւ վստահեցրեց, որ Ֆրանսիան լիբերալ (ազատական) վարչաձեւ կպարգեւի Կիլիկիային⁵³:

Հոկտեմբերի 27-ին Լոնդոնում Նուբարը, Սայքսը, Պիկոն համաձայնության եկան Հայկական լեգեոնի կազմավորման պայմանների շուրջ⁵⁴:

Կիպրոսում 1916 թ. դեկտեմբերից սկսեց կազմավորվել Արեւելյան լեգեոնը, որին կամավորագրվեցին մոտ 5 000 հայ, 600 սիրիացի ու լիբանանցի:

53 Տե՛ս Ա. Պեյերյան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 357-358:

54 Տե՛ս "Boghos Nubar's Papers", էջ 393-397:

Լեգեոնը նախատեսվում էր օգտագործել Սիրիայում կամ Կիլիկիայում ափհանման դեպքում: Սակայն Պաղեստինյան ռազմաճակատում բրիտանացիների՝ դեպի հյուսիս առաջխաղացմանը զուգահեռ ֆրանսիական զործիցների մոտ մեծանում էր անհանգստությունը, որ իրենց դաշնակիցը հետագայում կարող է հետ կանգնել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրից եւ Սիրիայի ու հայկական տարածքների կառավարումը վերցնել իր ձեռքը: Ֆրանսիան այդ տարածաշրջանում իրեն ավելի ամուր զգալու համար պետք է զորքեր ունենար, որպիսիք չունեին: Նման պայմաններում նա փորձում էր հենվել հայ եւ սիրիացի կամավորներից կազմավորված զորքերի վրա: Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի՝ 1918 թ. մարտի 23-ի թիվ 2177-9/11 հրամանով Արեւելյան լեգեոնը դուրս բերվեց ծովային ուժերի կազմից, դրվեց Պաղեստինի եւ Սիրիայի ֆրանսիական զորախմբի տրամադրության տակ⁵⁵:

1918 թ. մարտի 23-ին՝ Ս. Զատիկի առավոտը, լեգեոնականները պաշտոնապես տեղեկացվեցին, որ մեկնելու են ռազմաճակատ: Ապրիլի վերջին լեգեոնի հայկական 1-ին, իսկ մայիսի 9-ին 2-րդ գումարտակները տեղափոխվեցին Պորտ Սայիդ⁵⁶, Կիպրոսում մնաց միայն 3-րդ գումարտակը⁵⁷:

1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին հայկական գումարտակը մասնակցեց Պաղեստինյան ռազմաճակատի խոշորագույն եւ վճռորոշ՝ Մեզիդոյի ճակատամարտին՝ Ռաֆայ-Արարայի տեղամասում: Շարունակելով ռազմերթը՝ Արեւելյան լեգեոնը բրիտանական ուժերի կողքին մասնակցեց Լիբանանի ու Կիլիկիայի ազատագրմանը:

Արեւելյան լեգեոնի երրորդ գումարտակը հոկտեմբերի 1-ին ազատագրեց Բեյրութը⁵⁸: Հոկտեմբերի 7-ին, երբ բրիտանական հետախուզական ուժերը հասան Բեյրութ, պարզեցին, որ այն արդեն ազատագրված է⁵⁹:

Հոկտեմբերի 24-ին Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոն պահանջեց բրիտանական իշխանություններից, որ Ալեքսանդրետի գրավումը կատարվի միայն ֆրանսիական եւ հայկական ստորաբաժանումների միջոցով, քանի որ այդ նավահանգիստը առանձնահատուկ կարեւորություն ուներ Ֆրանսիայի համար⁶⁰: Սիրիայի ֆրանսիական նավատորմի հրամանատար ծովակալ Վարնեյը հոկտեմբերի 15-ին Բեյրութում այդ հարցի շուրջ խորհրդակցեց

55 Տե՛ս Ա. Գաբամանուկեան, Հայկական Լեգեոնը պատմական, իրաական ու քաղաքական հարցերու լույսին տակ եւ վաւերագրեր, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հ. Ե., Պէյրութ, 1974, էջ 77:

56 Տե՛ս Ռ. Գասպարյան, Հայկական լեգեոնը (1916-1920 թթ.), «Հայկական բանակ», 1996, թ. 1, էջ 8:

57 Տե՛ս Տ. Պոյաճեան, Հայկական լեգեոնը: Պատմական Յուշագրութիւն, Ուօթթաւուն, 1965, էջ 94:

58 Տե՛ս Խ. Աճեմեան, Էջեր կամաւորի օրագրէս, Պէյրութ, 1967, էջ 132-138:

59 Տե՛ս H. Gullett, *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918 (10th edition)*, Sydney, 1941, էջ 776-777:

60 Տե՛ս Ա. Պեյլեյան, նշվ. աշխ., հ. Բ., էջ 402:

դաշնակցային ուժերի գլխավոր հրամանատար, բրիտանական զեներալ Էդմունդ Ալենբիի հետ: Վերջինս տվեց իր համաձայնությունը, որ Ալեքսանդրետը գրավվի ֆրանսիական եւ հայկական զորքերի միջոցով: Հոկտեմբերի 26-ին սպասվում էր, որ ֆրանսիական նավատորմը ավիանում կկատարեր Ալեքսանդրետում: Սակայն թուրքերը նոր համալրումներ ստացան, ակնապատեցին Ալեքսանդրետի ծովածոցը եւ հրետանային կրակով հետ մղեցին ֆրանսիական նավատորմին⁶¹: Միայն նոյեմբերի 10-ին ֆրանսիական նավատորմը գրավեց Ալեքսանդրետը⁶²:

Նոյեմբերի 5-ին Ժ. Կլեմանսոն զաղտնի հրահանգ ուղարկեց Սիրիայի ու Պաղեստինի ֆրանսիական զորախմբի հրամանատար Ֆիլիպ դը Պիեպպային, որ Տավրոսը ռազմակալվի Արեւելյան լեզեոնի ուժերով, եւ առաջարկեց այդ ուղղությամբ քայլեր կատարել Ալենբիի համաձայնությունը ստանալու համար: Վարչապետը չէր ցանկանում կառավարական մակարդակով միջամտել, քանի որ ռազմական գործողությունների պատասխանատվությունը Ալենբիի վրա էր դրված, եւ դա կարող էր նրա արժանապատվությունը վիրավորել եւ հակառակ ազդեցությունն ունենալ⁶³: Արդեն նոյեմբերի 15-ին զեներալ Համելինը ռազմական նախարարությանը տեղեկացրեց, որ պատրաստվում է Հայկական լեզեոնը տեղափոխել Կիլիկիա՝ Ալեքսանդրետի վրայով Թուրակ Կալե, Ադանա եւ Տավրոսի լեռներ⁶⁴:

Ֆրանսիացիները միշտ կասկածանքով էին վերաբերվում բրիտանացիներին, ինչպես նաեւ հայերի ազգային զգացումներին: Լեզեոնական Արամ Հովսեփյանը գրում է, որ Ալեքսանդրետում ավի դուրս գալուց հետո ծնկի է եկել, համբուրել հայկական հողը: Դա դուր չի եկել ֆրանսիացի հրամանատարներին, որի համար 15 օր բանտարկել են⁶⁵:

Նոյեմբերի 28-ին դաշնակցային ուժերի գլխավոր շտաբը թուրքական կողմից պահանջեց իրենց հանձնել Կիլիկիայի այն բոլոր տարածքները, որոնք իրենց համար ռազմական արժեք ունեն եւ իրենց անվտանգությունն են երաշխավորում: Դաշնակիցները պետք է գրավեին Ադանայի նահանգը ըստ հետեւյալ ժամանակացույցի.

ա) դեկտեմբերի 13-ին՝ Զիհան գետից արեւելք գտնվող տարածքները,

բ) դեկտեմբերի 17-ին՝ Սիհուն գետից արեւելք եւ Ադանա-Տարսոն գծից հարավ ընկած հողամասերը,

գ) դեկտեմբերի 21-ին՝ արեւմուտքում մինչեւ Պոզանտ ընկած տարածքները: Դեկտեմբերի 21-ից հետո վերոնշյալ սահմաններից ներս գտնվող բո-

61 Տե՛ս W. Massey, *Allenby's final triumph*, London, 1920, էջ 302-303:

62 Տե՛ս Վ. Քիւրքճեան, Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Եորք, 1919, էջ 5:

63 Տե՛ս Ա. Պեյլերյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 422-423:

64 Տ. Պոյաճեան, նշվ. աշխ., էջ 178:

65 «Արարայ» (նուիրում Արարայի հինգերորդ տարեդարձին), հրատարակություն Հայ լեզեոնական միության, Պոսթոն, 1923, էջ 30:

լոր թուրք զինվորները եւ սպաները գերվելու էին, իսկ զենքը եւ զինամթերքը բռնագրավվելու էր⁶⁶:

Այսպիսով՝ ֆրանսիական ուժերը, որոնց կորիզը Արեւելյան լեգեոնն էր, 1918 թ. վերջին ազատագրեցին Կիլիկիան: Մարաշը, Այնթապը, Զիլիսը, Բիրեջիկը, Ուրֆան գրավվեցին բրիտանական զորքերի կողմից, եւ միայն 1919 թ. հոկտեմբերի վերջին ֆրանսիական զորքերը եւ Հայկական լեգեոնի զինվորները փոխարինեցին նրանց:

1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին գնդապետ Բրեմոնը նշանակվեց «Հայաստանի եւ Կիլիկիայի կառավարիչ»⁶⁷: Սակայն 1919 թ. հունվարի 19-ին նրա պաշտոնը վերանվանվեց՝ «գրավված թշնամի հողամասերի հյուսիսսահին գոտու գլխավոր կառավարիչ»⁶⁷:

Այսպիսով՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կիլիկիան հայտնվեց Ֆրանսիայի հավակնությունների մեջ: Ֆրանսիացիները իրենց ձգտումներն ապահովեցին ոչ միայն միջդաշնակցային պայմանագրերով, այլեւ թույլ չտվեցին դաշնակցային զորքերին՝ գրավել այդ երկրամասը՝ առանց իրենց մասնակցության: 1918 թ. վերջին ֆրանսիական դրոշի տակ կռվող Արեւելյան լեգեոնի հայկական գումարտակներն էին, որ ազատագրեցին Կիլիկիան: Սակայն այդ երկրամասում շուրջ երեք տարի հաստատվելուց հետո ֆրանսիացիները, միջազգային հանգամանքների փոփոխության հետեւանքով, ի վերջո, որոշեցին այն վերադարձնել թուրքերին:

66 Տե՛ս **E. Bremond**, *La Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921, էջ 6:

67 Տե՛ս **Տ. Պոյաճեան**, նշվ. աշխ., էջ 199:

РЕЗЮМЕ

Державы Антанты обсуждали проблему раздела Османской империи в годы Первой мировой войны. У них были разногласия относительно Киликии. Великобритания, Россия легко отказались от Киликии в пользу Франции. Острыми были разногласия между Францией и Италией. Наконец Франция смогла заставить всех союзников признать свои права над этой армянской территорией. Во время войны французы создавали препятствия против десантирования союзников в Киликии, потому что они не были уверены, что союзники вернут эту территорию, захватив ее без французских войск. Не имея достаточных войск на Востоке, Франция инициировала формирование Восточного легиона из армянских и сирийских добровольцев. Легион под французским флагом участвовал в освобождении Палестины, Ливана, Сирии и Киликии.

SUMMARY

The Entente states during First World War were discussing the problem of dividing Ottoman Empire. They had controversies about possession of Cilicia. Great Britain and Russia easily abandon from Cilicia in favor of France. There was an acute debate between France and Italy. At last France could force all Allies to recognize his rights over that Armenian land. During the war the Frenches created obstacles against Allies landing projects in Cilicia, because they were not sure that Allies would yield it capturing without French forces. Not having enough troops in the East France initiated formation of Eastern legion from Armenian and Syrian volunteers. That detachment under French flag had part in liberation of Palestine, Lebanon, Syria, and Cilicia.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱՏԻԿՅԱՆ

**ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԹՈՒՐԶԱՄԵՏ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒՄ
(1945-1948 թթ.)**

Թուրքական արտաքին քաղաքականությունը կտրուկ փոփոխության ենթարկվեց Թեհրանի կոնֆերանսից հետո՝ (1943 թ. նոյեմբերի 28), դեկտեմբերին երբ Անգլիան իր վրա վերցրեց Թուրքիային «դաստիարակելու» պարտականությունը: 1943 թ. հոկտեմբերի 19-30 Մոսկվայում տեղի ունեցած՝ երեք տերությունների ԱԳ նախարարների խորհրդաժողովից հետո Անգլիայի նախարար Իդենը Կահիրեում հանդիպեց Թուրքիայի ԱԳ նախարարին, ապա 1943 թ. դեկտեմբերի 4-7 Չերչիլը եւ Ռուզվելտը Կահիրեում Թուրքիայի նախագահ Ի. Ինենյուին համոզում էին փոխել երկրի քաղաքական կուրսը, պատերազմ հայտարարել Գերմանիային եւ իրավունք ստանալ մասնակցել ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովին: Ստալինգրադի հաղթանակից ու երկրորդ ճակատի բացումից, հատկապես 1944 թ. հետո, երբ արդեն բացահայտ էր Գերմանիայի անխուսափելի պարտության փաստը, 1944 թ. օգոստոսի 2-ին Թուրքիան խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Գերմանիայի հետ, այնուհետեւ՝ 1945 թ. փետրվարի 23-ին, պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային ու Ճապոնիային:

Ստալինգրադի ճակատամարտը եւ երկրորդ ճակատի բացումը փոխեցին միջազգային հարաբերությունների ընթացքը: Այժմ արդեն ի հայտ եկան նոր իրադարձություններ, որոնք շաղկապված էին հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի հետ: Դաշնակցային հարաբերությունները ճեղքվածք էին տալիս, յուրաքանչյուր կողմ ձգտում էր իրատեսական դարձնել իր նպատակադրումները, հստակեցնել ազդեցության շրջանները: Հարաբերությունները չկարգավորվեցին նաեւ Յալթայի հանդիպման ժամանակ (1945 թ. փետրվարի 4-11): Հանդես եկան նոր հարցադրումներ ու փոխադարձ անհամապատասխանություններ, հանդիպումները վերածվեցին պարզ վիճաբանությունների, չհստակեցվեցին կոլեկտիվ շահերը:

Հարաբերությունները չկարգավորվեցին նաեւ 1945 թ. սեպտեմբերի 11-ից հոկտեմբերի 2-ը Լոնդոնում գումարված հինգ երկրների ԱԳ նախարարների խորհրդակցության ժամանակ, որն ավարտվեց կատարյալ ձախողումով,

իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 16-26-ին Մոսկվայում գումարված երեքի խորհրդակցությունը իբր ավարտվեց «լիակատար փոխըմբռնումով»:

Ահա այսպիսին էր միջազգային իրադրությունը, երբ ԽՍՀՄ-ը, իբր ցանկանալով լուծում տալ դեռեւս 1921 թ. իր իսկ խճճած Հայկական հարցին, բարձրացրեց հայկական տարածքների խնդիրը:

Խորհրդային կողմը նախ թուրքական կողմին հիշեցրեց, որ լրանում է 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ին կնքված խորհրդա-թուրքական բարեկամության եւ չեզոքության պայմանագրի ժամկետը, եւ մտադիր չէ այն երկարաձգելու ու հակված է վերանայելու տարբերակին: Մինչ այդ Թուրքիան արդեն «բացահայտ» քայլ էր կատարել եւ Ղրիմի ազատագրումից հետո դադարեցրել էր Գերմանիային հուլիսի մատակարարումը՝ դրանով իսկ իր «հավատարմությունը» արտահայտելով դաշնակիցներին, հույս ունենալով, որ այդ շրջադարձը կգնահատվի նրանց կողմից: Բայց խորհրդային կողմը, անտեսելով այդ քայլերը, 1945 թ. մարտի 19-ին չեղյալ հայտարարեց խորհրդաթուրքական՝ 1925 թ. Փարիզում կնքված պայմանագիրը: Նույն օրը Թուրքիայի դեսպանին հրավիրելով ԱԳ նախարար Վ. Մոլոտովի հետ հանդիպման՝ նրան հայտնեցին պայմանագիրը խզելու մտադրության, եւ եթե այն պետք է երկարաձգվի, ապա փոփոխություններ կատարելու անհրաժեշտության մասին: Սկզբնական շրջանում թուրքական կողմը, չկռախելով Վ. Մոլոտովի ակնարկի իմաստը, համաձայնում է պայմանագիրը փոփոխության ենթարկելու տարբերակով երկարաձգելու առաջարկին: Վերադառնալով Մոսկվա՝ Ս. Սարպերը 1945 թ. հունիսի 7-ին կրկին հանդիպում է Վ. Մոլոտովին, հայտնում պայմանագիրը փոփոխություններով երկարաձգելու՝ թուրքական կառավարության համաձայնությունը: Վ. Մոլոտովը դեսպանին այդժամ տեղեկացնում է, որ փոփոխություն ասվածը վերաբերում է սեւծովյան նեղուցներին եւ խորհրդա-թուրքական սահմանի կարգավորմանը¹: Թուրք դեսպանը մերժում է ԽՍՀՄ ԱԳ նախարարի պահանջը, ավելացնում նաեւ, որ առաջարկները Ստամբուլի կողմից երբեք չեն ընդունվի: Հունիսի 22-ին թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարում է, որ չի կարող ընդունել Թուրքիայի շահերը ոտնահարող պահանջները²:

Դեպքերի նման զարգացումը անկանխատեսելի իրավիճակ կստեղծեր, կխարխլվեին ամերիկա-անգլիական ծրագրերը, եւ ժամկետից շուտ կանգնելով կատարված փաստի առաջ՝ դաշնակիցները չէին կարող փրկել իրավիճակը: Այս տարբերակն առավել սարսափեցնող հետեւանքներ էր ունենալու

1 А. Родинов, Записки посла СССР в Турции 1974-1983гг., см. «Новая и новейшая история», М., 1999, էջ 126:

2 «Российско-турецкие отношения, история, современное состояние и перспективы», М., 2003, էջ 59:

Թուրքիայի համար, եւ թուրքական կողմը աճապարեց բախելու մատախալապատ Լոնդոնի դարպասները:

Բնական է, որ Անգլիան ընդառաջ էր գնալու թուրքական խնդրանքներին, որովհետեւ չէր կարող ձեռքից բաց թողնել ընձեռված հնարավորությունը, որով, ապագա հույսեր փայփայելուց բացի, առաջատար դիրք էր ստանալու ամերիկյան կողմի նկատմամբ: Այսինքն՝ սերտ հարաբերություններ ունենալով ԱՄՆ-ի հետ՝ Անգլիան չէր խորշում նրա թիկունքում իր համար ապահովել ցանկալի կարգավիճակ:

Խորհրդայնության հարցերը պարզաբանվեցին 1945 թ. հուլիսի 16-ին կայացած՝ Մեծ Բրիտանիայի եւ ԽՍՀՄ ԱԳ նախարարներ Ա. Իդենի ու Վ. Մոլոտովի հանդիպման ժամանակ: Քննարկելով, իրար տեղեկացնելով գերմանական նավատորմի, փոխհատուցումների, տարածքների, Հարավսլավիայի, Լեհաստանի, Իսպանիայի, Սիրիայի, Լիբանանի հարցերի առնչությամբ իրենց կառավարությունների դիրքորոշումները՝ Ա. Իդենը տեղեկացնում է, որ ինքը հանդիպել է Թուրքիայի ներկայացուցչի հետ եւ ցանկանում է մեկ անգամ եւս ճշտել խնդրի էությունը:

Կռահելով, որ թուրքերը անպայման գլխիվայր շրջված են ներկայացրել հարցը, Մոլոտովը ավելորդ չի համարում անդրադառնալ անցյալին. «1921 թ. թուրքերն օգտվեցին խորհրդային պետության թուլությունից եւ նրանից խլեցին Խորհրդային Հայաստանի մի մասը: Խորհրդային Միության հայերը իրենց վիրավորված են զգում: Այդ պատճառներից ելնելով էլ խորհրդային կառավարությունը օրինական կերպով բարձրացրեց Խորհրդային Միությանը պատկանած տերիտորիաները վերադարձնելու հարցը:

Թուրքիային Խորհրդային Միության տերիտորիալ պահանջների հարցը ծագեց այն պատճառով, որ թուրքերը խորհրդային կառավարությանը առաջարկեցին իրենց հետ կնքել դաշնակցելու պայմանագիր եւ հարցում արին, թե խորհրդային կառավարությունը ի՞նչ պայմաններով է պատրաստ կնքել պայմանագիրը: Բնականաբար, խորհրդային կառավարությունը թուրքական կառավարության այդ հարցին պատասխանեց իր պայմանների շարադրմամբ»³:

Զսպասելով Մոլոտովի կարծիքին՝ Իդենը բացատրությունը գնահատելով վտանգահարույց, զգալով խորհրդային կողմի վճռականությունը, նաեւ չբացահայտելով իր կառավարության վերաբերմունքը, ավելացնում է, որ «թուրքերը համաձայն չեն բավարարել Խորհրդային Միության տերիտորիալ պահանջները»⁴:

3 «Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների՝ Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը», փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, Հայաստան, 1989, էջ 44 (այսուհետ՝ Դաշնակից երեք տերությունների...):

4 Անդ, էջ 45:

Իդենի լրացումը սոսկ տեղեկատվություն չէր, այլ թուրքական կարծիքի կրկնություն: Իդենի մտքերը բազմանշանակ չէին նաեւ, նա պարզապես հայտնում էր, որ իր երկիրը չեզոք դիրք է գրավելու խնդրի առթիվ: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Անգլիան, դուրս գալով խոստացած չեզոքությունից, խոչընդոտներ էր հարուցում հարցի լուծման գործում: Ավելին, քաջատեղյակ լինելով խնդրին՝ Իդենը արդեն հասկացնում էր, որ հայկական պահանջները մխրճվելու են նմանատիպ այլ խնդիրների մեջ եւ չեն ստանալու իրենց լուծումը: Մոլոտովը, սակայն, զգալով վերաբերմունքի պարզ փոփոխության իմաստը, դիմում է լրացուցիչ հավելման, փորձում համոզել, որ խնդիրը ունի բարոյական կողմ նաեւ, որ թուրքերը հնարավորություն ունեն հարցը լուծել քաղաքակիրթ ճանապարհով. «Այն տերիտորիան, որի մասին խոսք է գնում, թուրքերին չի պատկանում: Նրանք անարդարացի վարվեցին՝ այն խլելով Խորհրդային Միությունից», ավելին՝ «Լեհերը նույնպես անարդարացի վարվեցին, երբ 1921 թ. գավթեցին խորհրդային տերիտորիայի մի մասը: Սակայն լեհերը որոշել են վերանայել իրենց դիրքը եւ այժմ համաձայնվեցին այդ տերիտորիաները վերադարձնել Խորհրդային Միությանը»⁵:

Եթե լեհերը անօրինական գավթումը ետ են վերադարձնում, ինչո՞ւ նույնը չպահանջել Թուրքիայից: Մոլոտովը եւ խորհրդային կառավարությունն արդեն կռահում էին, որ գոյություն չունի դաշնակից հասկացությունը, որ այժմ պայքար է գնում հետպատերազմյան տարիների ուժերի հավասարակշռության փոփոխման համար եւ, դժբախտաբար, այստեղ նորից բարձրանում էր Թուրքիայի գինը: Անգլո-ամերիկյան կողմը զգում էր, որ խորհրդային կողմի յուրաքանչյուր ճնշում արագացնելու է Թուրքիայի՝ դեպի արեւմուտք շրջվելու գործընթացը, եւ քննարկման բերված Հայկական հարցին նայում էին հենց այդ տեսանկյունից: Այստեղ արդեն թերեւս ավելորդ էր Մոլոտովի հիշեցումը, թե «անգլիական կառավարությունն անցյալում բազմիցս հանդես է եկել թուրքական տիրապետության տակ եղած հայ բնակչության պաշտպանությամբ»⁶, եւ հիմա պահն է իրականացնել մտադրությունը: Մոլոտովը, սակայն, չէր կարող տեղյակ չլինել, որ նույն անգլիական դիվանագիտության հակահայկական քաղաքականության արդյունքում էր, որ շուրջ հարյուր տարվա (ԺԹ. դար) ընթացքում ռուս-թուրքական պատերազմներից հետո հաղթող կողմ Ռուսաստանը գրկվում էր Արեւմտյան Հայաստանը բռնակցելու հնարավորությունից: Ավելին, Առաջին աշխարհամարտի արյունլի պատմությանը քաջատեղյակ Անգլիան, որ հանդես էր գալիս իբրեւ հայ ժողովրդի դաշնակից, գրեթե ոչ մի քայլ չձեռնարկեց Հայկական հարցի արդար լուծման ուղղությամբ:

⁵ «Դաշնակից երեք տերությունների», էջ 45:

⁶ Անդ:

Այնուամենայնիվ, Իդենը, ամենայն հավանականությամբ, գրույցը շարունակելու պարտադրանքով հարցնում է, «թե շա՛տ հայեր են ապրում թուրքական տերիտորիայում»⁷:

Ծիշտ է, Մոլոտովը հայերի թվի մասին սպառնիչ պատասխան է տալիս, հիշեցնում, որ Թուրքիայում (Արեւմտյան Հայաստանում - Հ.Զ.) դեռեւս 400-500 հազար հայեր կան, որ «Խորհրդային Հայաստանի տերիտորիայից դուրս, արտասահմանում ապրում է մեկ միլիոնից ավելի հայություն: Երբ հայերի տերիտորիան ընդարձակվի, արտասահմանում ապրող հայերից շատերը կձգտեն վերադառնալ հայրենիք: Հայերը շատ ընդունակ եւ եռանդուն մարդիկ են, հատկապես տնտեսական հարցերում: Թող թուրքերը հայերին տան Խորհրդային Միությանը, դա կլինի արդարացի»⁸:

Մինչեւ խորհրդաժողովի բացումը տեղի ունեցած այս հանդիպումը չի կարելի դասել վճռական իրադարձությունների շարքին, որովհետեւ Թեհրանի եւ Ցալթայի հանդիպումներից հետո տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական փոփոխություններն արդեն կանխորոշել էին Պոտսդամի բանակցությունների վերջնական արդյունքը: Հանդիպումը պարզ դիվանագիտական քայլ էր, որով հիշեցում էր կատարվում այն մասին, որ Անգլիան սատար չի կանգնելու ԽՍՀՄ տարածքային պահանջներին, որ արդեն նշմարվող «սառը պատերազմի» քամիները նախկին դաշնակիցներին տանելու էին տարբեր բեւեռներ:

Թուրքիայի աշխարհագրական դիրքն այնպիսին է, որ պատմականորեն ինչպես Մեծ Բրիտանիան, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ը նախանձով է վերաբերվել այլ երկրների հետ Թուրքիայի բարեկամությանը: Թուրքիան արդյունավետ մրցասպարեզ է ԽՍՀՄ-ի եւ Մեծ Բրիտանիայի միջեւ դիվանագիտական, տնտեսական ու ռազմական հակասությունների համար: Բրիտանական քաղաքականության հիմքը, հավանաբար, պետք են լինի Թուրքիային աջակցելն ու հզորացնելը, որպեսզի վերջինս կարողանար ավելի հաջող դիմակայել Թուրքիան խորհրդային ուղեծրի մեջ ներգրավելու փորձերին:

Ավելորդ չէ ավելացնել, որ հետպատերազմական վերլուծականների հիմքում դրված էր այն միտքը, որ խնդիրը ծնվել է ԺԹ. դարի ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանից: Այնուհետեւ հիմնավորվեց այն տեսակետը, որ տարածքային պահանջները ուրիշ ոչինչ չեն, քան Միջերկրական ծով դուրս գալու՝ ցարական ձգտումների իրականացում: Այս առումով էլ առաջնային էր դառնում Թուրքիայի պաշտպանությունը: Այսինքն՝ կրկնվելու էր այն իրավիճակը, ինչն ստեղծվել էր Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլից մինչեւ Լոզանի խորհրդաժողով ընկած շրջանում, երբ պարտված Թուրքիային վերապահվեց հաղթողի կարգավիճակ:

7 Անդ:

8 Անդ:

1945 թ. հոկտեմբերի 5-ին հայկական տարածքների խնդրին անդրադարձավ բրիտանական ԱԳՆ հետազոտական «Ֆորին Օֆիս» բաժանմունքը: «Հայկական պահանջ թուրքական տարածքի վերաբերյալ» նրա հեղինակած տեղեկանքի անվանումն անգամ հուշում էր, որ գործ ենք ունենալու կողմնակալ դիտարկումների հետ: Նախ, հեղինակը իր հետագա տեսակետները հիմնավորելու նպատակով հայտնում էր, որ հայերը մինչև 1945 թ. գոհ են եղել իրենց ճակատագրից, որ երբեք տարածքային խնդիրներ չեն ունեցել, որ առկա պահանջը ծնվել է տարերայնորեն, եւ այդ ամբողջը «խորհրդային սադրանքի» հետեւանքն է:

Ապա տեղեկագիրը ծանոթացնում է պահանջի նկատմամբ ձեւավորված կարծիքներին, համաձայն որոնց, հայերը ցանկանում են արտասահմանում գտնվող հայրենակիցներին հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն ստեղծել, եւ որպես լրացում հայտնում՝ «դա արդար քայլ կլիներ մի ազգի նկատմամբ, որի հետ անցյալում ծայրահեղ անարդար էին վարվել», ապա մի կարծիք, որը ի չիք է դարձնում առաջին երկու փոքր ի շատե մարդասիրական եզրակացությունները եւ կրկնում է «Նյու Յորք Թայմսում» տպագրված մի նամակի հեղինակի խոսքերը. «Կարսի ամրությունը Խորհրդային Միությունը ռազմավարական տեսանկյունից շատ անհրաժեշտ է»⁹:

Այստեղից էլ, թեկուզ մասնակիորեն լուծել Հայկական հարցը, նշանակում է Ռուսաստանի համար ճանապարհի հարթել դեպի նեղուցներ ու Միջերկրական ծով: Ասել է, թե նորից ասպարեզ էր բերվում դարեր շարունակ կրկնված այն «մտահոգությունը», համաձայն որի, եթե հայերը դուրս գտնվեին ռուսական ազդեցության շրջանակներից, հնարավոր էր, որ ստանային իրենց խնդրի ցանկալի լուծումը: Սակայն պատմությունը չի մոռանում թեկուզ 1917-1920 թթ. իրադարձությունները, երբ նման կարգավիճակում գտնվող հայությունը անհրաժեշտ պաշտպանության չարժանացավ անգամ դաշնակից հորջորջվող որեւէ երկրի կողմից, ոչ ոք չփակեց թուրքական յաթաղանի սրատող ընթացքի ճանապարհը:

Բացի այդ՝ միտում կա հիմնավորել թուրքական բռնատիրության օրինական իրավունքները հայության հայրենիքի նկատմամբ. «Կարճ ասած, չնայած հայերի պատմական իրավունքը իր հայրենիքի վերաբերյալ թվագրված է մ.թ.ա. Է. դար, միեւնոյն է թուրքերի չորս հարյուր տարի շարունակ դրա տարածքի մեծ մասը շրջափակման մեջ էին պահում...»¹⁰:

Բացահայտորեն շարունակելով թուրքասիրական նկրտումները՝ Ֆ. Օֆիսի տեղեկանքը անդրադառնում է նաեւ 1919, 1920 թթ. դիվանագիտական փաստաթղթերին, որոնցով փորձ էր արվում լուծում տալ բազմաչափ

9 «Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946гг.», Ереван, 2010, էջ 268:

10 Անդ:

խնդրին, որը «թուրքերին դրդեց դիմադրության», եւ քաղաքական նպաստավոր պայմաններն օգտագործելով՝ Լոզանի խորհրդաժողովում նրանք «հիմնավորեցին» իրենց իրավունքները: Խորհրդաժողով, որտեղ խորհրդային կայսրության ու մասնակից տերությունների ջանքերով «այլեւս Հայաստան չէր հիշատակվում»¹¹:

Թեւեւ ամբողջ տեղեկանքը ունի թուրքապաշտպան նպատակ, այնուամենայնիվ հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ոչ վաղ անցյալի ազգաբնական կառուցվածքի, հայկական տարածքների նկատմամբ իրավաբանական հիմնավորումների եւ թուրքական դիրքորոշման մասին:

1946 թ. ապրիլի 4-ին մշակվեց նույն գրասենյակի բացատրությունը՝ «Թուրքական տարածքների վերաբերյալ հայկական եւ վրացական պահանջները» վերնագրով:

Հեղինակը, կրկնելով նախորդ բացատրությունները, նշում է, որ վրացական դիրքորոշումները հակասում են «հայկական պահանջին», ավելին, հայերը իբր այժմ պահանջում են նաեւ Մեծի պայմանագրի իրականացում, «նախագահ Վիլսոնի Հայաստանը»: Եթե անգամ այդ մեծ պահանջը առաջ է քաշվում թեկուզ Կարսից, Արդահանից եւ Արդվինից շատ ավելի փոքր տարածք ձեռք բերելու նպատակով, միեւնույն է, թուրքերը շատ քիչ երաշխիք ունեն, որ քչին հասնելով՝ Ռուսաստանը հետագայում առավել մեծ պահանջներ չի ներկայացնի: Նախագահ Վիլսոնի առաջարկած ծրագրի իրականացումը կնշանակի, որ թուրքերը կկորցնեն իրենց երկրի մեկ հինգերորդ մասը: Նրանք անկասկած կպայքարեն դա թույլ չտալու համար:

Այժմ սխալ եւ անխոհեմ է համարվում թույլ տալ, որ հայերի պատմական պահանջները եւ անգամ վրացիների առավել կասկածելի պահանջները, օգտագործվեն Սովետական Միության շահերի համար: Ամեն դեպքում, եթե Սովետական Միությունը պահանջի, որ վրացիներին հատկացվի իրենց պահանջած տարածքը, նա հագիվ թե կարողանա պնդել, որ այդ նույն տարածքը պետք է անցնի նաեւ Հայաստանին»¹²:

Նորից անդրադառնալով Կարսի, Արդահանի ճակատագրին՝ հեղինակը նոր վկայություն է ներկայացնում, որ այդ հարցում վճռորոշ է եղել Ստալինի կարծիքը: Ազգությունների ժողովրդական կոմիսարը հայտարարում է, որ Կարսն ու Արդահանը չպետք է կռվախնձոր դառնան Թուրքիայի հետ հարաբերություններում, որ «բնակիչների 67%-ը մուսուլման են, եւ որ Հայաստանի համար Թուրքիայի դեմ պատերազմը կշարունակվի, որ ռուսական կոմունիզմը – դա ուրիշ ոչինչ չէ, քան թաքնված ռուսական իմպերիալիզմ»¹³:

¹¹ Անդ, էջ 270:

¹² Անդ, էջ 281-292, 293:

¹³ Անդ, էջ 286:

Ժողովուրդների ազատությանը մտահոգված բոլշևիզմը, թեկուզ զգալի տարածքային կորուստների գնով, պետք է իրականացներ իր դարակազմիկ ծրագիրը՝ կոմունիստական հասարակարգի կառուցումը, «հավասարության, եղբայրության» սկզբունքների իրականացումը: Այդ վեհ գաղափարները ազգային, սահմանային խնդիրների մասին մտածելու ժամանակ չէին հատկացնում Ի. դարի ասպետներին: Ահա թե ինչու, ինչպես նշում է փաստաթղթի հեղինակը, 1921-1945 թթ. սահմանների մասին որեւէ պահանջ, հիշատակություն չի արվել: Հակառակը, ԽՍՀՄ 1925 թ. Թուրքիայի հետ կնքել է բարեկամության պայմանագիր, այն երկարաձգել 1929-1935 թվականներին եւ միայն 1945 թ. որոշել փոփոխության ենթարկել¹⁴:

Այստեղից էլ, ըստ հեղինակի, տարօրինակ է թվում, որ ԽՍՀՄ-ը բարձրացնում է այդ խնդիրը: Հաղթող տերությունները ձգտելու էին ազդեցության նոր շրջանների հաստատմանը: Հայկական հարցը, որ բարձրացրել էին սփյուռքահայ կազմակերպությունները, սկյուտեղի վրա մատուցվում է ԽՍՀՄ-ին: Ստալինը չէր կարող անարձագանք թողնել նման հնարավորությունը, որովհետեւ նրան թվում էր, թե համեղ պատառ է բաշխվում ԽՍՀՄ-ին, եւ անհրաժեշտ է օգտագործել պատեհ առիթը եւ ընդարձակել նաեւ Վրաստանը:

Կարսի ու Արդահանի խնդիրը բարձր մակարդակով քննարկվեց նաեւ Լոնդոնում 1945 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հինգ մշտական անդամ երկրների ԱԳՆ խորհրդակցության ժամանակ: Վ. Մոլոտովը նորից կրկնեց ԽՍՀՄ պահանջը, բայց այն թեւեւ մնաց անարձագանք, սակայն ԱՄՆ պետքարտուղար Զ. Բյորնսը իր հուշերում գրում է. «Մոսկվայի կառավարությունն ավելի շատ պզտիկ գիշումներ պիտի ընէ Պալքաններու մեջ, բայց երբեք տեղի պիտի չտա նեղուցներու եւ Կարս-Արդահանի խնդրի մեջ»¹⁵:

Պոտսդամում հայկական տարածքների խնդիրը բարձրացվել էր, ինչպես ցույց են տալիս փաստաթղթերը, հանպատրաստից, առանց դաշնակիցների հետ նախօրոք կազմակերպած քննարկումների, հապճեպ, որովհետեւ ԽՍՀՄ-ը մտածում էր, որ խնդիրը դրական լուծում կստանա ԱՄՆ կողմից, եւ անհամեմատ կբարձրանա նրա հեղինակությունը առաջադեմ մարդկության շրջանակներում: Ուստի օգտագործելով խորհրդաթուրքական՝ 1935 թ. պայմանագրի ժամկետը լրանալու, այն երկարաձգելու պատեհ առիթը՝ խորհրդային կողմը նպատակահարմար գտավ, որպես պայմանագրի երկարաձգման երաշխիք, պահանջել Կարսի, Արդահանի, Արդվինի վերադարձը, կամ, ինչպես ընդունված է ասել, վերականգնել մինչեւ 1921 թ. խորհրդաթուրքական սահմանը:

¹⁴ Տե՛ս անդ:

¹⁵ «Զարթոնք», 5 դեկտեմբերի, 1967:

Խորհրդային կողմը լիահույս էր, որ Թուրքիան կընդունի պահանջը, քանզի պատերազմի տարիներին Թուրքիայի պահվածքը ենթակա էր համապատասխան վերաբերմունքի, եւ Թուրքիան պատժից խուսափելու համար լռելյայն կհամաձայնվեր: Բայց կատարվեց բոլորովին հակառակը: Թուրքիան մերժեց ոչ միայն նեղուցներում բազա տրամադրելու, այլեւ տարածքային գիշումների պահանջը:

Անտրամաբանական էր նաեւ խորհրդային կողմի հաջորդ նորանուծությունը, երբ որոշ ժամանակ անց պահանջատեր կողմ ներկայացվեց նաեւ Վրաստանը:

Փաստորեն, խորհրդային կողմը, քանի դեռ չէր լուծել հայկական արդարացի պահանջների հարցը, առանց պատմական հիմքի՝ մեջտեղ բերեց երրորդ կողմին, որն էլ հեղինակագրկեց հայկական պահանջը՝ ստեղծելով խնդրի՝ առկախ թողնելու հնարավորություն:

ԽՍՀՄ-ը, թեեւ անուշադրության չէր թողնում 1942 թ. հետո սկսված առաջատարության համար պայքարը եւ ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի հետ վիճարկում էր պատերազմում գլխավոր դերակատարի խնդիրը, այնուամենայնիվ, երկրորդ ճակատի բացումից հետո հայտնվեց սահմանափակ շրջանակում, որովհետեւ դաշնակիցները անգիշում պայքար էին ծավալել, որպեսզի ԽՍՀՄ-ին գրկեին Կենտրոնական Եւրոպայում կոմունիստական վարչակարգեր հաստատելու հնարավորությունից:

Մեծ Բրիտանիայի հակառուսական ավանդական քաղաքականությունը, նշված ժամանակահատվածում ներառելով նաեւ Հայկական հարցը, համակարծիք լինելով ԱՄՆ-ի հետ եւ արժանանալով նրա պաշտպանությանը, իրականացրեց դեպի Միջերկրական ծով եւ նեղուցներ ձգտող ԽՍՀՄ-ի ծրագրերի ձախողումը՝ մեծագույն նպաստ բերելով ԱՄՆ-ի՝ գերտերություն դառնալու ձգտումներին ու թուրքական պետության պահպանման գործընթացին:

РЕЗЮМЕ

В 19-ом веке консервативная антиармянская политика Великобритании пришла к своему апогею, основной причиной которой является ответный удар по владению проливами и выходу к Средиземному морю Российской Империи. Имея свои интересы на Ближнем и Среднем Востоке, Англия в дальнейшем также сохранила свою позицию, в результате чего нанесла огромный удар по Армянскому вопросу и исходя из политики сохранения равновесия в регионе спонсировала и защищала турецкое государство. В годы Второй мировой войны, до открытия второго фронта, Великобритания открыто и тайно осуществляла антисоветскую политику. После Сталинградской битвы, остерегаясь опасности русификации Западной Европы, Англия поменяла свою

политику и начала поддерживать те страны, которые оказались перед советской опасностью. Турция была щедро вознаграждена со стороны Великобритании и своего союзника США, была нейтрализована опасность антисоветского вторжения и, в рамках политических интересов с СССР, сохранить с ним сотрудничество только на антинемецкой арене.

Английские аналитические центры, пресса, обращаясь к армянским территориальным требованиям, хотя констатировали также верность исторических фактов, однако главной проблемой оставалась антисоветская борьба, ответ по экспансионистской политике СССР.

Статья, анализирующая документы и различные точки зрения на данный на вопрос в свете Лозаннской конференции, преследует только одну цель – более выражено представить связь Лозан-Тегеран-Ялта-Потсдам, подробнее отразить антиармянскую политику Великобритании, ее мотивы, в результате которых на протяжении 200 лет Армянский вопрос оставался нерешенным .

SUMMARY

In the 19th century, the conservative anti-Armenian policy of Great Britain came to its climax, the main cause of which was the riposte to own straits and exit to the Mediterranean Sea of the Russian Empire. With its interests in the Middle East, England subsequently also maintained its position, resulting in a huge blow inflicted on the Armenian question and resulting of the policy of maintaining balance in the region it sponsored and defended the Turkish state. During the Second World War, before the opening of the second front, the Britain openly and secretly carried out an anti-Soviet policy. After the Battle of Stalingrad, avoiding the danger of Russification of Western Europe, England changed its policy and began to support those countries which were facing the Soviet threat. Turkey has been richly rewarded by the UK and its US ally, has been neutralized of the danger of anti-Soviet invasion and, in the framework of political interests with the Soviet Union, kept the cooperation only on the anti-German arena.

British analytical centers, mass media referring to Armenian territorial demands, although stated as faithful the historical facts, but the main problem remained the anti-Soviet struggle, the response for the expansionist policy of the Soviet Union.

The article analyzing the document and the different points of view on this question in the light of the Lausanne Conference, pursues only one goal - to present a more pronounced relationship Losan-Teheran-Yalta-Potsdam, to reflect more the anti-Armenian policy of the Great Britain, its motives, which resulted to the fact that within over 200 years the Armenian question remained unresolved.

ՀԱՂՈՐԴՈՒԲՈՆԵՐ

ՀԱՅԿՈՒՀԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃՅԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության երեւելի այրերից էր ականավոր պատմաբան, աշխարհագրագետ, ազգագրագետ, բանասեր, բանաստեղծ, լրագրող-խմբագիր Ղուկաս Ինճիճյանը:

Ղուկաս Ինճիճյանը ծնվել է Կ. Պոլսում 1758թ. մարտի 21-ին: Նրա մեծ հայրը աղբիանապոլսեցի Ինճիճի Հաջի Միքայելն էր, իսկ հայրը՝ Ինճիճի Պողոս Միքայելյանը: Մայրը՝ Տիրուհին, պատմաբան Միքայել Չամչյանի քույրն էր ¹: 1770 թ., երբ Ղուկասն ընդամենը 12 տարեկան էր, հայրը նրան ուղարկում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանություն, որտեղ արդեն գտնվում էին իր երկու մորեղբայրները՝ Հակոբ եւ Միքայել Չամչյանները²: Այնտեղ նա աշակերտում է միաբանության աբբահայր Ստեփանոս Ազոնց Գուվերին: Մի միջավայր, որը չէր կարող չանդրադառնալ Ինճիճյանի անձի ձեւավորման վրա, գերհարգելիների մի սերունդ՝ Հ. Հովհաննես Զոհրապ, Հ. Սուքիաս Սոմալեան, Հ. Մինաս Բժշկեան, Հ. Մանուել Զախչախեան եւ ուրիշներ, որոնց հետ համագործակցել է Ղուկաս Ինճիճյանը³:

Ինճիճյանը համապատասխանում էր նոր հայի, հրապարակագրի, պոլսեցու կերպարին: Ն. Անդրիկյանի համոզմամբ՝ Ինճիճյանն այս որակները ձեռք էր բերել մեծ սիրտ ու ոգի ունեցող մորից: Այստեղ տեղին է ներկայացնել Ինճիճյանի մոր՝ Տիրուհու նամակից մի հատված.

«Երկու աչացս լոյս որդւոց իմոց Աղեքսանդր կրօնաւորին եւ Ղուկաս նորրնձային, ողջոյն:

Գիշեր ցերեկ աչքս ճանքան էր թե՛ աճապ էրք պիտի գայ ինձ աւետեաց իստար: Երբոր որ առի թուղթը աւետեաց ուխտին Աղեքսանդր

1 Տե՛ս «Մխիթարեան Յօրելեան», 1701-1901, Վենետիկ, 1901, էջ 95:

2 Այլն Հովհաննես, Մխիթարեանք գրականութեան հանդէպ, Վենետիկ, 1902, էջ 46:

3 Հ. Ն. Անդրիկյան, Հ. Ղուկաս Ինճիճեան, տե՛ս «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1912, թիվ 1, էջ 41:

որդոյս, այնչափ ընձի մեծ ուրախություն եղաւ, այնչափ խնդացի, այնչափ ուրախացայ, որ աչքէս արձունք եկաւ խնդալուս: Ան սահաթը չորեքայ Աստուածածնայ պատկերքին առջեւը, էօմբիւմ աստուածածին, ըսի. շնորհակալ իմ որ իս աս սահաթներուն հասուցիր: Ընձի պէս տէրտիմէներ մեղաւորին ձանը լսեցիր: Ես արժան չէի աս անտեացս. իս արժանի ըրիր: Կաղաչեմ կապաղատիւմ Սուրբ Աստուածածին, որ անփորձ եւ անասասն պահես, սատանային փորձանքներէն փրկես՝ ազատես. օր աւուր վրայ քու ամէն շնորհներովդ զարդարես. խոր ծերութեան հասցնես իմ որդին որ ելաւ զատվեցաւ իզմէ, եւ քեզ որդեգիր եղաւ: Ես քեզի ընծայեցի. եւ դու ընդունեցիր. շնորհակալ եմ քեզ. եւ հազար փառս կը մատուցանեմ որդւոյդ, ա՛ռ եւ պահէ՛ փեշիդ ներքեւը. մինչեւ յաւիտեան. ամէն...

1774. մայիսի 3. Տիրուհի Չամչեց

Աղապասպանիդ կարօտով շատ շատ քարեւ կրնէ: Ժամանակ չունեցաւ աս օրերս ձեզի գիր գրելու»⁴:

Ինճիճյանի մայրը, անկասկած, մեծ ոգու եւ սրտի տեր կին էր ու չափազանց աստվածապաշտ: Նամակի մեջ հիշատակված Աղեքսանդրը Ինճիճյանի եղբայն է, ով նույնպես գտնվել է սուրբ Ղազարում: Վերջինս մահացել է 1814 թվականին: Աղեքսանդրը երբեմից էլ ստորագրել Ինճիճյան, նա մշտապես ստորագրում էր Միքայելյան, որն իրենց ընտանեկան ազգանունն էր, իսկ Ինճիճյան ազգանունը Ղուկասի կողմից էր հնարված⁵: Նամակում Ինճիճյանի մայրը հիշատակում է իր Չամչյան ազգանունը, նա նամակի մեջ նշված Հակոբոսի եւ համբավավոր Միքայել Չամչյանի քույրն էր: Նամակի մեջ Տիրուհի Չամչյանը նշում է, որ իրեն մեծ ուրախություն է պատճառել որդու՝ Ղուկասի հոգեւոր կոչում ստանալը, իսկ դա տեղի է ունեցել 1774 թվականին: Այն հանգամանքը, որ Ինճիճյանի մայրական կողմը նշանավոր Չամչյաններն էին, խոսում է այն մասին, որ Ինճիճյանը իր համբավավոր ազգականներից ենթագիտակցորեն պիտի ժառանգած լիներ հայկական հարցերով զբաղվելու ճաշակը, լուսավորություն տարածելու ձգտումն ու գրական գործունեությամբ զբաղվելու մղումը: Սա արդեն բավական էր. չմոռանա՞նք նաեւ, թե ինչ միջավայրում էր ապրում Ղուկաս Ինճիճյանը, իսկ նրա ուսուցիչ Ստեփանոս Ազոնցն անկասկած դրական ազդեցություն է ունեցել Ինճիճյանի մտքի զարգացման ու ճիշտ նկարագիր տալու մեջ: Հենց Ստեփանոս Ազոնցից էր ժառանգել աշխարհագրությամբ եւ հնախոսությամբ զբաղվելու ճաշակը:

Ղուկաս Ինճիճյանը 1779 թ. ձեռնադրվում է քահանա⁶:

4 Հ. Ն. Անդրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

5 Անդ:

6 Մերոպ վարդապետ ճանաչեան, Պատմություն արդի հայ գրականության, հտ. Ա, Վենետիկ, 1953, էջ 45:

Մինչև 1786 թվականը այդքան շատ տեղեկություններ չկան Ինճիճյանի գործունեության վերաբերյալ, հավանաբար այս ընթացքում նա մտորում էր իր անելիքների, իր գործունեության ոլորտների մասին:

1786 թ. վերջերին վերադառնում է Կ. Պոլիս, որտեղ մնում է չորս տարի՝ զբաղվելով ուսուցչությամբ: 1790 թ. կրկին վերադառնում է Վենետիկ:

1791 թ. հրատարակում է իր գիտական երախայրիքը՝ «Տեսութիւն Համառօտ Աշխարհագրութեան» աշխատությունը: Աշխատությունը գրված է աշխարհաբարով, հրատարակվել է Սուրբ Ղազարում 1791 թ. դեկտեմբերի 20-ին, եւ գրքի շապիկի վրա դրոշմված է՝ «*հրամանաւ մեծաւորաց*»: Այն Ասիայի, Եւրոպայի, Աֆրիկայի եւ Ամերիկայի երկրների աշխարհագրության համառոտ պատմություն է: Առաջաբանի մեջ հեղինակը խոսում է երկասիրության պատրաստման նպատակի մասին՝ նշելով, որ ցանկացած մարդու մեջ կա բնական սեր՝ աշխարհը ճանաչելու, եւ ամենահեշտ ու դյուրին միջոցը այս ցանկությունն իրականացնելու ճանապարհին աշխարհագրության մասին գիրք կարդալն է: Ինճիճյանը բացատրում է, թե ինչու է իր աշխարհագրությունը համառոտ՝ գրելով, որ ինչպես անփորձ մեկը չի կարող միանգամից երկար ճամփորդություն կատարել, այնպես էլ չի կարող իսկույն աշխարհագրության մեծածավալ գիրք կարդալ, ուստի նպատակահարմար չի գտել ծանրաբեռնել իր աշխարհագրությունը «...*նահանգներու, գաւառներու, եւ քաղքերներու անուններով, ուսկից համ մը չառնէր նորավարժ մը. եւ անոր ներհակ պատմական եւ ժամանակագրական ծանօթութիւններ դրինք, որով նորավարժը կարդալով զուարճանայ, եւ աւելի ընդհանուր տեղեկութիւնները սորվի ամէն մէկ աշխրթի վրայ, քան թէ ի մասնաւորի օտար ու անծանօթ անունները: ...Ասոր համար իւրաքանչիւր աշխարհաց ամէն նահանգները չիդրինք, այլ միայն ավելի գլխաւորները»⁷: Ինճիճյանն իր աշխատության մեջ հպարտություն է ապրում, որ Հայաստանն ունի առավելություն մյուս երկրների նկատմամբ, քանի որ դրախտը այստեղ է եղել, Նոյ Նահապետի տապանը Արարատ լեռան վրա է իջել, եւ առաջին քրիստոնյա թագավորն իր ազգի Աբգար թագավորն է եղել: Համառոտ լինելով հանդերձ՝ այս գործը չափազանց հետաքրքիր է ու կարեւոր:*

Ինճիճյանը 1786 թ. վերադարձել էր Կ. Պոլիս, որտեղ մնացել էր չորս տարի: Վերադառնալով Վենետիկ՝ նա իր հետ տանում էր մեծ սերը Պոլսի հանդեպ: Հենց այդ սերն էր, որին գումարվեցին նրա աշխարհագրական անուրանալի հմտությունները, եւ ծնվեց «Ամարանոց Բիւզանդեան» աշխատությունը: Այս գործը տպագրվել է 1794 թ., երբ Ինճիճյանն արդեն երեսունվեց տարեկան էր: Կ. Պոլսում ապրելու չորս տարիների ընթացքում երիտասարդ Ինճիճ-

7 Ղ. Ինճիճյան, Տեսութիւն Համառօտ Աշխարհագրութեան, Վենետիկ, 1791, էջ 3-4:

յանին չէր կարող չհրապուրել Բոսֆորը, նա չէր կարող չզինովնալ շրջակայքի գեղեցկությամբ. այս գործն էլ հենց նրա այդ զգացողությունների արտահայտումն էր: Անկասկած, «Ամարանոց Բիզանդեան» աշխատության մեջ խառնված են Ինճիճյանի՝ որպես գիտնականի եւ բանաստեղծի զգացումները: Ն. Անդրիկյանի կարծիքով՝ Ինճիճյանի ճկուն ու վայելուչ լեզուն, որ նկատելի է նրա արձակում, չի փայլում այս չափածո գործում⁸: Առաջին մասն արձակ է, որտեղ «*Ծանօթութիւնք աշխարհագրականք առ հասարակ նեղուցին Կոստանդնուպօլսոյ*» խորագրով՝ նեղուցի անունն է լուսաբանում, հետո անցնում նրա երկարությանը, նեղուցի բացման կամ փակման մասին եղած ավանդություններն ու կարծիքները հաղորդելուն, հետո երկրի մասին ծանոթություններ տալով՝ անցնում է բյուզանդական կայսրերին ու օսմանյան թագավորներին, նկարագրում եկեղեցիները, մենաստանները եւ այլն: Երկրորդ մասն սկսվում է «Ամարանոց Բիզանդեան» քերթվածքով, նկարագրում է Բոսֆորի ափերը, գյուղերը, բլուրները, լեռները: Չափածո այս գործը երկու մասի բաժանված ութնյակներ են, որ ավարտվում են «ին» նույնահանգով:

«Ամարանոց Բիզանդեան»-ը 1833թ. թարգմանվել է իտալերեն եւ ֆրանսերեն: Այս երկասիրությունը մեծ ընդունելություն գտավ եւրոպական շրջաններում. ահա թե ինչ է գրում Ինճիճյանի ֆրանսիացի բարեկամներից մեկը Փարիզից. «*Չեմ տարակուսիր ձեր այս պատուական ծանօթութիւններով եւ հմտալից տեսութիւններով զարդարուն գործին՝ կատարելագոյն թարգմանութեամբ մը կրկին լոյս տեսնելուն: Քաղաքիս գրագէտները առ ալժմ գայն ուրախութեամբ ընդունեցան, եւ Գաղղիոյ նշանաւոր թերթերը, Moniteur, Mereurie etrange, Journal Litteraire, Journal tipographique գովութեամբ խօսեցան անոր վրայ: Գերմանական լրագիրներէն ունանց մէջ ալ հաճութեամբ գովեստներ կարդացի անոր մասին*»⁹: Այս գործը Բոսֆորի վերաբերյալ լավագույն տեղեկությունների շտեմարան է՝ երբեւէ տրված պատմաբանների կողմից: Ինճիճյանն իր գործը կատարյալ ներկայացնելու համար օգտվել է բյուզանդական հեղինակներից, խորհուրդ հարցրել նաեւ թուրք հեղինակներից՝ անձամբ այցելելով իր նկարագրած վայրերը: Հավանաբար, օգտվել է նաեւ նշանավոր հանրագիտակ Երեմիա Չելեպի Զեոմուրճյանի աշխատություններից:

Ղուկաս Ինճիճյանը հասարակական մտորումներն ու գաղափարներն ավելի բացահայտ արտահայտել է հիմնադրած պարբերականներում: Նա ոչ միայն խմբագրել է այդ պարբերականների մեջ զետեղված նյութերը, այլեւ ինքն է կազմել ու շարադրել թե՛ խմբագրականները, թե՛ ակնարկները եւ թե՛ մյուս նյութերը:

8 Հ. Ն. Անդրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

9 Տե՛ս «Մխիթարեան Յոթելեան». 1701-1901, Վենետիկ, 1901, էջ 101:

Ղուկաս Ինճիճյանը ԺԹ. դարի առաջին տասնամյակում եղել է «Տարեգրություն», «Եղանակ Բյուզանդեան» պարբերականների հրատարակիչն ու խմբագիրը:

«Ազդարարից» հետո «Տարեգրություն»-ը երկրորդ պարբերականն էր հայ իրականության մեջ եւ առաջին պարբերականն էր, որ լույս է տեսնում աշխարհաբար: Ինչպես նշում է Գարեգին Լեւոնյանը, «*Վենետիկեան տարեգրի լեզուն քառականին մատչելի էր թե՛ քարձր, թե՛ ռամիկ ժողովրդի ընթերցանութեան*»¹⁰: Այն տպագրվում էր Վենետիկի Ս. Ղազար վանքի տպարանում: Տպագրվել է 1800-1802 թվականներին: Հրատարակված երեք հատորների հոդվածներն ու նյութերը շարահյուսել է Ինճիճյանը: «Տարեգրություն»-ը հրատարակվում էր տարվա վերջում, եւ յուրաքանչյուր առանձին հատորի մեջ գետեղվում էին նախորդ տարվա ընթացքում կատարված դեպքերի, հատկապես քաղաքական, եկեղեցական, մշակութային նորությունների մասին ակնարկներ:

1805 թ. բուժման եւ աշխարհագրական որոշ վայրեր այցելելու նպատակով Ինճիճյանը դարձյալ տեղափոխվում է Կ. Պոլիս: Բայց, Ստեփանոս Ազոնցի խոսքերով, նրա կարիքը Վենետիկում զգալի էր: Ինճիճյանն իր հետ Կ. Պոլիս է տանում Ազոնցի «Ընդհանուր աշխարհագրութեան»՝ Հայաստանին նվիրված հատորը եւ ներածության մասը: Կ. Պոլսում գտնվելու ժամանակ իր զբաղմունքները շատ էին. Ինճիճյանը նախ հետեւում է Եւրոպայում տեղի ունեցող իրադարձություններին, հետո նաեւ պատրաստում է Օսմանյան պետության աշխարհագրությունը: Եռսհատոր այս աշխատությունն Ինճիճյանն ավարտում է 1806 թվականին: Առաջին հատորը տպվել է 1804 թվականին: Այս գործի մաս պիտի կազմեին նաեւ այն հատորները, որ Ինճիճյանն իր հետ բերել էր Կ. Պոլիս՝ ավելի լավ քննելու, բայց 1815 թ. հրդեհը ոչնչացրեց Ինճիճյանի ամբողջ գրադարանը:

Այս հատորներից երեւում է աշխարհագրությամբ զբաղվելու՝ Ինճիճյանի հմտությունն ու մեծ կարողությունը, նաեւ այն, որ Ինճիճյանն այդտեղ դրել էր իր հոգին ու սիրտը: Նա չափազանց շատ էր սիրում Կ. Պոլիսը, իր սերը Կ. Պոլսի հանդեպ ծնում էր նաեւ սեր այն ամենի հանդեպ, ինչը կապված էր Կ. Պոլսի հետ, ձգողական մի ուժ կար, որ կապում էր Ինճիճյանին, մանավանդ ԺԸ. դարի վերջին քառորդում Օսմանյան կայսրությունը դեռ հզոր էր: Ինճիճյանն այն սակավաթիվ հայերից էր, ով հսկայական տեղեկություններ ուներ Օսմանյան տերության ամբողջ վարչական կազմի, քաղաքական, զինվորական, տնտեսական, կրոնական խնդիրների եւ այն տարբերությունների մասին, որ կային Օսմանյան կայսրության բազմազգ շրջաններում:

¹⁰ Գ. Լեւոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 8:

Ղ. Ինճիճյանը շատ հարգված և ընդունված էր Տյուգյան գերդաստանի կողմից, գոյություն ունեցող փոխադարձ համակրանքի արդյունքում էլ ծնունդ առավ «Արշարունյաց ընկերությունը»:

Ղուկաս Ինճիճյանն իր «Ազգասեր» աշխատության առաջաբանում գրում է, որ «Արշարունյաց ընկերության» հիմնադրման մեջ կարելի էր դերակատարում են ունեցել երկու երիտասար Տյուգյաններ՝ Հակոբ և Մկրտիչ Չելեպիները¹¹, իսկ Ղուկաս Ինճիճյանը կարգվել է ընկերության «խնամակալ և հոգաբարձու»¹², նրան է հանձնվել վարչությունը: Ինճիճյանն ու ընկերությունը կարծես անբաժանելի մարմին ու ոգի լինեին մի անհատի մեջ:

1803-1820 թթ. Ղուկաս Ինճիճյանի խմբագրությամբ լույս է տեսնում նաև «Եղանակ Բյուզանդեան-Բագմավէպ» պարբերականը: Կարելի է ասել, որ այն «Տարեգրություն» տրամաբանական շարունակությունն էր, քանի որ միայն փոխված էր ձևը, իսկ խմբագիրը, քաղաքը, տպարանը և, որ ամենակարևորն է, ծրագիրն ու նպատակը նույնն էր՝ լուսավորության տարածումը: Լեզուն դարձյալ աշխարհաբարն էր:

«Եղանակ Բյուզանդեանը» հրատարակվում էր յուրաքանչյուր տարվա սկզբում՝ ներառելով հետևյալ բաժինները.

- ա) Նոր տարի-նոր գիտելիք, բարոյական խորհրդածություններ,
- բ) Պատմություն օդերեութականաց-բժշկական և բնական այլ և այլ տեղեկություններ,
- գ) Գուշակություն օդերեութ փոփոխութեանց. այս բաժնի մեջ ներկայացվում էին յուրաքանչյուր ամսվա օրն ու բնության երեւոյթների գուշակությունները,

դ) Զբօսարան ուսմանց-գիտնական հատվածներ, նաև քաղաքական դեպքեր ու իրադարձություններ, բանասիրական, ուսումնական, արվեստագիտական և եկեղեցական, պատմական հոդվածներ, սովորույթներ և այլն¹³:

Մխիթարյան միաբանության հանձնարարությամբ՝ «Եղանակ Բյուզանդեան» պարբերականի ղեկավարությունը ստանձնեց Ղուկաս Ինճիճյանը, քանի որ նա մեծ հեղինակություն էր վայելում թե՛ միաբանության այրերի և թե՛ արեւմտահայ ամիրաների շրջանում: Բացի այդ՝ հեշտությամբ կարող էր կարգավորել պարբերականի հրատարակության գործը: Ուշագրավ են հատկապես «Եղանակ»-ի մեջ զետեղված պատկերները. ԺԹ. դարի սկզբին ոչ մի հայերեն հանդես չէր կարող մրցել «Եղանակ»-ի մեջ զետեղված ընտիր պատկերների հետ: Յուրաքանչյուր առանձին գրքի մեջ ամսեամիս տպագրված նկարներին կցված էին ուրույն առակներ, հիմնականում՝ կենցաղագրական:

11 Ղ. Ինճիճյան, Ազգասեր, Վենետիկ, 1815, էջ 4:

12 Մեսրոպ վարդապետ Ճանաչեան, նշվ. աշխ., էջ 40:

13 Գ. Լեւոնյան, նշվ. աշխ., էջ 10:

Սկսած 1815թ. Արշարունյաց ընկերությունն իր վրա է վերցրել նաև «Եղանակ Բյուզանդեան» տարեթերթի ծախսերը¹⁴: «Արշարունյաց ընկերության» ծախսերով է հրատարակվել նաև Ղուկաս Ինճիճյանի «Ազգասեր» երկասիրությունը:

Սա մի կարևոր գործ էր, որ մեծ հաջողության եւ գնահատանքի պիտի արժանանար: Այն քննադատվեց միայն աշխարհաբարով գրված լինելու պատճառով: Այդ կապակցությամբ Մահտեսի Կարապետը գրում է. «Ազգասեր անուանեալ գիրքն շատ հաճելի եղեւ հասարակաց, այլ տիրեցան տեսանելով աշխարհաբար լինելն, որ մեզ ծանր եւ անախորժ թուի. ուստի իսկ եւ իսկ թարգմանեցին ընտիր եւ պարզ ոճիւ ի հայկական քարքառ»¹⁵: Գրաբարով էր միայն առաջաբանը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է ազգի պարտականությունները:

Ղ. Ինճիճյանի երկի հիմնական նպատակն էր ազգասիրություն սերմանել յուրաքանչյուր հայի մեջ: Առաջաբանից հետո ներկայացվում են անհատի պարտականությունները ընկերության եւ համայնքի մեջ, ազգասիրության անհրաժեշտությունը, անմիաբանության հետեւանքները, հայ ազգի թերությունները: Այնուհետեւ հեղինակը հայրենասիրության օրինակներ է բերում հույների եւ հռոմեացիների պատմությունից, ներկայացնում է Պետրոս Մեծի վարքն ու գործունեությունը ու գիրքն ավարտում Վաղարշակ թագավորի եւ Ներսես Մեծի՝ իր համար երկու գերագույն հայրենասեր այրերի հայրենասիրության օրինակները ցույց տալով:

Աշխատելով Արշարունյաց ընկերությունում ու լինելով «Եղանակ»-ի խմբագիրը՝ Ինճիճյանը չէր դադարում զբաղվել աշխարհագրությամբ: Նրա «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» աշխատությունն ամբողջությամբ պատրաստ էր արդեն 1812 թվականին: Այս գործի պատրաստման մեջ իրեն օգնել էր Հ. Կարապետը: Ինչպես տեսնում ենք Ազոնցի՝ Ինճիճյանին ուղղված նամակից, գործը չտպագրվեց 1812 թ., քանի որ ուներ թերի կողմեր եւ պետք է մշակվեր. «Ընթերցաք զգաւագին գանգատու քո որ յադագս Հինն Հայաստանի, զոր կարծեմք թէ յառաջ քան զգրել քո առ մեզ, արարեր եւ Հ. Կարապետին բերան ի բերան, եւ զյուծումն տարակուսանացո ընկալար ի նմանէ...այժմ առ քեզ ունելով զվաստակակից քո, դու եւ նա ըստ ներելոյ ժամանակին, ընդօրինակեսցիք զայն մաքուր. եւ առ իւրաքանչիւր գլուխ կամ յօդ. եւ կամ այլ գլխաւոր տեղի նշանակեսցես ուրոյն թէ ո՛ր տեսակ գրով ունի տպագրիլ, եւ այլ ինչ ինչ զոր դիտես ի նմա եւ այնպէս առաքեսցես»¹⁶:

14 Հ. Ն. Անդրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 105-106:

15 Անդ, էջ 106:

16 Անդ, էջ 107:

Ինճիճյանը դեռ չէր հրատարակել առ գործը, բայց արդեն գիտական միջավայրում աշխարհագետի մեծ համբավ ուներ: Սա երեւում է նաեւ Շահան Զրպետյանի՝ Ինճիճյանին ուղղված նամակից, որտեղ նա շատ է կարեւորում Ինճիճյանի «ստորագրությունները» աշխարհագրության վերաբերյալ: Շահան Զրպետյանի ջանքերով Փարիզի Արեւելյան լեզուների ինստիտուտում բացվեց նաեւ հայկական բաժինը, եւ նա հայագիտության հարցերով դիմել էր Ինճիճյանին:

Ինճիճյանն իր «Ստորագրութեան» վրա շատ ժամանակ էր ծախսել, այն կրկին ծուլել ու մշակել էր: 1819թ. գիրքն արդեն տպագրության պատրաստ էր: Հենց այդ տարին էր, որ Ինճիճյանը ստիպված հեռանալու էր Կ. Պոլսից եւ հաստատվելու Օդեսա քաղաքում: Ներքաղաքական փոթորիկը շատ բան պիտի ավերեր Կ. Պոլսում, որն Ինճիճյանն այսքան դժկամությամբ էր թողնում: Այդ իրադարձություններից Ինճիճյանը վախ է ունեցել, որ հաստատվել է Ռուսաստանում: Մինչը 1823 թ. տեղեկություններ չկան Սուրբ Ղազարի հետ շփումների մասին. երեւում է՝ այս երկու տարիները խորը մտորումների ու լռության տարիներ են եղել:

1822 թ. լույս տեսավ Ինճիճյանի «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանայցը»: Այս սքանչելի երկասիրության մեջ Ինճիճյանը ներկայացնում է մեծ Հայքի 15 նահանգները՝ խոսելով յուրաքանչյուրի մասին առանձին-առանձին, նաեւ նրանց մեջ գտնված գավառների մասին՝ տեղեկություններ տալով տեղի, գետերի, լեռների, վանքերի, բնակչության, նրանց սովորությունների մասին: Աշխարհագրական կարեւոր տեղեկություններ է տալիս՝ քաղված ազգային եւ օտար աղբյուրներից: Գրքի առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ շատ դժվարություններ է ունեցել, բայց նորից անցել է աղբյուրների վրայով, ճշգրտել կասկածելի բաները: «Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» աշխատությունը մեծ հավատ է ներշնչում ընթերցողին, քանի որ Ինճիճյանը նշում է իր աղբյուրը: Գրքի հրատարակությունից մեկ դար անց գերմանացի լեզվաբան, հայագետ Հայնրիխ Հյուբշմանը հայկական տեղանունների վերաբերյալ գործը գրելիս շատ հղումներ է կատարում Ինճիճյանից: Հնախոս վարդապետի անունը հայտնի էր նաեւ Եւրոպայում: Նշանավոր ֆրանսիացի հայագետ Սեն Մարտենը գրում է. «Հայր Ղուկաս Ինճիճյանը Ս. Ղազար կղզում հիմնադրված Հայկական միաբանության (Մխիթարյան միաբանության) ամենահմուտ, ամենաբանիմաց եւ ամենաշնանասեր անդամներից մեկն է»¹⁷:

«Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց» աշխատությամբ Ինճիճյանն աշխարհագրության հեղինակ է դառնում: Այն ժամանակ, երբ ավարտում էր Ստորագրությունը, Ինճիճյանը բանակցությունների մեջ էր Սուրբ Ղազարի

¹⁷ Այան Հովհաննէս, նշվ. աշխ., էջ 48:

հետ՝ իր մեկ այլ գործը՝ «Դարապատումի» հատորները տպելու համար: Ինճիճյանն այնպիսի գիտնական էր, որ պետք է աշխատություն ունենար նաեւ այս ժանրում: Այս գործն արդեն պատրաստ էր 1822 թ., բայց միակ արգելքը լեզուն էր. գործն աշխարհաբար էր, իսկ Սուրբ Ղազարում գրաբար էին պահանջում: Ազոնցը Ինճիճյանին ուղղված նամակում թվարկում է գործը գրաբարով շարադրելու բոլոր պատճառները: Ինճիճյանը խնդրում էր, որ իր պատմության առաջին հատորը աշխարհաբար տպվեր՝ խոստանալով ամբողջ գործը թարգմանել գրաբար: Հետեյալ նամակի մեջ երեւում է, որ Սուրբ Ղազարում վերջապես ընդունելի է եղել Ինճիճյանի խնդրանքը. «Նամակդ որ ի 10 մարտի եհաս առ մեզ ի 6 ապրիլի: Ծանեաք ի գրելոյդ՝ եթէ կարի շատ է փափաքդ ի տպագրութիւն այսր մասին կամ հատորոյ դարապատում գրոցդ յաշխարհաբար լեզու, բայց տեսաք միանգամայն՝ զի հաւանելով քո եւ մերումն առաջարկութեան՝ յօժարեալ ցուցանես զքեզ գրաբար յօրինել ոչ միայն զմնացեալ հատորսն այլ եւ զնոյն իսկ աշխարհաբար տպագրելին, վասն որոյ զիջանելով հաճել զփափաքդ, յանձնեցաք Հ. Սամուէլին զի ի դէպ ժամու դիցէ զայն ի գործ եւ ծանուցէ զծախսն»: Ինճիճյանն ինքն էլ ցանկանում էր այս գործը գրաբար հրատարակել ոչ նրա համար, որ այդպես էին ուզում, այլ ինքն էլ գտնում էր, որ այս ծավալի գործը ավելի լավ կլինէր գրաբար գրել, քան աշխարհաբար, որը դեռ շատ աղքատ ու անշուք էր¹⁸: Առաջաբանի մեջ միայն գրաբարով գրում է. «Զայս գործ բազմաշխատ ի բարբար գրոց հիւսուածոց զոգցես արժան էր արտադրել, բայց թախանձանք ընթերցասիրաց անտեղեակ եղելոց գրաբարին՝ սերտ ըղձալերտեալք ի լուր ընթերցուածոյ բանի պատմութեանց՝ ոչ ներեցին մեզ գրկեալս կացուցանել ի ճաշակացն՝ որոց փափագէինն, այլ կամայ ակամայ հարկ յանձին կալեալ յաշխարհիկ յօրինել ի բարբար, որ ապաքէն տասնապատիկ առավել ծանրացոյց մեզ աշխատութիւն բանի՝ զոյով լեզու անկիրթ աղքատին, եւ արդարեւ անյարմար ի յերիւրել զիօսս ըստ բերելոյ ոճոյ՝ եւ ըստ կարգի արտաճառութեան ասպարիզի բազմազգի բանախօսութեանցն, որով հարկադրեալ ձգէր զմեզ զարտուդիլ իմ ծնքումն ռամկակերպ ոճոյն կամ կրկնութեան խօսից»¹⁹:

Թեւ Ինճիճյանը նշում է, որ ավելի լավ կլինէր այսչափ մեծածավալ գործը գրաբար գրել, բայց, անկասկած, նա աշխարհաբարի կողմանկից էր եւ ամեն կերպ փորձում էր իր՝ աշխարհաբար գրելը պատճառաբանել ընթերցողի խնդրանքով: Նա տարիներ առաջ կարողացավ հասկանալ, որ ապագան աշխարհաբարինն է: «Դարապատում»-ի առաջին հատորը լույս տեսավ 1824 թ., երբ արդեն մահացել էր Ազոնցը: «Դարապատումը» կես դարի պատմություն

18 Հ. Ն. Անդրիկյան, նշվ. աշխ., էջ 149:

19 Գ. Ինճիճյան, Դարապատում, Վենետիկ, 1824, հտ. Ա., էջ 12:

է, 8 հատորով, եւ ներկայացնում է եւրոպական պետությունների՝ 1750-1800 տարիների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքի պատմությունը: Երկար տարիներ է աշխատել Ինճիճյանն այս աշխատության վրա՝ նվիրելով իր կյանքի զգալի մասը: Երբ լույս էին տեսնում վերջին հատորները, Ինճիճյանն արդեն Վենետիկում էր: Խառը ժամանակներ էին հայության համար: Կաթոլիկ դավանանք ունեցողները հալածվում էի Կ. Պոլսում: Նրանք ստիպված էին հաճախ թողնել տուն, տեղ, հայրենիք եւ հեռանալ: Կ. Պոլսի կաթոլիկ հայերին ներկայացված մեղադրանքների մեջ նշվում էր նաեւ այն, որ նրանք իբր գաղտնի հարաբերությունների մեջ են եւրոպական երկրների հետ եւ ծրագրեր են մշակում իրենց անկախության համար:

1828 թ. սկզբներին, երբ սաստկացան հալածանքները, Ինճիճյանը, Կ. Պոլսում մնալը վտանգավոր համարելով, նույն տարվա մայիսին ցամաքային ճանապարհով վերադառնում է Վենետիկ: Նա ճամփորդում էր՝ ուսումնասիրելով ու ուսումնասիրում էր՝ ճամփորդելով: Իր աշխատությունների մեջ նա շատ է խոսում Իտալիայի եւ, մասնավորապես, Վենետիկի մասին, այստեղ նա ապրել էր իր կյանքի մի մասը եւ մեծ սեր ուներ դեպի այս անկյունը: Ուսումնասիրությունները պատրաստելու ժամանակ Ինճիճյանը չի կտրվել իր միսիոներական առօրյա աշխատանքներից: Նա 1832 թ. հրատարակել է հատուկ կրոնական ժողովածու՝ «Վարք սրբոց»՝ աշխարհաբար եւ դյուրամատչելի լեզվով: Ընթերցողներին նա առաջարկում էր միշտ հավատարիմ մնալ կաթոլիկ եկեղեցու պատգամներին: Կարելու է նաեւ նրա «Աղօթագիրք» աշխատությունը:

Վենետիկում մեկ տարի առաջ մահացած Գաբրիել Ավետիքյանի փոխարեն Ինճիճյանն ընտրվում է միաբանության փոխառաջնորդ՝ պաշտոնավարելով մինչեւ կյանքի վերջը: 1833 թ. հուլիսի 2-ին, ապրելով 75 տարի, մահացավ միսիոնարյան կրոնավորը, որ *«ի գիտութեան մասին եղև մին յանուանի վարդապետաց Ուխտիս մերոյ եւ Ազգին եւ որ ի կենակցութիւնս էր գուարճախօս եւ քաղցրաբան, հանդարտ ի ճառելն ձայնիւ քարքառով եւ կարգաւորեալ, որ եւ ըստ կերպարանացն էր արգոյ եւ պատկառելի, որով ձգեցան ի սէր սորա եւ ի մեծարանս, որք մի անգամ կենակից եղևն ընդ սմա»*²⁰:

Ղ. Ինճիճյանի մահից հետո տպագրվեց նրա «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» աշխատությունը: Ստորագրության առաջաբանում Ինճիճյանը հաղորդում է, որ կիրատարակի եռահատոր «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» աշխատությունը, բայց 1815 թ. հրդեհը մոխիր դարձրեց այս գործը, եւ Ինճիճյանը ստիպված եղավ նորից տքնաշան աշխատել, պրպտել, համեմատել եղած աղբյուրները՝

20 Մ. Մաղաք-Ռեովիլյանց, Կենսագրութիւն երեւելի արանց, Վենետիկ, 1839, էջ 685:

Հնախոսությունը անթերի հրատարակելու համար: Այն ավարտեց կյանքի վերջին տարիներին, բայց բազմավաստակ վարդապետի փափագը չկատարվեց...

Աշխատության մեջ ներկայացվում է պատմական Հայաստանի վիճակը, խոսվում է գետերի, լճերի, լեռների, վաճառականության, բնակչության, կառավարման ձևերի, նախարարությունների, բանակի, սովորությունների, օրենքների, ազգային առաքիլությունների ու թերությունների, լեզվի ու արվեստի, կրոնի եւ այլնի մասին:

Ղ. Ինճիճյանի աշխարհագրական ժառանգության մեջ պետք է առանձնացնել նաեւ Ագոնցի՝ «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր գործի Ասիա բաժինը, որը հեղինակել է Ղուկաս Ինճիճյանը. այն տպագրվել է Վենետիկում 1806 թվականին:

Մեծ ու արժեքավոր է եղել Ղուկաս Ինճիճյանի թողած ժառանգությունը, նա հեղինակել է բազմաժանր ու բազմազան աշխատություններ, զբաղվել տարբեր բնագավառներով, բայց նրա գործունեության ամենակարեւոր ոլորտը եղել է հնախոսությունը: Այստեղ տեղին է մեջբերել Ալան Հովհաննեսի խոսքերը. «Քերթող, հնասէր եւ խուզարկու միտք մ'եղավ Ինճիճեան վարդապետն, որ կրնայ ամենայն իրաւամբ Հայր հայկական Հնախօսութեան յորջորջուիլ»²¹:

Ինճիճյանը կատարել է հայկական հնախոսության համար այն, ինչ Չամչյանը պատմության համար, հարկ է նշել նաեւ, որ իր գործը գալիս է ամբողջացնելու Չամչյանի պատմության տեղագրական ու հնախոսական մասը: Նրա գործերը աղբյուր են Հայաստանի աշխարհագրությամբ ու հնախոսությամբ հետաքրքրվող ուսումնասիրողների համար: Անկասկած, թերություններ էլ կան, շատ բաներ իր ժամանակին համապատասխան է արել, երբ դեռեւս որոշ ձեռագրեր ու պեղումներ անհայտ էին:

Անկասկած, Ղուկաս Ինճիճյանը եղել է հայ հասարակական մտքի ամենակարկառուն ներկայացուցիչներից մեկը, ով իր բեղմնավոր գործունեությամբ հարստացրել է մեզ հասած գիտական ժառանգությունը:

21 Ալան Հովհաննես, նշվ. աշխ., էջ 46:

РЕЗЮМЕ

Гукас Инчичян один из видных представителей Венецианского Братства Мхи-таристов, выдающийся историк, географ, этнограф, филолог, поэт, журналист – редактор. Инчичян как мыслящий человек, ко всем важным вопросам своего времени подходил с девизом “Все во благо и просветительство собственного народа”. Он был из тех мыслителей, кто своей деятельностью боролся за сохранение индивидуальности армянского народа. Наследство оставленное Гукасом Инчичяном велико. Он опубликовал ряд историко-филологических и географических работ, в которых был богатый материал об истории, географии, топографии Древней Армении. Наиболее важные из них “Подпись Древней Армении”, “Археологическая география земли Армянской”, первая часть А многотомника “География четырех сторон света”. Выступил в роли редактора и издателя периодических изданий “Тарегрутюн” и “Еганак Бюзандян”. Издал на средства компании Аршаруныц рукопись “Азгасер”. Издал также рукопись “Дарапатум”. Инчичян был самым уникальным представителем армянской общественной мысли, который оставил великое наследство.

SUMMARY

Ghukas Inchichyan was one of the prominent members of Mechitarist Congregation of Venice. He was a famous historian, geographer, ethnographer, philologist, poet, journalist and editor. As a thinker Inchichyan approached all important questions of his time by having motto of his own nation's profit of prosperity and lighting. He was a thinker who struggled for the protection of Armenian nation's essence. He has left a great heritage. He has published several historic-philological, geographical works, which contain rich content about old Armenian history, geography and topography. “Storagrutyun Hin Hayastanyac”, “Hnaxosutyun ashxarhagrakan Hayastanyac ashxarhi”, “Ashxarhagrutyun choric masanc ashxarhi” are the most important ones of volume A of the first part of a series of works. He appeared as a publisher and editor of “Taregrutyun” and “Eghanak Byuzandyan” periodicals. He published “Azgaser” work with the help of the spending of Arsharunyac company. He also published “Darapatum” work. Inchichyan was one of the most original representatives of Armenian social conception.

ԿԱՐԻՆԵ ՍԱՏԱԿՅԱՆ

ՄԻԱՄԱՆԹ-ՉԱՐԵՆՑ

Նայ գրականության էական առանձնահատկություններից մեկը, Վահան Տերյանի դիպուկ բնութագրմամբ, եղել է ազգային գոյության սևեռումը. «Նայ-րենիքի երգը հնչել է մեզանում առավել պակաս կամ ուժեղ՝ Եդիշերից ու Խորենասցուց սկսած մինչև մեր օրերը: Այդ գաղափարը կարմիր թե-լի նման անցնում է մեր գրականության միջով՝ սկզբից մինչև մեր օրե-րը, դարձել է մի անբաժանելի հարկանիշ, գունավորել է մեր ինտելե-գենցիայի միտքն ու երեսակայությունը դարեր շարունակ, անշուշտ, իր կոնկրետ ձևերի որոշ շեղումներով ու փարբեր գույներով, սակայն էությամբ միշտ նույնն է մնացել - մի ֆապտում է եղել, մի գործություն, որը մղել է դեպի հերոսական մարտիրոսություն, դեպի աներեսակայելի լա-րումը հոգեկան ու նյութական էներգիայի, մի անհասկանալի, մի միշտ բաղձալի ցավաբան իղձ է դարձել այդ անկախ հայրենիքի, այդ ազգա-յին գոյության գաղափարը»¹:

ԺԹ. դարավերջին ևս Ի. դարասկզբին հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգություն ապրեց. սարսափի ու փառապանքի, ցասման ու վրեժի, վհապության ու դեգե-րումների փաթիներ էին հայության համար: «Ազգային գոյության գաղափարը» շարունակում էր մնալ «միշտ բաղձալի ցավաբան իղձ»: Պարմական իրադ-րությունը հայության համար փոխվել էր: Արդեն հեռու էին այն ժամանակները, երբ Խ. Աբովյանն ասում էր. «Նայոց մեծ ազգին չե՞ք ճանաչում», կամ Մկրտիչ Պե-շկոթաշյանի քաջորդիները պարտասար էին իրենց կյանքը նվիրաբերել հանուն ազգի փրկության: Ամեն կողմից լսվում էր հայոց բանաստեղծների փրկմու-թյան ձայնը: Ե՛ր արեւելահայ, ե՛ր արեւմտահայ բանաստեղծներին համակել էր մեծ վիշտը... Չե՞ որ գրականությունը պարմության կողով լուծվումը անցնել չէր կարող:

Դա այնպիսի մի ժամանակաշրջան էր, երբ բանաստեղծը նույնիսկ չէր հասցնում կոտորածից ու ավերածությունից բացի այլ բան նկարագրել... Անա-վարք էր մնում բանաստեղծի կյանքը. նա չէր հասցնում իր առաջադրած հարցե-րի պարասխանը տեսնել: Պարմական այս ծանր իրադրության մեջ, երբ այր-վում էր Նայասարան երկիրը, երբ հայ ժողովուրդը հոգեվարքի մեջ էր, «հայոց

1 Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1961, հր. 2, էջ 251-252:

մուսաները՝ Նովի. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի ու այլոց խոհերով, ձգվում էին հույսի ջահերը վառ պահել: Նովի. Թումանյանը գրում էր.

*Ողբի՛ հայրենիք,
Ողբի՛ հայրենիք...*

Վ. Տերյանը հարցնում էր.

*Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես,
Վերջին երգիչն իմ երկրի...*

Թախիծով էր իր փողերը սրել ծում Ավ. Իսահակյանը.

*Էյ ջա՛ն հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես,
Սարերդ կորած երկնի մովի մեջ,
Ջրերդ անուշ, հովերդ անուշ,
Մենակ բալերդ արուն ծովի մեջ...*

Մյուս եզերքից հնչում էր Դ. Վարուժանի ու Սիամանթոյի ձայնը... Դ. Վարուժանն իր եղեգնյա գրչով հայրենական ողբի նվագ էր հնչեցնում.

*Եղեգնյա գրչով երգեցի արյուն,
- Չեզի ընծա՛ կրակի զոհեր...*

Իսկ Սիամանթոն գրում էր.

*Եւ բանաստեղծի աշվրներս արյո՛նն, արյո՛նն,
արյուն է, որ կը տեսնեն...*

Բանաստեղծը ներկայացնում էր մի ողջ ժողովրդի դարավոր փենջանքը՝ ազադ Նայրենիքի փենջանքը: Նա երգում էր կոտորածի, մահվան, անպաշտպան ժողովրդի, արդարության սպանության մասին... Եւ երազում ազադ Նայրենիք:

Գրական ասպարեզ իջնելով այս ժամանակաշրջանում, բնականաբար, Չարենցը պիտի գնար իր նախորդների երեւից: Եւ բանաստեղծը շարունակեց իր նախորդներին՝ երբեք չկրկնելով նրանց: Չարենցը եւս որոնում էր հայրենական փունջ, սակայն «կապույտաշյա հայրենիքի» փոխարեն գտնում է իրական հայրենիքը՝ արյան ու կոտորածի փեսարաններով: Նա հավատում էր, որ պիտի փոնի իր «կապույտաշյա սիրուիս հարսանիքը արեւի տակ՝ հայրենի հովիտներում կանաչուն»: Եւ եթե Սիամանթոյի համար այդ «հարսանիքը» մնաց սոսկ երազ, ապա Չարենցի համար այն դարձավ իրականություն: Ազգային փառապանքը թելադրում էր հոգեհարազարություն... Թեմայի, հարկապես հայրենասիրության հարցում Սիամանթոն այնպիսի գազաթ էր արդեն, որ Չա-

րենցը չէր կարող շրջանցել նրան, եւ ազդեցությունը, հոգեկան կապը, աղերսները միանգամայն բնական էին: Չարենցը Սիամանթոյի *«արվեստը համարում էր անհասանելի կարարություն»* (Վ. Նորենց)²:

Չարենցը կերպավորել է Սիամանթոյին: «Մահվան փեսիլ» պոեմում բանաստեղծը միայն Սիամանթոյին չի բնութագրում: Նա իր այս պոեմի համար բնաբան է ընտրել Սիամանթոյի բանաստեղծության հետևյալ փոքր.

Կոպորա՛ծ, կոպորա՛ծ, կոպորա՛ծ...

Ամբողջ պոեմում զգացվում է Սիամանթոյի՝ մահվան պարկերների շունչը. մեր աչքի առջև հառնում են հայոց մեծերը: Սկզբում ներկայացնում է Ղևոնդ Ալիշանին, որը վառում է անցյալի ջահը՝ իբրև նոր փրկության փարոս, ապա՝ մեռյալների աշխարհում կրակ բորբոքող Ռաֆֆուն, հետո՝ Ռաֆայել Պապկանյանին, որն իր ձեռքի պղնձյա շեփորով ազդարարում է պայքար ու կռիվ: Հայտնվում է Սիամանթոն, որը *«ոչ թե ինքն էր քայլում, այլ երթի ընթացքով փարված՝ շարժվում էր, ինչպես մեքենա, նայում՝ լուսնոտի պես ուշիւն»*: Եղիշե Չարենցը ճիշդ է նկատում, որ հայ ազգի ողբերգական վիճակն էր Սիամանթոյի հոգում պերախումներ առաջացրել: Նա *«ձեռքերը խափարին մեկնած՝ անսասնա՛ն Եղեռնի հանդեպ շնչում էր սարսափի բառեր եւ կրկնում մեռած մի անուն...»*.

*Նա հո՛ղ էր հայցում՝ խափարին կարկառած
իր ձեռքով քարե,
Եւ լո՛յս էր հայցում խափարից՝
իրբնեղեղ աչքերին իր կոյր՝...*

Չարենցը այս թափոքում Սիամանթոյին ու Վարուժանին միասին է ներկայացնում: Այս երկու բանաստեղծները հարազատ են թե՛ իրենց ճակատագրով եւ թե՛ սրելծագործության թեմաներով: Նրանք երկուսն էլ ողջ խորությամբ զգացել էին, թե ինչ ցավ է ապրել արեւմտահայությունը, սակայն համոզված էին, որ կգա լուսավոր մի դար, երբ մարդկությունը կդառնա *«եղբայրության ապառնիին Կիրացող ոսկեղեն հսկան»* («Բնության լացը/Սիւն»):

Մեծ Եղեռնին նախորդող փարիները բավական նյութ փնտրեցին ազգային ողբերգությունը ներկայացնելու համար: Առաջին իսկ ժողովածուում («Դյուցազնորեն»)՝ «Ճակատամարտը» բանաստեղծության մեջ, Սիամանթոն ամբողջացնում է ամբոխի հերոսականության եւ ուժի հավաքական պարկերը: Նրանց ճակատները բոցեղեն են, աչքերը՝ լի հրավառ արյան խնթությամբ, իրանները՝ ապամաժից, սրերը՝ կայծակից, իսկ երիվարները՝ երկաթից.

2 «Դիտողություններ Եղիշե Չարենցի մասին», Երևան, 1961, էջ 195:

3 Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1987, հր. 3, էջ 48:

4 Անդ, էջ 69:

*Ու հորիզոններուն ու հողերուն բոյոր գոյրիներէն,
Այսպէս, վայրագորէն ու քինահուզորէն ու հաղթականորէն⁵...*

Լուսինը, որ երկինք է ամբառնում խավարի անդունդից, սրեղծում է ամբոխի կողմից եղեռնի մոտալուր ջախջախման պարարանք: Ակամայից հիշում ես Չարենցի «Ամբոխները խելագարված» պոեմը: Պոեմի կառուցվածքի վրա մեծ է Սիամանթոյի ազդեցությունը՝ «*արեւ հագած*», «*ըմբոսփառողների ամբոխ*», «*ամբոխը՝ աշվրներու շարժումները ահարկու*», «*ամբոխները հայկական*», «*հագարաւորներ էին անոնք...*», «*ընդվզումի վարպետները*», որոնք գալիս էին «*աւաններէն ու դաշտերէն ու արտերէն անծայրածիր, դեպի քաղաքներն ու գյուղերն ու հնձանները հեռավոր*»:

«Ամբոխները խելագարված» պոեմում մեկ ամբողջ կարելի է ցույց տալ սիամանթոյական դարձվածքները՝ «*առավորեառավորու, իրիկվներիիկուն*», «*հորիզոնեհորիզոն*», «*եկան, եկան, եկան Անոնք...*» եւ այլն: Սիամանթոյի սրեղծագործության մեջ կա նաեւ «*խելահեղ ամբոխներ*» արտահայտությունը, իսկ խաղաղության խորհրդանիշը «*արծաթյա առավորն է*»:

Չարենցի պոեմում կոծիկ քերի է ունենում ոչ թե արշալույսին, այլ գիշերը, իսկ «*արծաթյա առավորի*» փոխարեն այսպիսով արդեն «*հրաշտուշան առավորն է*».

*...Լուսաբացին, երբ կարմրածումի հորիզոնում հրաշտուշան
Կարմիր վառվեց արեւը բորբ, որպէս կովի ազդանշան⁶...*

Չարենցի հերոսները, որոնց հեղինակը ներկայացնում է հավաքական կերպարով, գնում էին դեպի արեւը:

Ժողովրդի հավաքական կերպարն էր ձգվում ներկայացնել Սիամանթոն իր «Նայորդիներ» շարքում: «Նոդին ձայնը» բանաստեղծության մեջ հորդորը դառնում է կովի հրավեր: Չարենցի պոեմում ամբոխը գնում է դեպի արեւը, իսկ Սիամանթոն ձգվում է, որ ամբոխների ջահերն իրենց արեւները տարածեն «*ռազմադաշտից ռազմադաշտ*» եւ «*կարարից կարար*»:

Սիամանթոյի թախիծն ու արցունքները Չարենցին հոգեհարազատ էին: Իր սրեղծագործության առաջին շրջանում նա նույն թախիծով նկարագրում է եղեռնի դրվագները, այս անգամ արդեն՝ Մեծ Եղեռնի, որն իր սրեղծագործության ողջ ընթացքում կանխադասում էր Սիամանթոն: Ճիշտ է նկարել Նր. Թամրազյանը, որ Չարենցը Սիամանթոյի բանաստեղծական աշխարհին «*մոտենում է երկյուղած հարգանքով, ներքին հարազատությանը՝ կրելով բանաստեղծական մրաժոռոթության եւ ողբերգական շեշտերի ազդեցությունը*»⁷:

«Ուրը» բանաստեղծության մեջ Սիամանթոն օտարի հայացքով է ներկայացնում նախնիների ցնցող պարկերները: Իր քնած սոսկալի դեպքերի մասին

5 Սիամանթո, Երկեր, Երևան, 1979, էջ 28:

6 Եղիշ Չարենց, Երկեր, Երևան, 1983, էջ 155:

7 Նր. Թամրազյան, Սիամանթո, Երևան, 1964, էջ 163:

պարմում է գերմանոփին. նա ցանկանում է, որ «*մարդուն չարիքը մարդուն աշխարհի բոլոր սրտերն իմանան...*»: Գերմանոփին ականապես է լինում, թե ինչպես են թուրքերը հայ կանանց մերկացնում, սրիպում պարել, ապա նավթ լցնելով նրանց մերկ մարմիններին՝ այրում: «Պարը» բանասարեղծության մեջ ներկայացված պարկերներին հանդիպում ենք Չարենցի «Դանթեական առասպել» պոեմում: Սիամանթոն գրում է. «*Մոխրակույրի վերածված Պարսեզ քաղաքին մեջն էր*», իսկ Չարենցը՝ «*Մեռած Քաղաքի փողոցները մահ*» (երկուսն էլ մեծապատով): «Դանթեականի» փողերը մրովի փեղափոխում են Սիամանթոյի նկարագրած «մոխիրներու և մահերու...» աշխարհը: Չարենցի պարկերած գյուղն ավերված է, ամեն քայլափոխին դիակներ են. ջրհորից հանված ջրի մեջ կիսանեխ մարմինների մասերը հանդարտ ու անաղմուկ օրորվում են: Իսկ Սիամանթոն գրում է. «*Դիակներ, դիակներ, ու մարմիններն բաժանված գլուխներ*»:

Երկու բանասարեղծին մոտեցրեց հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը: Այդ ճակատագրի անբաժան մասն է պանդխտությունը, որին իրենց սրեղծագործություններում անդրադարձել են Սիամանթոն ու Չարենցը. ահա նրանց բանասարեղծությունները՝ «*Ափ մը մոխիր, հայրենի փուն...*» և «*Ինչպես երկիրս անսփռի, ինչպես երկիրս բախտագուրկ...*»: Ողբում է Սիամանթոն և քննչում ունենալ թեկուզ հայրենի փան ավերակների մոխիրը.

*Հայրենի՛ փուն, հավաքա՛, որ մահես հեպո,
Քու ավերակներուդ սեւին վրա իմ հոգիս
Պիրի գա, որպես տապալակ մը տապալակ,
Իր դժբախտի երգը և արցունքը լայն՝...*

Չարենցն էլ վերադարձել էր հայրենի փուն և այն գրել ավերված ու արնաներկ. միտում է նաև նրա սիրտը.

*...Միտում է սիրտս հիմա բորբ, միտում է սիրտս բախտագուրկ,
Միտում է սիրտս՝ ավերակ ու արնաներկ՝...*

Օտար ափերից հայրենի փուն վերադարձած բանասարեղծները, «ավերված ու արնաներկ» փեսնելով հայրենի փունը, փորձում են սփոփանք գրնել իրենց վշտին: Սիամանթոյի հոգին որպես «*տապալակ տապալակ պիրի գա՛ր՝ դժբախտի երգը և արցունքը լայն*», իսկ Չարենցն իր կարմիր երգն էր բերում, բայց սրիպված էր նաև ցավի մորմորը երգ դարձնել:

Սիամանթոյի ու Չարենցի սրեղծագործության միջև զուգահեռներ անցկացնելիս պետք է անդրադառնալ մի կարևոր ընդհանրության. դա երկու բանասարեղծների գործերում հանդիպող փեսիլն է: ԺԹ. դարավերջին և Ի. դարասկզբին հայ գրականության մեջ մեծ փեղ գրան ազգային սպասելիքները ներկայացնող

8 Սիամանթո, Դ. Վարուժան, Երկեր, Երևան, 1979, էջ 89:

9 Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1986, էջ 137:

պեսիլները: Միամանթոն իր սպեղծագործության մեջ անդրադարձել է դրանց եւ ներկայացրել մեռածներին ու ապրողներին՝ ցանկանալով ցույց տալ այն ամենը, ինչ տեսել ու երագել է: Ողբի տեսարանները առավել տպավորիչ են արտահայտվել «Նոգեվարքի եւ հույսի ջահեր» ժողովածուում: Մահվան պեսիլները, չարչարանքի երագները, հոգեվարքի ու հանգստի իրիկունները, ավերումի գիշերը, անդրշիրիմյան աղաղակները գոծում են ողբը: Իր տեսածը, տառապածն ու երագանքը Միամանթոն հիմնականում ներկայացնում է պեսիլների միջոցով: «Չարչարանքի երագ»-ը կրկին զարհուրելի տեսարանների նկարագրություն է. դարձյալ՝ «մեռնող ճիչեր», «մեռնող կյանքեր», տառապանքում անմեղների դիակներ: Եթե «Մահվան պեսիլքն» սկսվում է կոտորածի նկարագրությամբ, ապա այսպեղ «գարնան ու կոտորումների իրիկուն է»...

Միամանթոյի գրեթե բոլոր պեսիլները նկարագրում են հայ ժողովրդի ողբը: Չարենցը եւս իր «Մահվան պեսիլ» պոեմում հայոց պատմությունը ներկայացնում է ողբի ձևով: Այսպեղ հանդիպում ենք մեռելակույրերի ու կմախքների, հեծնեմանքների եւ աղաղակների, քարացած դեմքերի, ուրվականների... Երբ ընթերցում ենք այս պոեմը, տեղափոխվում ենք Միամանթոյի նկարագրած աշխարհը: Անգամ այն պահին, երբ Չարենցը ներկայացնում է այս կամ այն գրողին, թվում է՝ կարդում ենք Միամանթոյի սպեղծագործությունը: «Ուսուցիչն ու աշակերտը» ամենուր տեսնում են գանգեր ու կմախքներ, ուրվականներ, ծառերից կախված դիակներ: Ամեն անգամ, երբ մահվան թափորը առաջ է շարժվում, թվում է՝ դա Միամանթոյի նկարագրած թափորն է.

*Շարժվում է թափորը՝ լուսնի սպիտակ լույսով ողողված
Ահագին, ինչպես մարդկային վիթխարի մի գեղը կամ հեղեղ.
Չիերի խրիփնից, բառաչյուն, մարդկային հեկեկսանք ու լաց,
Ջենքերի շաչյուն, թմբուկներ, կրակներ կարմիր ու դեղին¹⁰...*

Դարձյալ նկատում ենք նույնատիպ դարձվածքներ, նույնիսկ՝ միեւնույն նշանակությամբ օգտագործված բառեր: Միամանթոն իր «Նոգեվարքի եւ հույսի ջահեր» ժողովածուն սկսում է կոտորածների նկարագրությամբ: Մի տեղ «*խրաբու համար աղոթքի են ելնում մեռելները*», մեկ այլում՝ գերեզմանոցի վրա՝ արշալույսի միջից, հինավուրց ուրվականները երգում են ու խաղաղություն ցանկանում նրանց, ովքեր հոգեվարքում տանջվում են:

Եւ Միամանթոյի, եւ Չարենցի մեծությունը նրանում է, որ նրանք կարողացան հոգեվարքի արյունոտ կրակների միջից տեսնել հեռվում բոցկտրացող հույսի ճրագը... Տեսնել, ինչպես Նովի. Թումանյանը կասեր՝ «հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած»:

¹⁰ Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, 1968, հր. 4, էջ 211:

Սիամանթոն, ներկայացնելով իր ժողովրդի հոգեվարքը, չի անպետում հույսի ջահերը: «Ասպերի երգը» բանաստեղծության մեջ ասպերը զսպում է հուզմունքը և գնում վառելու «հույսի ջահերը»:

*Այսուհետ ևս Նույսին Զահերն է, որ պիտի վառեն,
Դադարը մահ է մեզ համար, կանգ մի՛ առնեն երիվար¹¹...*

Նույսի ջահերը վառող ասպերին փանում է «ազարարչավ երիվարը», «ազարարչավ Գաղափարը», որը, խորհրդանշական իմաստով, գլխավորում է գրված: Սա այն գաղափարն է, որ պիտի գար արդարությանը բեղմնավոր՝ հայրենի մերկ ու ծարավ Նոդին իր կայծերը ցանելու՝ Փրկության, Սիրո, Կյանքի, Ազատության ու Նույսի կայծերը: Եղիշե Չարենցը «Մահվան փեսիլ»-ում հայոց պարմության նկարագրությունից հետո հանգում է մի եզրակացության. մահվան թափորը կանգ է առնում հեղափոխության օգնությամբ, հյուսիսից ճառագում է փրկության հույսը: Սիամանթոնի փրկության հույսը պիտի բերեր ազարարչավ երիվարը, իսկ Չարենցի պոեմում հայ կյանքն ու երգը մոտր ուղիներից կարող էր դուրս բերել հյուսիսից եկող մարդը՝ ոսկեգօծ լապերեր ձեռքին: Այդ լապերերն է «ուսուցչին և աշակերտին» դուրս հանում մութ անբառից, ուր մոլորվել էին՝ կորցնելով հավարը:

Տառապանքից ու հոգեվարքից հետո Սիամանթոն վերադառնում է հայրենի հողի, աշխարանքի նկարագրությանը: Իր «Հայրենի հրավեր» շարքում ներկայացնում է սերը դեպի կյանքը, բնությունը, աշխարանքը: Ժողովածուն զերծ չէ մռայլ գույներից, սակայն այսպեղ իշխողը կյանքի նկարմամբ ունեցած հավարն է: Նեղինակը ցանկանում է ներկայացնել մարդկանց հավարը կյանքի հանդեպ, սերը բնության ու աշխարանքի նկարմամբ: Այսպեղ ևս կան կսկծալի ծայներ, դարձյալ հայրենվում են ուրվականներ: Բայց հայրենված ուրվականը կարծես հասարարում է նոր կյանքի հանդեպ ունեցած հավարը՝ իբրև «ավերիս»:

*Շին օրերու դրացիներն և ուխտավորներն աշխարանքի.
Օրհնյա՛լ ըլլաք, երգեցե՛ք, օրհնյա՛լ ըլլաք, բոլորդ ալ,
Եւ հաւատարացե՛ք ավերիսիս,
Գարուններու ձեր նոր գինին...
Հաւատարացե՛ք, առանց արյան պիտի խմեք¹²...*

Չարենցը ևս իր վերջին՝ «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուում հայացքը հառնում է հողին ու աշխարանքին: Նրա «Համայնական դաշտերի սերմնացանները», «Նորք» պոեմները, «Տաղեր ու խորհուրդներ» շարքը դրա վառ վկայությունն են: Մարդկային երջանկության հիմքը Չարենցը փնտրում է աշխարանքի ու դարձյալ աշխարանքի մեջ: Ու մեկը մյուսի երևից գրվում են աշխարանքի,

¹¹ Սիամանթոն, Երկեր, էջ 113:

¹² Անդ, էջ 178:

խաղողի, գինու, նաիրյան բարդու, համայնական դաշտերի սերմնացանների մասին երգերը:

Ազգային խորը ինքնագիտակցությունը, հայկական ոգու մեծության առարկայական (օբյեկտիվ) գնահատումը Սիամանթոյին ու Չարենցին հանգեցրին այն գաղափարին, որ հայ ժողովուրդն անմահ է. եթե հայ ժողովուրդը ֆիզիկապես ոչնչանար, միեւնույն է, հայ ոգին կմնար կենդանի: Սա երկուսի սրելծագործության այն հիմնական կետն է, որսրելից սկիզբ է առնում նրանց հոգեհարազարությունը: Մրաժողության հոգեհարազարությունից բացի, Սիամանթոյի ու Չարենցի գործերում հանդիպում ենք բանասրելծական ոճերի նմանության: Ինքը՝ Չարենցը, բարձր է գնահատել Սիամանթոյի փաղաչափական արվեստը: Վ. Նորենցը հիշում է բանասրելծի հետերյալ խոսքերը. «Այ՛ փղա, դու թափանցել ես Սիամանթոյի փաղաչափության գաղտնիքի մեջ... հնի՛ց, շա՛ր հնից է գալիս... և ո՛նց է վերակենդանացրել, թարմացրել այդ հնագույն ձևը և սագացրել նոր բովանդակությանը, սրելծել իր այդ զարմանալի ձուլվածքը...»¹³:

Սիամանթոյի և Չարենցի սրելծագործության մեջ ակնհայտ երևում է բառապաշարի նմանությունը. երկուսն էլ մեծ փնդ են հարկացրել անորշիրիմյան պարկերներին: Սիամանթոյի բանասրելծության մեջ կարդում ենք.

*Ու մենաւոր ու արյունոր լուսնկային հեպ,
Մարմարյա անշարժ ու բյուրավոր արձաններու պես՝
Մեր հողին բոլոր մեռելներն իրարու համար աղոթքի ելան¹⁴...*

Իսկ Չարենցը գրում է.

*Եւ մեռելների շորշարարն էր թոշում
Լուսնահար, խելառ, քիտոր, արևաներկ,
Ննչում էր նրանց երգը կարկաչուն,
Սաքանայական փագնապի մի երգ¹⁵...*

Նրանց սրելծագործություններում մեծ փնդ են գրել այլաբանությունները, խորհրդանիշերը: Սիամանթոյի սրելծագործության մեջ շնչավորվում է ամեն ինչ, ցանկացած առարկա, շնչավորվում է ամեն փող, ամեն մի պարկեր՝ «Օղիւն մեջ արյունի և մոխիրների նախճիր մը կը հեռա...», «Արելությունը մոխիրներու փակ մեռեր է...», «Եւ ահաւասիկ մահազանգերն են... իրենց խենթությունը եւ կոշը, եւ քրքիջը, եւ հարվածը... իրենց երկաթաքայլ հովը» և այլն: Անկենդան առարկաները շնչում և ապրում են, բողբոմ ու մաքառում: Ամեն մի պարկեր նկարագրելիս, լինի դա ժողովրդի ողբն ու ցասումը, փառապանքն ու երազանքը... Սիամանթոն օգտագործում է այլաբանություններ: Կարապետը հուսահատորեն գաղթում են թունավորված լճերից, հսկայա-

13 «Տիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին», Երևան, 1961, էջ 200:

14 Սիամանթո, նշվ. աշխ., էջ 118:

15 Եղիշե Չարենց, Երկեր, էջ 123:

կան կաղնու փերեկները վար են ընկնում հոգեվարքի ճիչերով, անապարի կարմիր շները հուսահատորեն լալիս են: Իզուր չէ, որ Դ. Վարուժանը Սիամանթոյին բնութագրել է իբրև «վերադիրներու գրիչ մը»¹⁶:

Այլաբանությունները մեծ փեղ են գրադեցնում նաև Չարենցի սրելծագործության մեջ: Ընդ որում, պետք է նշել, որ դրանք հարկապես շար են Չարենցի փեսիլային սրելծագործություններում.

*...Արևը թեժ մայր էր մտնում արևմուտքում
Ու արյուն էր դաշտի վրա, թո՛ւյն էր թրում¹⁷...*

Սիամանթոյի ու Չարենցի սրելծագործություններում առանձնահատուկ փեղ են գրավում գունային պարկերները: Սիամանթոն հաճախ է գործածում «սպիտակ», «ճերմակ» բառերը, որոնց միջոցով մեկ ամգամ եւս ընդգծում է փառապողների անմեղությունը: Չարենցի դեպքում գունային զգացողությունը իշխող է հիմնականում սրելծագործության սկզբնական շրջանում, հարկապես՝ «Հրո երկիր» շարքում: «Ծիածան» շարքում այն այլ արտահայտություն ունի: Բանասրելծի օգրագործած գույներն ու գունային պարկերները մեկ նպատակ ունենին՝ պարկերել որել է գործողություն: «Ամբոխները խելագարված» պոեմում ամեն գույն մի գործողություն է արտահայտում.

*Մո՛լթ է դեմը, ու խաւարում, որ բացվել է որպես անդունդ՝
Երևում է հեռո՛ւ-հեռո՛ւ կարմիր լույսով վառվող մի գունդ¹⁸...*

Մի կողմից հեղինակը ներկայացնում է ամբոխների առջեւ բացված անդունդը, դժվարին ճանապարհը, իսկ մյուս կողմից՝ հեռվում երևացող կարմիր լույսով վառվող գունդը:

Սիամանթոյի սրելծագործությանը բնորոշ են ազար, ընդարձակ պարբերությունները, մի բան, որից օգրվել է նաև Չարենցը: Հաճախակի է նկարվում նախադասության համագոր անդամների կրկնություն, ինչպես օրինակ՝ Սիամանթոյի սրելծագործության մեջ.

*Պիրի ըսեք թե որչա՛ն լույս է այս եւ ի՛նչ հեզնական մեռելաթաղ...
Ի՛նչ խաժամոժ է եւ ի՛նչ սրարեւ, ի՛նչ ցնծություն եւ ի՛նչ խնջույք ամեն դի¹⁹...*

Չարենցը գրում է.

*Ըն ունգերի՛ց, քո սրտի՛ց, քո հեւքերից հառնած՝
Ընգ կողջունեն օրերդ - ե՛ւ անցյալդ, ե՛ւ ներկայդ, ե՛ւ գալիքդ՝ միանգամից²⁰...*

16 Դանիել Վարուժան, Երկեր, Երևան, 1946, էջ 373:

17 Եղիշե Չարենց, Երկեր, էջ 147:

18 Անդ, էջ 152:

19 Սիամանթո, Երկեր, էջ 133:

20 Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, էջ 372:

Բացի համագոր անդամների կրկնությունից, Չարենցը գործածել է նաև *և*-երի, *ու*-երի կրկնությունը.

*...Ու ժողովուրդը ամբողջ օր ու արև կիմանա
Ու քարերը անգամ մեծ խնդությունից կհչան:
Ու բշեցին այրուձի՛ն: Առան գյուղեր, քաղաքներ²¹...*

Հանճարեղ բանաստեղծների սրելծագործության միջև հոգեհարազար շար գծեր կան. այդ հոգեհարազարությունը գալիս է ազգային ողբերգության ընկալումից: Նրանք երկուսն էլ ապրում էին ժողովրդի կյանքով, ազգի ճակատագիրը նրանց հանգիստ չէր տալիս: Միամանթոն ու Չարենցը փեսան ողբ, կոպորած, արդարության սպանություն, անմեղ զոհեր, եղեռն, սակայն երկուսն էլ երազում էին նոր կյանք ու հավատում դրան: Նրանք հավատում էին, որ հայ ոգին հավերժ կենդանի պիտի մնա... Հավատում էին, քանի որ հայ ժողովուրդը ծնել է «Սուրբ Մեսրոպ» եւ կարողացել պատմության քառուղիներում իր «անպարտ ոգու սրելծարար բերքի ճանապարհը հարթել»: Միամանթոն չհասցրեց իր երազանքը իրականություն դարձած փեսնել, իսկ Չարենցը փեսավ նոր կյանքը, երգեց այդ մասին: Երկուսի սրելծագործություններում էլ փեսանք ողբերգության ու երազանքի նույնություն, երկու բանաստեղծներն էլ կարողացան հոգեվարքի արյունոտ կրակների միջից նկատել հեռվում բոցկլտացող հույսի ճրագը: Միաժողության ու լեզվատոճական հարազարության, նույնանման դարձվածքների եւ անգամ միեւնույն նշանակությամբ օգտագործված բառերի կողքին չկա կրկնության:

Չարենցը «վերցնելով» Միամանթոյից՝ երբեք չկրկնեց նրան, այլ շարունակեց Միամանթոյի սրելծագործական ուղին:

²¹ Անդ, էջ 170:

РЕЗЮМЕ

В статье проведены параллели между произведениями двух великих поэтов Сиаманто и Чаренца. Между произведениями этих талантливых поэтов есть много родственных черт, которые идут из восприятия национальной трагедии. Чаренц протянул руку Сиаманто ибо и он видел вокруг лишь одно – “резня, резня, резня”. Годы, предшествовавшие Большой резне, представляет собой достаточный материал для описания национальной трагедии. Обоих поэтов сблизил судьба народа. Величие и Чаренца, и Сиаманто состояло в том, что в кровавых огнях агонии они увидели проблески надежды. Нет повторов даже рядом с однотипными оборотами, словами, которые родились из схожести мышления двух поэтов. Чаренц “взявший” у Сиаманто, никогда не повторил его. Чаренц продолжил творческий путь Сиаманто.

SUMMARY

In the article are made parallels between the works of two great poets Siamanto and Charents. There are many relation points between works the both talented poets, which derive from the recognition of the national tragedy. Charents gives hand to Siamanto because both of them sow around only “massacre, massacre, massacre”. The years prior to “Great Genocide” represent enough material to describe the national tragedy. The both of poets draw together the fate of Armenian people. The greatness of both poets lies in the fact that through the agony of bloody fire they could see the gleams of hope. There isn’t any single repeats between the same phrases and words which originated from the mental likeness of the both poets. Charents “borrowed” from Siamanto never repeated him. He continued Siamanto’s creative way.

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ. БЛАГОСЛОВИТЕЛЬНЫЕ ГРАМОТЫ

Завет Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II в связи с праздником св. Рождества и Богоявления Господа нашего Иисуса Христа.....	5
Обращение Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II в связи с днем Армянской Армии	9
Слово Его Святейшества Католикоса Всех Армян Гарегина II на заседании Государственной комиссии по координации мероприятий к столетию Геноцида армян.....	10

РЕЛИГИЕВЕДЕНИЕ

Проповедь архимандрита Месропа Парсамяна, читанная в Первопрестольном Св. Эчмиадзина во время св. Литургии.....	13
Проповедь епископа Вртанеса Абраамяна, читанная в Первопрестольном Св. Эчмиадзина в связи с 23-летием Армянской Армии.....	17
ИЕРОМОНАХ ГАРЕГИН АМБАРЦУМЯН – Богословский анализ книги Сираха	22
ЕГИНЕ МКРТЧЯН – Новонайденный порядок женского пострига в иерусалимском требнике XVII века	34

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

НОРАЙР ПОГОСЯН – “Летопись патриархов”. Неопубликованная хроника армянских патриархов Иерусалима	44
ГАГИК ДАНИЕЛЯН – Историографическое наследие Аль-Макризи	59
САМВЕЛ ПОГОСЯН - Притязания Франции в Киликии в годы Первой мировой войны	70
ОВАННЕС ЗАТИКЯН – Традиционная туркофильская политика Англии в Армянском вопросе (1945-1948 гг.).....	92

СООБЩЕНИЯ

АЙКУИ ПЕТРОСЯН – Литературное наследие Гукаса Инджиджяна.....	102
КАРИНЕ СААКЯН – Сиаманто-Чаренц.....	114

CONTENTS

PONTIFICAL ENCYCLICALS, LETTERS OF BLESSING

Homily of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Feast of Holy Nativity and Theophany of our Lord Jesus Christ.....	5
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, on the occasion of the Day of the Armenian Army	9
Message of His Holiness Karekin II, Catholicos of All Armenians, at the meeting of the official commission that coordinates the events dedicated to the 100th anniversary of the Armenian Genocide ...	10

RELIGIOUS STUDIES

Sermon delivered by Rev. Fr. Mesrop Parsamyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin	13
Sermon delivered by His Grace Bishop Vrtanes Abrahamyan during the Divine Liturgy celebrated in the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the occasion of the 23rd anniversary of the formation of the Armenian Army	17
REV. FR. KAREKIN HAMBARDZOUMYAN - Theological analysis of the book of Sirach.....	22
HEGHINEH MEKERTCHYAN - A newly found rite dedicated to nuns' ordination in "Mashtots" ritual book of Jerusalem of the 17th century	34

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

NORAYR POGHOSYAN - "Number of Patriarchs": unpublished chronology of Armenian Patriarchs of Jerusalem.....	44
GAGIK DANIELYAN - Historiographic chronology of Al-Maqrizi.....	59
SAMUEL POGHOSYAN - Pretensions of France in Cilicia during the years of World War I	70
HOVHANNES ZATIKYAN - England's traditional pro-Turkish policy concerning the Armenian issue (1945-1948)	92

ESSAYS

HAYKUHI PETROSYAN - Literary legacy of Ghoukas Injjian	102
KARINEH SAHAKYAN - Siamanto-Charents	114

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ. ՕՐՆՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Նորին Սուրբ Օծուիին Ս. Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պարգամը մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի Սուրբ Ծննդեան և Աստուածայայրության փօնի առիթով.....	5
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղերձը Հայոց բանակի օրվա առիթով.....	9
Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի խոսքը Հայոց Ֆեդասպանության 100-րդ փարեկիցի միջոցառումները համակարգող պերական հանձնաժողովի նիստին	10

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

Տ. Մեսրոպ վարդապետ Պարսամյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Ս. Պարարագին.....	13
Տ. Վրթանես եպիսկոպոս Աբրահամյանի քարոզը՝ խոսված Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարում Հայոց բանակի կազմավորման 23-րդ փարեղարձի առիթով	17
Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԼ. ՆԱՄԱՐԱՉՈՒՄՅԱՆ - Սիրաքի գրքի աստվածաբանական վերլուծությունը	22
ՆԵՂԻՆԵ ՄԿՐՏՉՅԱՆ - Կանանց կուսության ուխտի նորահայր կարգ Երուսաղեմի ԺԷ. դարի Մաշտոցում.....	34

ՊԱՏՄԱՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՈՐԱՅՐ ՊՈՂՈՍՅԱՆ - «Թիք պարբիարքաց». Երուսաղեմի հայոց պարբիարքների անդիպ ժամանակագրությունը.....	44
ԳԱԳԻԿ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ - Ալ-Մակրիզիի պարմագրական ժամանակագրությունը.....	59
ՍԱՄՎԵԼ ՊՈՂՈՍՅԱՆ - Ֆրանսիայի հավակնությունները Կիլիկիայում Առաջին աշխարհամարտի փարիներին.....	70
ՆՈՎՆԱՆԵՍ ԶԱՏԻԿՅԱՆ - Անգլիայի ավանդական թորքամեր քաղաքականությունը Հայկական հարցում (1945-1948 թթ.).....	92

ՆԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՆԱՅԿՈՒՄԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ - Ղուկաս Ինճիճյանի գրական ժառանգությունը.....	102
ԿԱՐԻՆԵ ՍԱՆԱԿՅԱՆ - Սիամանթո-Չարենց.....	114

Նրապարակում է
Գեորգեան հոգևոր ճանարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիտությունների երաշխավորությանը և որոշմանը

ԽՄԲԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՅԷՆ՝
ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱԴԵՏՈՒԹԻՒՆ, Բ. ՎԱՂԱՐՇԱԴԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆ
«ԷՋՄԻԱՇԻՆ»
ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ-ՆԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԱՆԴԷՍԻ ԽՄԲԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин. Редакция журнала «Эчмиадзин».
Republic of Armenia, Etchmiadzin, Redaction of Review «Etchmiadzin».

Web կայքի հասցեն՝ www.etchmiadzine.am
Էլ. փոստ՝ mayratoriamsagir@gmail.com **կամ** etchmiadzinamsagir@gmail.com
Ամսագրի արխիվն ամբողջական կերպով՝ www.tert.nla.am

Տեղ. (+374-10) 517-296/174

Ստորագրում է փապագրության՝ 20. 02. 2015 թ.

Չափսը՝ 70x100 1/16: Ծառալը՝ 8 փպ. մամուլ: Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպաքանակը՝ 400:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ